

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन
(Government of Maharashtra)

कार्यक्रम अंदाजपत्रक PERFORMANCE BUDGET

२०२५-२०२६
2025-2026

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व
मत्स्यव्यवसाय विभाग
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and
Fisheries Department

(पशुसंवर्धन)

२

(ANIMAL HUSBANDRY)

2

शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापूर.

२०२५

कार्यक्रम अंदाजपत्रक PERFORMANCE BUDGET

२०२५-२०२६

2025-2026

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग
Agriculture, Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries Department

२

पशुसंवर्धन

2

(ANIMAL HUSBANDRY)

कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचा क्रमांक	कार्यक्रम अंदाजपत्रकाचे नाव
१	कृषि व पदुम विभाग (कृषि)
२	कृषि व पदुम विभाग (पशुसंवर्धन)
३	कृषि व पदुम विभाग (दुग्धव्यवसाय विकास)
४	कृषि व पदुम विभाग (मत्स्यव्यवसाय)
५	कृषि व पदुम विभाग (फलोत्पादन)
६	कृषि व पदुम विभाग (मृदसंधारण)

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशिल	तक्ता क्र.	पृष्ठ क्र.
१	प्रस्तावना व समग्र कार्यक्रम (मराठी व इंग्रजी)	-	१
२	पशुसंवर्धन विभागाची प्रशासनिक रचना	-	४९
वित्तीय विवरणपत्र (गोषवारा) (२४०३)			
१	वित्तीय आवश्यकता (गोषवारा)	I	५१
२	विवरणपत्र योजनेत्तर विकास मंडळनिहाय (अविभाज्य भागासह) प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३ व २०२३-२४	I	५२
संचालन व प्रशासन (००१)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	५७
पशुवैद्यकीय सेवा व पशु आरोग्य (१०१)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	५८
२	जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालय, तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालय व जिल्हा परीषदांतर्गत कृत्रिम रेतन उपकेंद्र यांचे कामकाज गोषवारा	II	६२
३	पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेच्या कामकाजाचा सारांश	III	६४
४	विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळांच्या कार्यभाराचा सारांश	IV	६६
५	राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण विभाग, पुणे अंतर्गत प्रयोगशाळांच्या कार्यभाराचा सारांश	V	६८
६	श्वानदंश रोग प्रतिबंधक पथकांचे कामकाज	VI	७३
७	गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कामाचा अहवाल	VII	७४
पशु व म्हशींचा विकास (१०२)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	७५
२	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत वळू माता संगोपन केंद्र व राज्यस्तरीय पशुपैदास प्रक्षेत्राकडील पशुधनांची संख्या	II	७९
३	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत वळूमाता संगोपन केंद्रे, वळू संगोपन केंद्र व राज्य शासनाचे पशुपैदास क्षेत्रांचा कार्यभाराचा तक्ता	III	८५
४	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत असलेल्या गोठीत रेतप्रयोगशाळा येथील पैदाशीचे एकूण वळू संख्या व गोठीत रेत बीज मात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	IV	८८
५	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या द्रवनत्राचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	V	८९
६	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या गोठीत रेत बीजमात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता	VI	९०
७	महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत वळूमाता व वळू संगोपन केंद्र, राज्यस्तरीय पशुपैदास केंद्रांचे रु. एक आवकेशी खर्चाचे गुणोत्तर	VII	९४
कुक्कुट विकास (१०३)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	९६
२	अंडी उबवणी केंद्र, सघन कुक्कुट विकास गट व बदक पैदास केंद्रातील कुक्कुट व बदक पक्ष्यांची संख्या	II	९८
३	अंडी उबवणी केंद्र, सघन कुक्कुट विकास गट व बदक पैदास केंद्र यांच्या कार्यभाराचा तपशील	III	१०१
मेष व लोकर विकास (१०४)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१०३

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	तक्ता क्र.	पृष्ठ क्र.
इतर पशुधन विकास (१०६)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१०५
वैरण व खाद्य विकास (१०७)			
१	पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, पुणे यांच्या कार्यभाराचा तपशील	I	१०६
विस्तार आणि प्रशिक्षण (१०९)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	१०७
२	प्रसिध्दी व प्रचार अंतर्गत कार्यभाराचा गोषवारा	II	१०९
३	विविध प्रशिक्षण पाठ्यक्रमात प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या	III	११०
४	महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ, नागपूर यांच्या कार्यभाराचा तपशील	IV	११२
प्रशासन, अन्वेषण व सांख्यिकी (११३)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	११३
२	एकात्मिक पाहणी योजना, पुणे - राज्यातील पशुपक्षी अंदाजित संख्या व पशुजन्य पदार्थांचे अंदाजित वार्षिक उत्पादन	II	११४
अनुसूचित जाती उपयोजना (७८९)			
१	वित्तीय आवश्यकता	I	११५
पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च (४४०३)			
१	पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्चाचा तक्ता	I	११८
महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण			
१	पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांतील लाभार्थी व महिला लाभार्थींची संख्या	I	१२०
परिशिष्टे			
१	परिशिष्ट - १ : पशुसंवर्धन विभागातील संस्थांची संख्या	I	१२१
२	परिशिष्ट - २ : राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत अशासकीय संस्था व खात्यांतर्गत झालेले कृत्रिम रेतन व त्याद्वारे जन्मलेली वासरे	I	१२२
३	परिशिष्ट - ३ : रोगनिहाय झालेल्या प्रत्यक्ष / करावयाची लसीकरण आकडेवारी	I	१२४
४	परिशिष्ट - ४ : अधिकारी व कर्मचारीविषयक गोषवारा	I	१२५

कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२५-२६

प्रस्तावना

पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. हे क्षेत्र केवळ आर्थिक विकासाचा मार्गच नाही तर ग्रामीण सक्षमीकरण आणि अन्न सुरक्षेचा आधारस्तंभ देखील आहे. राज्याच्या कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यात हे क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. गायी, म्हशी, शेळ्या, मेंढ्या, कुक्कुट व वराह पालन हे उपजीविका, अन्न सुरक्षा आणि शाश्वत विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देणारे उद्योग म्हणून उदयास आले आहेत. उच्च दर्जाचे दुग्धजन्य पदार्थ, मांस, अंडी आणि इतर पशुधन-आधारित उत्पादनांच्या वाढत्या मागणीमुळे, या क्षेत्रात व्यक्ती आणि व्यवसायांना भरभराटीची मोठी संधी उपलब्ध झाली आहे.

सन २०२२-२३ मध्ये राज्याच्या एकूण सकल राज्य मूल्यवर्धित (GSVA) मध्ये पशुसंवर्धन क्षेत्राचे योगदान २.७% आहे. तसेच कृषी आणि संलग्न क्षेत्रांच्या GSVA मध्ये २२% पेक्षा जास्त योगदान आहे. २० वी पशुधन गणना सन २०१९ नुसार ३.३१ कोटी पशुधनासह महाराष्ट्रात देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. मांस उत्पादनात राज्य तिसऱ्या क्रमांकावर, लोकर उत्पादनात चौथ्या क्रमांकावर, दूध उत्पादनात पाचव्या क्रमांकावर आणि अंडी उत्पादनात ७ व्या क्रमांकावर आहे. २०२३-२४ मध्ये राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन १६,०४५ हजार मे. टन इतके होते. ते २०२२-२३ मधील १५,०४२ हजार मे. टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा ६.६७ टक्क्यांनी अधिक आहे. एकूण गायीच्या दुग्धोत्पादनामध्ये संकरित गाईच्या दुधाचा वाटा ८४ टक्के आहे. २०२३-२४ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १,१५७ हजार मे. टन असून ते २०२२-२३ मधील १,१२४ हजार मे. टन उत्पादनापेक्षा २.९४ टक्क्यांनी अधिक आहे. मात्र महाराष्ट्र दरडोई दूध उपलब्धतेमध्ये (३४७ ग्रॅम/दिवस विरुद्ध भारताचा ४७१ ग्रॅम/दिवस) आणि दरडोई अंडी उपलब्धतेमध्ये (६२ अंडी/वर्ष विरुद्ध भारताचा १०३ अंडी/वर्ष) भारतीय सरासरीपेक्षा मागे असून दरडोई मांस उपलब्धतेमध्ये (९.१५ किलोग्रॅम/ वर्ष विरुद्ध भारताचा ७.३९ किलोग्रॅम/ वर्ष) मध्ये पुढे आहे.

राज्याच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या अनुषंगाने दूध, अंडी आणि मांसाच्या मागणी आणि पुरवठ्यातील तफावत भरून काढणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने उत्पादकता वाढविणे, आधुनिक शेती तंत्रांचा अवलंब करणे, पशु आरोग्य व्यवस्थापन सुधारणे आणि शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त फायदा मिळावा यासाठी कार्यक्षम विपणन धोरणे सुनिश्चित करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सरकार आणि शेतकरी-उद्योजकांच्या सहयोगी प्रयत्नांमुळे सामूहिक प्रगतीसाठी एक रोडमॅप तयार होण्यास मदत होईल. त्यामुळे पशुपालक/शेतकरी/उद्योजक सक्षम बनतील तसेच कृषि व कृषिपूरक उद्योगांची भरभराट होईल.

पशुसंवर्धनामुळे शहरी तसेच ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होत आहेत. तसेच पशुपालक व पशुसंवर्धनाशी निगडित असलेल्या सर्व व्यवसायात वाढ होत असून त्याद्वारे ग्रामीण भागातील जनसामान्यांचा आर्थिक विकास होऊन त्यांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्यास मोठा हातभार लागत आहे. तथापि, त्यामध्ये आणखी वाढ करण्याची क्षमता व गरज विचारात घेऊन शासनाने शेतकऱ्यांच्या हिताकरिता खालीलप्रमाणे महत्त्वाचे निर्णय घेतले आहेत :

१. पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागाचे एकत्रिकरण व पुनर्रचना करण्यात आली आहे.
२. विभागाच्या सुधारित आकृतीबंधानुसार शा.नि. दि.१०/१०/२०२४ अन्वये पशुधनास आरोग्य विषयक उपचाराच्या चांगल्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी श्रेणी-२ च्या सर्व म्हणजे २८४१ पशुवैद्यकीय दवाखान्यांचे श्रेणी-१ मध्ये श्रेणीवाढ करण्यात आली असून सद्यस्थितीत कार्यरत १७४५ पशुवैद्यकीय श्रेणी-१ व श्रेणीवाढ करण्यात आलेल्या २८४१ अशा एकूण ४५८६ पशुवैद्यकीय संस्थांचे नामकरण "पशुवैद्यकीय चिकित्सालय (Veterinary Clinic) असे करण्यात आले आहे.
३. ज्या तालुक्यांच्या ठिकाणी तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत नाहीत अशा १४८ तालुका ठिकाणी तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये (Taluka Veterinary Clinic) स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यामध्ये एकूण ३१७ तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत असतील.
४. ३५१ तालुक्यांमध्ये तालुका पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय कार्यालयांची स्थापना.
५. राज्यात उच्च उत्पादनक्षमता व प्रजननक्षमता असलेले पशुधन निर्माण करण्यासाठी ०६ फिरत्या भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळांची स्थापना.
६. पशुपालकांना दारापर्यंत पशुआरोग्य विषयक सेवा उपलब्ध करून देण्याकरिता केंद्र पुरस्कृत पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम व मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजना या दोन्ही योजने अंतर्गत एकूण १५३ फिरत्या पशुचिकित्सा पथकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.
७. पशुपालकांना पशुआरोग्य विषयक सेवा तातडीने उपलब्ध होण्यासाठी पशुसंवर्धन विभागाकडून पुरविण्यात येणाऱ्या ७७ सेवांचा समावेश महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियमांतर्गत करण्यात आला आहे.
८. राज्यातील गोवंशीय प्राण्यांच्या कृत्रिम रेतन व भ्रूण प्रत्यारोपणाद्वारे होणाऱ्या प्रजननाचे विनियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम, २०२३ लागू करण्यात आला आहे.
९. संपूर्ण गोवंश हत्याबंदी लागू करणे.
१०. सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजनेमार्फत अनुदान योजना.

११. स्थानिक गोवंशीय व महिष वर्गीय जातींचे संवर्धन व उत्पादनक्षमता विकसित करण्याच्या दृष्टिने अनुवांशिक सुधारणा करण्यासाठी पशुपैदास प्रक्षेत्र हेटिकुंडी, जि.वर्धा व साकुड, जि. बीड प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण व स्थापना करणे.
१२. अकोला व अहमदनगर जिल्ह्यात नवीन पशुवैद्यकीय महाविद्यालय स्थापन करणे.
१३. राजे यशवंतराव होळकर मॅट्री पालन प्रोत्साहन "महामेष" योजनेस मंजुरी व अंमलबजावणी.
१४. शेळी समूह योजनेची अंमलबजावणी.
१५. केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी शेळी मॅट्री, कुक्कुट, वराह, वैरण विकासाचे प्रकल्प राबविणे.
१६. महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाची स्थापना.
१७. दुष्काळी परिस्थितीमध्ये पशुधनास आवश्यक चारा उपलब्ध होण्यासाठी,
 - अ) जलसंपदा आणि मृद व जलसंधारण विभागातील जलाशयामधील गाळपेरा जमिनीमध्ये चारा उत्पादनास प्राधान्य
 - आ) शेतकऱ्यांना चारा उत्पन्नास प्रोत्साहन देण्यासाठी अनुदानाची रक्कम रु.१५००/- वरुन रु.४०००/- अशी वाढ करण्यात आली.
 - इ) पशुधनास पौष्टिक चारा उपलब्ध होण्यासाठी मुरघास उत्पादनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मुरघासाची दर निश्चिती.

पशुसंवर्धन हा व्यवसाय व्यक्ती व समाजाच्या उन्नतीबरोबरच राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालण्यास निश्चितच मदत करतो. कारण या व्यवसायातून निर्मित उत्पादने उदा. मांस, अंडी व इतर पदार्थ व उपपदार्थ यांच्या निर्यातीमुळे देशास परकीय चलन प्राप्त होते. २०२२-२३ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनाच्या उत्पादनाचे स्थूल मूल्य १,०९,०२,८९८.५१ लाख रुपये होते. पशुधनाचा विकास व वाढीसाठी सातत्याने आधुनिक सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे उदा. कृत्रिम रेतनाच्या सुविधा, पशुआरोग्यासाठीच्या सोयी सुविधा जसे आधुनिक पद्धतीने औषधोपचार या दोन महत्त्वाच्या सेवा पशुसंवर्धन विभागामार्फत उपलब्ध आहेत. वरील दोन उद्दिष्टांच्या साध्य पूर्तीसाठी विभागामार्फत खालील कार्यक्रम पशुसंवर्धनासाठी राबविले जातात. सदर कार्यक्रम अंदाजपत्रक सन २०२५-२६ मध्ये विभागाने केलेले २०२३-२४ चे तांत्रिक कार्य, २०२४-२५ चे अपेक्षित कार्य व २०२५-२६ चे लक्ष्य, पशुसंवर्धन विभागाचा प्रशासनिक रचनेचा तपशील व विभागीय स्तर रचना यांचे तक्ते, योजनेत्तर योजनानिहाय वित्तीय खर्चाचे तक्ते व वित्तीय आवश्यकता यांचा समावेश आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : १ - संचालन व प्रशासन

कृत्रिम रेतनाद्वारे गाई-म्हशींमध्ये अनुवंशिक सुधारणा घडवून आणणे हे पशुसंवर्धन विभागाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. शेतकरी व पशुपालकांना संकरित गाई व सुधारित म्हशी तसेच गाई, म्हशींच्या मूळ जातींच्या जतन व संवर्धनासाठी सुविधा व सोयी उपलब्ध करून दिल्या जातात. आधुनिक तंत्रज्ञान पद्धतीबाबत मार्गदर्शन केले जाते. शेतकरी, पशुपालक, शेतमजूर इ. पशुसंवर्धनाशी निगडित व्यक्तींची सामाजिक व आर्थिक उन्नती साधणे शक्य व्हावे म्हणून या कार्यक्रमांतर्गत खालील महत्त्वाच्या बाबींचा समावेश होतो.

१. कृत्रिम रेतनाच्या आधुनिक सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे, तज्ज्ञ पशुवैद्यकामार्फत कृत्रिम रेतनाचे कार्य करणे म्हणजेच कृत्रिम रेतनापासून सुधारित संकरित वासरांची व म्हशींच्या पारड्यांची निर्मिती करणे.
२. शेतकऱ्यांना, पशुपालकांना पशुसंवर्धना संदर्भातील अद्ययावत ज्ञान देणे व पशुसुधार कार्यक्रमाकरिता प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करणे.
३. गुरे व कुक्कुट यांना आरोग्यविषयक सेवा पुरविणे तसेच रोग प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून प्रतिबंधात्मक लस टोचणी व रोग प्रादुर्भाव झाल्यास औषधोपचार व रोग नियंत्रण करणे.
४. गुरे, म्हशी, शेळ्या, मॅट्र्या व कुक्कुट यांच्या संकरित/ सुधारित जातींचे उत्पादन, जतन, संवर्धन व विकास साधणे तसेच राज्यातील गुरांच्या मान्यताप्राप्त मूळ जातींचे जतन व संवर्धन करणे.

याशिवाय राज्यस्तरीय प्रशासनांतर्गत, पुणे येथील मुख्यालयाकडून नियोजन व अंदाजपत्रक यांचे नियंत्रण व प्रशासन केले जाते. पशुरोगअन्वेषण विभाग, पुणे-६७ व पशुजैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे-६७ या संस्थांचेही नियंत्रण व प्रशासन आयुक्त कार्यालयाकडून केले जाते. त्याचप्रमाणे आयुक्त कार्यालयाकडे प्रादेशिक व जिल्हास्तरीय कार्यालयांचे नियंत्रण व प्रशासन आहे. पशुसंवर्धनाची प्रमुख उद्दिष्टे व योजना पार पाडण्यासाठी राज्याचे एकूण सात विभाग असून या विभागांचे प्रमुख म्हणून प्रादेशिक पशुसंवर्धन सहआयुक्त (७) हे नियंत्रण व प्रशासनाचे कार्य करतात. जिल्हास्तरावर जिल्हा पशुसंवर्धन उपआयुक्त व जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी, जिल्हा परिषद अधिकारी नियंत्रण व प्रशासनाचे कार्य करीत असतात. उपरोक्त सर्व बाबींसंदर्भातील वित्तीय गोषवारा व विवरणपत्रे तक्ता क्रमांक १ मध्ये दिलेले आहे.

गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा :

ही प्रयोगशाळा आरे मिल्क कॉलनी, मुंबई येथील परिसरात कार्यरत आहे. पशु व पशुजन्य पदार्थ हे देशांतर्गत विक्री आणि परदेशात निर्यात होतात. त्यासाठी या प्रयोगशाळेकडून मानवी सुरक्षिततेसाठी व गुणवत्ता यासाठी निर्यात करण्यापूर्वी विविध जिवाणूजन्य, विषाणूजन्य, परोपजीवजन्य, गोमयज इत्यादी परिक्षणे करून निर्यातीसाठी प्रमाणित करण्यात येते. उपआयुक्त पशुसंवर्धन, गुणनियंत्रण

प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कार्यालय देवनार येथील कत्तलखान्यात कत्तलीसाठी आलेल्या जनावरांची तपासणी दाखले देण्याच्या कामावर सनियंत्रण करते. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ७ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : २ - पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य

राज्यातील मौल्यवान पशुधनाचे आरोग्य अबाधीत राहिल्यास त्यापासून जास्तीत जास्त उत्पादन होऊन पशुपालकांना आर्थिक फायदा होऊन कृषि विकासाचा दर वाढेल यासाठी राज्यातील पशुधनास पशुउपचाराच्या सुविधा देणेसाठी विविध स्तरावर पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत आहेत. या दवाखान्यांमार्फत आजारी जनावरांची तपासणी करून अचूक रोग निदान व अनुषंगिक उपचार करणे तसेच सांसर्गिक रोग प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक उपाययोजना करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. सांसर्गिक रोगांचा प्रादुर्भाव उद्भवल्यास त्याचे निदान, उपचार व त्यावर नियंत्रण ठेवणेसाठी या पशुवैद्यकीय दवाखान्यांमार्फत कार्यवाही केली जाते. शिवाय पशुपालकांना पशुपालन व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या अधिक फायदेशीर ठरणेसाठी त्यांचेजवळ असणाऱ्या जनावरांना या दवाखान्यांमार्फत कृत्रिम रेतनाच्या सुविधा पुरविण्यात येतात.

राज्यात आजमितीस खालीलप्रमाणे एकूण ४८५३ पशुवैद्यकीय संस्था कार्यरत आहेत.

१) जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये : ३३	२) तालुका लघुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये : १६९
३) पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - १ : १७४५	४) फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने : ६५
५) पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - २ : २८४१	

पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विभागाचा शासन निर्णय क्र. पसंप्र २०२४/प्र.क्र.०१/पदुम-१ दि.१०.१०.२०२४ अन्वये पुनर्रचना व आकृतीबंधानुसार राज्यात खालीलप्रमाणे पशुवैद्यकीय संस्था कार्यरत असतील.

१. जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये	:	३३
२. तालुका पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये	:	३१७
३. पशुवैद्यकीय चिकित्सालये (Veterinary Clinic)	:	४४३९

जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये (३३) :

राष्ट्रीय कृषि आयोगाच्या शिफारशीप्रमाणे राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्याचे ठिकाणी जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालय असणे आवश्यक आहे. त्याप्रमाणे पशुसंवर्धन विभागांमार्फत ३३ जिल्ह्यांचे ठिकाणी जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालय कार्यान्वित करण्यात आली असून त्या व्यतिरिक्त महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठामधील ६ ठिकाणी (मुंबई, नागपूर, अकोला, शिरवळ, उदगीर व परभणी) पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये कार्यान्वित करण्यात आली आहेत.

या पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालयांमार्फत खालीलप्रमाणे पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात :

१. आधुनिक व अद्ययावत पध्दतींचा अवलंब करून अचूक रोग निदान करून औषधोपचार करणे.
२. आजारी जनावरांवर आवश्यकतेप्रमाणे आधुनिक यंत्रसामग्रीद्वारे सर्व प्रकारच्या शल्यचिकित्सा करणे.
३. कृत्रिम रेतनाच्या सोयी उपलब्ध करणे.
४. अचूक रोग निदानासाठी ब्लड अॅनालायझर, बायो-केमिकल अॅनालायझर, क्ष-किरण यंत्र व सोनोग्राफी यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे.
५. सांसर्गिक रोग प्रादुर्भावाचे निदान करून आवश्यक औषधोपचार व रोग प्रादुर्भाव आटोक्यात आणणेसाठी उपाययोजना करणे.
६. आजारी जनावरांना गरजेप्रमाणे आंतररुग्ण कक्षात दाखल करून त्यांचेवर उपचार करणे.
७. तांत्रिक अधिकाऱ्यांना रोग उपचारासाठी मार्गदर्शन करणे.

याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक २ मध्ये दर्शविला आहे.

तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये (१६९) :

जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालयांमध्ये उपलब्ध असलेल्या सुविधा तालुकास्तरापर्यंत उपलब्ध करून दिल्यास त्याचा फायदा अधिक शेतकऱ्यांना मिळेल या हेतूने शासनाने तालुका स्तरावर तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत केली आहेत. आजमितीस राज्यात १६९ तालुक्यांच्या ठिकाणी तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत आहेत.

दि.१०.१०.२०२४ रोजीच्या पशुसंवर्धन विभागाच्या आकृतीबंध व पुनर्रचना शासन निर्णयानुसार ज्या तालुक्यांच्या ठिकाणी लघु पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये कार्यरत नाहीत, अशा १४८ तालुक्यांमध्ये तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यान्वित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. सदर निर्णय घेतांना “तालुका लघुपशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये” या नावात बदल करून “तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये” असे नामकरण करण्यात आले आहे. त्यानुसार राज्यात एकूण ३१७ तालुका पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत राहतील.

पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी - १ व श्रेणी - २ :

राष्ट्रीय कृषि आयोगाच्या शिफारशीप्रमाणे राज्यात बिगर डोंगरी भागात दर ५००० पशुधन घटकामागे व डोंगरी भागात ३००० पशुधन घटकामागे १ पशुवैद्यकीय दवाखाना असणे आवश्यक आहे. त्यानुसार राज्यात पशुवैद्यकीय दवाखान्यांची स्थापना करण्यात आली आहे. आजमितीस राज्यात १७४५ पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ व २८४१ पशुवैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-२ असे एकूण ४५८६ पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत आहेत. श्रेणी २ मधील दवाखान्यांद्वारे पशुधनास किरकोळ पशुवैद्यकीय सेवा पुरविणेसाठी बिगर पदवीधर पशुवैद्यकामार्फत पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात.

राज्यात भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा, १९८४ अंमलात असून या कायद्याप्रमाणे पदवीधर पशुवैद्यक हे पशुपालकांना पशुवैद्यकीय सेवा देऊ शकतात. त्यामुळे पुनर्रचनेदरम्यान श्रेणी -२ दवाखान्यांचे श्रेणी -१ मध्ये श्रेणी वाढ करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. सदर निर्णयाच्या अंमलबजावणीनंतर राज्यात एकूण ४४३९ पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ कार्यरत राहतील. पुनर्रचनेदरम्यान "पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१" चे नामकरण "पशुवैद्यकीय चिकित्सालय" असे करण्यात आले आहे. या चिकित्सालयांमधून पशुरुग्णांवर उपचार, रोग नियंत्रणासाठी प्रतिबंधक उपाययोजना, कृत्रिम रेतन सुविधा तसेच शल्यचिकित्सा या सुविधा पुरविल्या जातात.

फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने :

राज्यातील दुर्गम-डोंगराळ भागात पशुधन हे विकुरलेल्या स्वरूपात असते, तसेच पशुधनास उपचाराकरीता दवाखान्यात आणणे जिकीरीचे असते, त्यामुळे या भागात ६५ फिरती पशुचिकित्सा दवाखाने कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. सदर फिरते पशुवैद्यकीय दवाखान्यात पदवीधर पशुवैद्यकांकडून पशुवैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-१ यांचे प्रमाणेच पशुवैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात

तपासणी नाके :

बाहेरच्या राज्यातून येणाऱ्या जनावरांमार्फत सांसर्गिक रोगाचा प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून आंतरराज्य सिमेवरील महत्वाच्या मार्गावर १३ तपासणी नाके कार्यान्वित असून त्यामार्फत बाहेरच्या राज्यातून येणाऱ्या जनावरांची तपासणी केली जाते. जनावरांच्या कानात बिल्ला नसल्यास बिल्ला मारून पशुसोबत मालकाचीही माहिती भारत पशुधन प्रणालीवर नोंदविण्यात येऊन लसीकरण झालेल्या किंवा लसीकरण करून त्यातील निरोगी जनावरांनाच राज्यात प्रवेश दिला जातो.

पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, औंध, पुणे -६७ :

पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे या संस्थेमार्फत जनावरांच्या काही जिवाणू व विषाणू रोग प्रतिबंधक लसमात्रांचे उत्पादन केले जाते. त्याचप्रमाणे लसीसाठी लागणारी द्रावणे, रोगनिदानास लागणारी अभिकारके, अँटिजन तयार केली जातात. या संस्थेमध्ये औषधी व सौंदर्य प्रसाधने कायदा १९४० (सुधारित १९७०) मधील शेड्यूल 'एफ' नुसार लसमात्रांची निर्मिती केली जाते. संस्थेतील उत्पादनाची गुणवत्ता चाचणी "इंडियन फारमाकोपीया" नुसार वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या सुचनांनुसार केली जाते व त्यानंतर लसमात्रा वापरासाठी परवानगी दिली जाते. उत्पादित लसमात्रांची गुणवत्ता व गुणनियंत्रण चाचण्या करणे आवश्यक असते. सदर चाचण्यासाठी या संस्थेकडे लघुप्राणी पैदास केंद्र आहे. लस निर्मिती व गुणनियंत्रणाच्या कामकाजासाठी हे केंद्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ३ मध्ये दर्शविला आहे.

या संस्थेत गोवंशीय पशुधनास आवश्यक असलेली लम्पी चर्मरोग प्रतिबंधक लस निर्मितीसाठी आवश्यक असलेला कायमस्वरूपी परवाना प्राप्त करून घेण्याची कार्यवाही अंतिम टप्प्यात आहे. सदर लसनिर्मितीमुळे राज्याची लम्पी चर्मरोग प्रतिबंधक लसीची गरज पूर्ण होईल.

भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, पुणे ६७ :

सदर रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेस केंद्र शासनाने पश्चिम विभागातील राज्यांसाठी संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून घोषित केले असून त्याप्रमाणे सदर प्रयोगशाळेमार्फत गोवा, मध्यप्रदेश, गुजरात, छत्तीसगड या राज्यांतील तसेच दादरा नगर हवेली व दीव दमण या केंद्रशासित प्रदेशातील पशुरोग निदानासाठी मार्गदर्शन करण्यात येते.

१. राज्यातील पशुधनातील रोग प्रादुर्भावाच्या ठिकाणी भेटी देऊन योग्य ते नमुने गोळा करणे व त्यावरून विविध चाचण्यांद्वारे रोग निदान करणे.
२. राज्यांमधील पशुवैद्यकांना रोग निदान कळवून उपचार सुचविणे.
३. नवीन रोगावर तपासण्या करून उपाययोजना सुचविणे.
४. राज्यांमधील पशुपक्ष्यांचे आरोग्य सुरक्षित राखण्यासाठी रोगाचे नियंत्रण करणे.
५. अचूक व त्वरित रोगनिदान करण्यासाठी तंत्र विकसित करणे.
६. पशुपक्ष्यांतील आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी आणि पशुधनाची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी क्षय, सांसर्गिक गर्भपात, स्तनदाह, विषबाधा, परोपजीवी रोग, जिवाणू व विषाणूजन्य तसेच गोमयज रोग, पक्ष्यातील सालमोनेल्ला रोग, इ. बाबत चाचण्या करून रोग आटोक्यात आणण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.

७. राज्यांमधील पशुवैद्यकांना, शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान, रोगनिदान पध्दती आणि उपाययोजना याबाबत सभा, परिसंवाद, प्रशिक्षण या माध्यमांद्वारे मार्गदर्शन करणे.
८. राज्यात उद्भवलेल्या पूर्वीच्या रोगप्रादुर्भावाचा तसेच त्यावेळच्या हवामानाच्या परिस्थितीचा अभ्यास करून भविष्यात उद्भवणाऱ्या रोग प्रादुर्भावाचे अंदाज बांधणे.

राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, महाराष्ट्र राज्य, पुणे-६७ येथे कार्यरत आहे. त्याअंतर्गत ८ विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ५ मध्ये दर्शविला आहे.

विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा :

राज्यामध्ये विभागीय स्तरावर ८ विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळा आहेत. या प्रयोगशाळा कोल्हापूर, चिपळूण, पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, अकोला, नागपूर आणि लातूर येथे कार्यरत आहेत. या प्रयोगशाळांमधून पशुधनामधील राष्ट्रीय महत्त्वाच्या रोगाबाबत चाचण्या करणे, रोग निदानासाठी कृती मोहिमा आयोजित करणे, यामधून रोग निदानाच्या पध्दतीद्वारे रोगाचे निदान करण्यासाठी क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन करणे यासारखी कामे केली जातात. काही विशिष्ट तपासणी या प्रयोगशाळेत होऊ शकत नसल्यास अशा तपासण्यांचे रोग नमुने/ उती नमुने त्यांचेमार्फत रोग अन्वेषण विभाग, पुणे यांचेकडे पाठविले जातात.

याव्यतिरिक्त या प्रयोगशाळेकडून खाजगी व सरकारी पशुपैदास प्रक्षेत्रे यांना नियमित भेटी देऊन क्षयरोग, संसर्गजन्य गर्भपात व जोन्स डिसिज या रोगांच्या तपासण्या केल्या जातात. तसेच सरकारी व खाजगी कुक्कुट प्रकल्पांना नियमित भेट देऊन सालमोनेला व मेरेक्स रोगासंबंधी तपासण्या केल्या जातात. श्वानदंश रोग नियंत्रण संदर्भात पिंपरी चिंचवड व छत्रपती संभाजीनगर या महानगरपालिकांच्या कार्यक्षेत्रात महानगरपालिकांच्या सहाय्याने कार्यवाही केली जाते. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ४ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ३ - पशु व महिष विकास

सन २०१९ च्या २० व्या पशुगणनेनुसार राज्यामध्ये एकूण ६२.३० लाख दुभत्या गाई व म्हशी आहेत. एकात्मिक पाहणी योजनेनुसार सन २०२३-२४ या वर्षात १६,०४५ हजार मे. टन इतके अंदाजित दुग्धोत्पादन झाले आहे. या वर्षात एकूण अंदाजित ६९.२९ लाख दुभत्या गाई व म्हशी आहेत. खाली दिलेल्या सूत्रानुसार राज्यामध्ये गुरे व म्हशींचा विकास कार्यक्रमांतर्गत दुग्धोत्पादन वाढीसाठी विविध कार्यक्रम घेण्यात येतात.

१. जनावरांचे आरोग्य सुधारणे.
२. पशुप्रजनन.
३. जास्त दुग्धोत्पादनाकरिता कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरीकरण करणे.
४. शेतकऱ्यांना पशुपालनाबाबत प्रशिक्षण देणे.

वरील चतुःसूत्रानुसार खालील योजनांद्वारे अपेक्षित सुधारणा घडवून आणण्यात येत आहेत.

(१) पशुपैदास प्रक्षेत्रे (२) जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे (३) जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदान (४) विशेष पशुधन उत्पादन कार्यक्रम, (५) दुग्धोत्पादन स्पर्धा. या प्रत्येक योजनेच्या कार्याची योजनानिहाय माहिती पुढे दिलेली आहे. तसेच वित्तीय आवश्यकतेबाबतची माहिती तक्ता क्रमांक एक मध्ये दिलेली आहे.

जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे :

पशुसंवर्धनाचा कृत्रिम रेतन हा अतिशय महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे. राज्यामध्ये सध्या एकूण ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे आहेत. जिल्हातील पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ व २, तालुका लघु-पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये, जिल्हास्तरीय पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये, फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने यांना जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्राकडून कृत्रिम रेतनाच्या साहित्याचा पुरवठा केला जातो. उदा. गोठीत रेत मात्रा, शीथ, गन व द्रवनत्र पात्र इत्यादी बाबी.

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर :

राष्ट्रीय गोकुळ मिशन या १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या अंमलबजावणी अंतर्गत पशुपैदाशीच्या विशेष तंत्रज्ञानाची सेवा अधिक प्रभाविपणे तथा कार्यक्षमतेने पुरवून विशेषतः राज्याच्या मागासलेल्या भागामध्ये संकरित पैदाशीच्या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढवून दुग्धोत्पादन व रोजगार निर्मितीस उत्तेजन देण्यासाठी राज्यात महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, अकोला स्थापन करण्यास महाराष्ट्र शासन, कृषि व पदुम विभाग शासन निर्णय: क्र. सीडीएस-१०-२००१/(प्र.क्र.५९)/पदुम-४, दिनांक २/४/२००२ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार सदर संस्था ऑगस्ट, २००३ रोजी अकोला येथे कार्यान्वित झाली व सद्यस्थितीत महाराष्ट्र शासन, कृषि व पदुम विभाग शासन निर्णय: क्र. संकीर्ण २०२०/प्र.क्र.१४५/पदुम-४, मंत्रालय, मुंबई, दिनांक ०५ फेब्रुवारी २०२१ अन्वये नागपूर येथे स्थलांतरीत झाले आहे. या संस्थेअंतर्गत १३ (१० कार्यरत व ३ नव्याने हस्तांतरित) शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रे, व तीन शासकीय गोठित रेत मात्रा निर्मिती केंद्रे आहेत. राष्ट्रीय गोकुळ मिशन या प्रकल्पानुसार राज्याचे पशुपैदास विषयक धोरण राबविणेबाबत संस्थेकडून कार्यवाही सुरू आहे. २०२२-२३ साठी मंडळाकडून प्राप्त अहवालांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रे ताथवडे, पुणे येथे पंढरपुरी

म्हशीचा व पोहरा, अमरावती येथे गवळाऊ गार्गीचा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. तसेच नव्याने राज्य शासना कडून महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांचेकडे हस्तांतरित करणेत आलेल्या शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र, हेटीकुंडी, जि.वर्धा येथे गवळाऊ या देशी गार्गीचे जतन व संवर्धन केले जात आहे. छत्रपती संभाजीनगर व नागपूर ही शासकीय वळू संगोपन केंद्रे आहेत. शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रावर जोपासण्यात येणारे वळू शासकीय गोठीत रेत मात्रा निर्मिती केंद्र पुणे, छत्रपती संभाजीनगर व नागपूर येथे विर्य संकलनाकरिता पुरविले जातात. सदर संस्थांचे कार्यविवरण तक्ता क्रमांक २ ते ७ मध्ये दर्शविले आहेत.

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांच्या अधिनस्त शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचा तपशील :

१. कोपरगाव (अहमदनगर): होलीस्टन फ्रीसन व एचएफ गिर संकरित वळू.
२. ताथवडे (पुणे) : शुद्ध जर्सी विदेशी वळू व पंढरपुरी म्हैस.
३. जत (सांगली): गिर आणि गिर वळू जर्सी.
४. जुनोनी (सोलापूर): शुद्ध खिलार, शुद्ध देशी वळू.
५. हर्सूल (छत्रपती संभाजीनगर) : शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र.
६. हिंगोली (हिंगोली) : महिष वळू पैदास केंद्र.
७. पोहरा(अमरावती): गवळाऊ,थारपरकर वळू.
८. नागपूर (नागपूर) : शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्र.
९. वडसा (गडचिरोली) : सहिवाल जर्सी वळू.
१०. हेटीकुंडी(वर्धा): शुद्ध गवळाऊ,शुद्ध देशी वळू.
११. बोड (अमरावती) : नव्याने हस्तांतरित.
१२. वाघापूर (यवतमाळ) : नव्याने हस्तांतरित.
१३. साकुड (बीड) : देवणी व लाल कंधारी

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांची प्रमुख उद्दिष्टे व योजना :

१. पशुपैदाशीच्या सुनिश्चित केलेल्या धोरणानुसार कृत्रिम रेतनद्वारे संकरित / सुधारित पशुपैदाशीचा कार्यक्रम राबविणे. तसेच राज्यातील कृत्रिम रेतनाचे जिल्हानिहाय लक्ष्य ठरविणे व त्यांच्या पूर्ततेसाठी पाठपुरावा व सनियंत्रण करणे.
२. राज्यात उपलब्ध करून दिल्या जाणाऱ्या कृत्रिम रेतनाच्या सेवा आणि गोठीत रेत मात्रांचा दर्जा उत्तम व विहित मानकानुसार राहिल यावर काटेकोरपणे नियंत्रण ठेवणे.
३. राज्यात क्षेत्रीय पैदास चाचणी कार्यक्रम राबवून शुद्ध वळूंची निश्चिती करणे.
४. राज्यामध्ये केंद्र/राज्य पुरस्कृत योजना राबविणे मुख्यत्वे राष्ट्रीय गुरे पैदास प्रकल्प, राष्ट्रीय गोकुळ मिशन, राष्ट्रीय पशुउत्पादकता अभियान, राष्ट्रीय पशुपैदास कार्यक्रम, पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम, राष्ट्रीय कृषि विकास योजना, अनुवांशिक सुधारणा कार्यक्रम.
५. राज्यातील पशुपैदास प्रक्षेत्रांना पायाभूत सुविधा पुरवून त्यांचे बळकटीकरण करणे व त्याद्वारे उच्च अनुवांशिकतेच्या वळूंची निर्मिती करणे.
६. गोठीत रेतमात्रांची निर्मिती, जतन व पुरवठा करणे या योजनेअंतर्गत शासकीय गोठीत रेतमात्रा निर्मिती केंद्र पुणे, नागपूर व छ. संभाजीनगर आधुनिकीकरण करणे.
७. द्रवनत्र साठवणूक व पुरवठा यंत्रणेचे बळकटीकरण करणे या अंतर्गत स्टोअरेज टँक/ मोबाईल टँक्स खरेदी व कार्यान्वित करणे.
८. राज्यात उच्च उत्पादन क्षमता व प्रजनन क्षमता असलेले पशुधन निर्माण करण्यासाठी ०६ फिरत्या भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळांची स्थापना करणे.
९. राज्यातील मान्यताप्राप्त देशी शुद्ध गोवंशीय तसेच महिषवर्गीय जनावरांचे जतन व संवर्धन करणे या अंतर्गत खिल्लार, लालकंधारी, गवळाऊ, डांगी व देवणी या गोवंशीय तर पंढरपुरी व नागपुरी या म्हैसवर्गीय जनावरांच्या संवर्धनासाठी शासकीय पशुपैदास प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण करणे तसेच वरील जातींच्या जनावरांच्या पैदासकाराच्या संघटना स्थापन करून त्यांचेमार्फत नरवासरे / कालवडींना खाद्य अनुदान देणे व पैदाशीसाठी वळूंचा पुरवठा करणे.

राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत :

पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम:

राष्ट्रीय दुग्ध विकास महामंडळ, आनंद (गुजरात) यांनी राष्ट्रीय दुग्ध प्रकल्प-१ या योजने अंतर्गत पंढरपुरी म्हैस वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम ही योजना सन २०१३-१४ ते २०१८-१९ या कालावधीत महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्ह्यात राबविण्यास मंजूरी प्रदान केलेली होती. तदनंतर २०२०-२१ ते २०२३-२४ या कालावधीत योजनेस राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत मंजूरी प्रदान करण्यात आली आहे.

सदर योजनेचा मुख्य उद्देश पंढरपुरी म्हशींची उच्च अनुवंशिकतेची १०४ नर वासरे निर्माण करणे हा आहे. त्याकरिता सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर, माढा, सांगोला, मंगळवेडा, माळशिरस, मोहोळ, बार्शी, दक्षिण सोलापूर व उत्तर सोलापूर या ९ तालुक्यातील ४२,३३७ म्हशींची नोंदणी करण्यात आलेली आहे.

सदरील पंढरपुरी म्हशींना कृत्रिम रेतनाची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी ४० कृत्रिम रेतन केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे. कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञा मार्फत माहे ऑक्टोबर २०२४ अखेर ६८,७११ कृत्रिम रेतने करण्यात आले व त्याद्वारे ७,३१८ मादी वासरे व ९,२५० नर वासरे जन्माला आली असून त्यापैकी २,१८६ वासरे उच्च अनुवंशिकतेची आहेत. उच्च अनुवंशिकतेच्या २,१८६ वासरांपैकी ८२६ मादी वासरे व १,३६० नर वासरे उपलब्ध झाली आहेत. सदर १,३६० नरवासरांपैकी २८९ नरवासरांची वासरांच्या बाह्यवैशिष्ट्या (Phenotypic Characters) वरून निवड करून म्हशींचे व नर वासरांचे रक्त नमुने टीबी, जेडी व आयबीआर रोग निदान चाचणी अंती निवड झालेल्या वासरांचे पारनेटेज टेस्टिंग करिता राष्ट्रीय दुग्ध विकास महामंडळ, आनंद (गुजरात) येथील प्रयोगशाळेत पाठविण्यात आले आहेत.

गवळाऊ वंशावळ सुधारणा कार्यक्रम :

महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांचे पत्र क्रमांक MLDB/ Tech/ 651/ Akola, दिनांक ०७/०२/२०२० अन्वये राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत “गवळावु जातीच्या उच्च वंशावळीच्या वळुंची वंशावळ निवड कार्यक्रमातुन निर्मिती” हा प्रकल्प केंद्र शासनाकडे मंजुरीस्तव सादर करण्यात आला होता.

राष्ट्रीय दुग्ध विकास महामंडळ, आनंद, गुजरात(एनडीडीबी) यांनी त्यांचे पत्र क्र. AB:RGM:PMC-IV:10163 दिनांक ०८/०३/२०२२ अन्वये प्रकल्प सनियंत्रण समितीच्या दिनांक ०९/०२/२०२२ रोजी संपन्न झालेल्या सभेत सदर प्रकल्पास मंजुरी प्रदान करण्यात आली आहे. प्रकल्प कालावधी सन २०२२-२३ ते २०२३-२४ असा होता. सदर प्रकल्पा करिता रु.१८६.३० लक्ष निधी मंजूर झाला आहे.

एनडीडीबी, आनंद यांनी त्यांचे पत्र क्र. AB:RGM:PMC-V:2400 दिनांक ०८/०६/२०२३ अन्वये सदर प्रकल्प सन २०२४-२५ ते २०२५-२६ पर्यंत विस्तारित करण्यात आलेला आहे. सन २०२२-२३ ते २०२५-२६ या कालावधीकरीता एकूण रु.४८८.३७ लक्ष निधी मंजूर करण्यात आलेला आहे. यापैकी मार्च, २०२४ अखेर रु.१३४.०० लक्ष तरतूद प्राप्त झाली असून रु.१००.८१ लक्ष खर्च झालेला आहे.

सदर प्रकल्पाअंतर्गत गवळावु गायीच्या प्रजननक्षेत्रात प्रती वर्ष ६०० गाईंचा दुग्ध मोजणी कार्यक्रम राबवावयाचा असून २५ कृत्रिम रेतन केंद्रांची स्थापना करावयाची असून त्यायोगे करण्यात येणाऱ्या कृत्रिम रेतनांच्या माध्यमातुन उच्च उत्पादकता असलेल्या १४ गवळाऊ वळुंची निर्मिती करावयाची आहे.

राज्यातील शेतकऱ्यांकडील गायी-म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतन कार्यक्रमासाठी लिंगविनिश्चित वीर्यमात्रा (Sex Sorted Semen) वापर करून उच्च वंशावळीच्या कालवड/ पारड्यांची निर्मिती करणे

महाराष्ट्र राज्यात दिनांक ०४ मार्च २०१५ पासून संपूर्ण गोवंश हत्याबंदी कायदा लागू करण्यात आलेला आहे तसेच शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान व यांत्रिकीकरण यांचा वापर वाढल्याने शेती कामाकरिता उपयोगी असलेल्या बैलांची आवश्यकता कमी झालेली आहे. या पार्श्वभूमीवर नर वासरांची पैदास न्यूनतम पातळीवर ठेवण्याकरीता लिंगविनिश्चित वीर्यमात्रा या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादित केलेल्या वीर्यमात्रांचा क्षेत्रीय स्तरावर गायी म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतन कार्यक्रमांतर्गत वापर केल्यास त्यापासून जवळपास ९० टक्के मादी वासरांची निर्मिती करणे शक्य होणार आहे.

पशुसंवर्धन विभागाच्या महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत लिंगविनिश्चित केलेल्या वीर्यमात्रा रु.५७५/- प्रती वीर्यमात्रा या दराने Genus Breeding India Pvt. Ltd. (ABS India) यांचेकडून खरेदी करून ५ वर्षात एकूण ६.८० लक्ष वीर्यमात्रांचा वापर राज्यातील शेतकरी/ पशुपालकाच्या दारात गायी म्हशींना कृत्रिम रेतनासाठी करण्यात येणार आहे.

बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण (In-Vitro-Fertilization & Embryo Transfer) तंत्रज्ञानाचा पशुपालकांसाठी वापर :

MOET (Multiple Ovum Embryo Transfer) आणि OPU (Ovum Pick Up) IVF (In-Vitro-Fertilization) तंत्रज्ञानाच्या योग्य वापराद्वारे उच्च प्रजननक्षमता आणि आनुवंशिकता असलेल्या निवडक मादींचे प्रजनन करून उच्च उत्पादन क्षमता असलेल्या गायी आणि म्हशींच्या मौल्यवान देशी जातींच्या वाढीस मदत होईल. सर्व गायी आणि म्हशी साधारणपणे आयुष्यभरात १० ते १२ वासरांना जन्म देतात. परंतु या तंत्रात वर्षभरात ५० वासरे आणि त्यांच्या आयुष्यात ५०० हून अधिक वासरे निर्माण करण्याची क्षमता आहे.

बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा, वळु माता प्रक्षेत्र, ताथवडे, पुणे येथे सन २०१७-१८ साठी जिल्हा वार्षिक योजनेंतर्गत स्थापन करणेत आली आहे. आज अखेर बाह्यफलन व भ्रूण प्रत्यारोपण द्वारे १४ वासरांचा जन्म झाला आहे. सुमारे २७ हून अधिक गाभण जनावरांचे वासरे होणे बाकी आहे. बाह्यफलन व भ्रूण प्रत्यारोपण तंत्रज्ञानाद्वारे देशातील पहिल्या “शीतल” या पंढरपुरी म्हशीच्या बछड्याचा जन्म २३ जुलै २०२२ रोजी बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे येथे झाला आहे.

आता बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे यांनी महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर आणि डेअरी फार्मर्सच्या परस्पर सहकार्याने फील्ड स्तरावर समान काम सुरू केले आहे. अलीकडेच एकतीस शेतकऱ्यांनी २४९ वासरांकरीता भ्रूण उत्पादन आणि हस्तांतरणासाठी बाह्य फलन व भ्रूण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा ताथवडे, पुणे यांच्याशी करार केला आहे.

महाराष्ट्रातील डांगी, देवणी, गवळाऊ, खिल्लार आणि लाल कंधारी या देशी भूणामध्ये गुणात्मक व संख्यात्मक वृद्धी करण्याच्या हेतुने राज्यातील प्रत्येक महसुली विभागात एक या प्रमाणे सहा भ्रुण प्रत्यारोपण प्रयोगशाळा स्थापन करणेबाबत शा. नि. क्र. कृवपदुम-३३०३०/१८/२०२३/(६४१२७८)/एमएजी/पदुम-४ मंत्रालय, मुंबई- ४०००३२ दि.०५ आक्टोंबर २०२३ अन्वये निर्णय घेण्यात आला आहे. सदरच्या सहा प्रयोगशाळांची स्थापना खालील ठिकाणी निश्चित करणेत आली आहे.

अ.क्र.	महसुली विभाग व ठिकाण	प्रामुख्याने अंतर्भूत देशी गाय/ म्हैसीच्या जाती
१	मुंबई- जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र, पेण, जि. रायगड.	कोकण कपीला, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व मेहसाना व मु-हा म्हैस.
२	नाशिक- लोणी बुद्रक, ता. राहता, जि. अहमदनगर.	डांगी, गीर, सहीवाल, जर्सी, हो.फ्री.गाई व मु-हा म्हैस.
३	पुणे- वळु माता प्रक्षेत्र, ताथवडे, पुणे.	खिल्लार, गीर, सहीवाल, थारपारकर, जर्सी, हो.फ्री.गाई व पंढरपुरी म्हैस.
४	छ.संभाजीनगर-वळु संगोपन केंद्र, छ.संभाजीनगर(हर्सुल)	देवणी, लाल कंधारी, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व मराठवाडी म्हैस.
५	अमरावती- जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र, अकोला.	गवळाऊ, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व पुर्णाथडी म्हैस.
६	नागपुर- पशुपैदास प्रक्षेत्र, हेटिकुंडी, ता.कारंजा, जि.वर्धा.	गवळाऊ, गीर, सहीवाल, जर्सी गाई व नागपुरी म्हैस.

अ) मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यामध्ये २ देशी/संकरित गायी/ म्हशींचा गट वाटप :

दि. १६/११/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यात १००० दोन देशी गाय/संकरित गाय गट, १००० म्हैस गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान गाय गट रु. ७०,०००/- (Back Ended Subsidy) म्हैस गट ८०,०००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत ३३३८ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

ब) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २ देशी/संकरित गायी/ म्हशींचा गट वाटप :

दि. १५/१०/२०१६ रोजीचा शासन निर्णयान्वये मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात १००० दोन देशी गाय/संकरित गाय गट, १००० म्हैस गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान गाय गट रु. ७०,०००/- (Back Ended Subsidy) म्हैस गट ८०,०००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत १३६४ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम २०२३

राज्यात निकृष्ट दर्जाच्या वीर्यमात्रा वापरून अनधिकृत कृत्रिम रेतन करणारे व्यक्ती व संस्था यांच्यावर कायदेशीर नियंत्रण आणण्यासाठी महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन (विनियमन) अधिनियम २०२३ [The Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023] राज्यात विधिमंडळाच्या डिसेंबर २०२३ च्या हिवाळी अधिवेशनामध्ये मंजूर करण्यात आला आहे. यामध्ये गायी व म्हशींमध्ये कृत्रिम रेतनाकरिता गोठीत वीर्य निर्मिती, प्रक्रिया, साठवण, विक्री, वितरण व कृत्रिम रेतन करणे तसेच सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्र (Assisted Reproductive Technologies) आणि यासंबंधित सर्व बाबींसाठीचे नियमन करणेबाबतच्या गोष्टींचा समावेश करण्यात येत आहे. यामुळे कृत्रिम रेतनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या अतिशीत रेतमात्रांचा दर्जा, वीर्यनिर्मितीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या वळूंची रोगमुक्त स्थिती योग्य पद्धतीने कृत्रिम रेतन इत्यादी गोष्टींची काटेकोर तपासणी होवून त्या नियमाद्वारे प्रत्यक्षात आणता येतील. या अधिनियमामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

१. महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन नियमन प्राधिकरणाची स्थापना.
२. वीर्य केंद्राची नोंदणी, वीर्य बँक, वळूंचे प्रमाणीकरण.
३. कृत्रिम रेतन सेवादाता आणि सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्रज्ञान सेवाप्रदात्यांची नोंदणी.
४. कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञानाची नोंदणी.
५. सहयोगी जनन तंत्रज्ञानाची नोंदणी.
६. वीर्य, भ्रूण, Oocytes, महिष/ गोवंशीय प्रजनन अवयव इत्यादींच्या विक्रीचे नियमन.
७. नविन किंवा विद्यमान वीर्य स्टेशन, वीर्य बँक, कृत्रिम रेतन सेवाप्रदाता, सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्रज्ञान सेवा प्रदाता, कृत्रिम रेतन प्रशिक्षण संस्था, कृत्रिम रेतन तंत्रज्ञ, सहाय्यक पुनरुत्पादक तंत्रज्ञान तज्ञ/ तंत्रज्ञ यांच्यावरील निर्बंध.

कार्यक्रम क्रमांक : ४ - कुक्कुट विकास

२० वी पशुगणना २०१९ नुसार राज्यामध्ये एकूण कुक्कुटसंख्या ७४२.९७ लक्ष इतकी आहे. २०१२ च्या १९ व्या पशुगणनेच्या तुलनेत एकूण पक्षीसंख्येत ४.४९ टक्के घट झालेली आहे. आधुनिक पद्धतीने कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल आहे. सुधारित जातीच्या पक्षीसंख्येमध्ये १३.४४ टक्के घट दिसून येत आहे. एकात्मिक पाहणी योजना २०२३-२४ मधील पाहणी नुसार राज्यात एकूण वार्षिक अंदाजित अंडी उत्पादन ७७९ कोटी इतके असून यामध्ये २०२२-२३ च्या ७३८ कोटी तुलनेत ५.५४ टक्के वाढ झाली आहे. जागतिक आरोग्यसंघटनेने दरडोई दरवर्षी १८० अंड्यांची शिफारस केलेली असली तरीही राज्यात दरडोई प्रतीवर्षी ६२ अंड्यांची उपलब्धता आहे. त्यामुळे कुक्कुट पालन व्यवसाय वाढविण्यास मोठी संधी उपलब्ध असल्याचे निदर्शनास येते. सुधारित उच्च दर्जाच्या पक्ष्यांच्या प्रजाती, उपकरणे, औषधे, लस इ.ची उपलब्धता यामुळे तसेच राज्य शासनाची कंत्राटी पद्धतीने १००० मांसल पक्षी संगोपन करणे या योजने मधून शेतकऱ्यांना उपलब्ध होणारे अर्थसहाय्यामुळे राज्यातील कुक्कुट पालन व्यवसायात दरवर्षी वाढ होत आहे. या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाच्या खालील प्रमाणे संस्था व योजना कार्यरत आहेत.

अ) मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे :

राज्यात पुणे, छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर व नागपूर या ठिकाणी मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे स्थापन केलेली आहेत. या केंद्रात देशी सुधारित जातीचे उबवणुकीची अंडी, एकदिवसीय पिले, तलंगा शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार पुरवठा केले जातात. या प्रक्षेत्रांवर पक्षी विशेषतः ऱ्होड आयलंड रेड, गिरीराजा, ब्लॅक ऍस्ट्रॉलार्प, ग्रामप्रिया, कावेरी आणि सुवर्णधारा या प्रजातीच्या पक्षांचे संवर्धन व पैदास केली जाते. सन २०१२-१३ मध्ये या प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण करण्यात आले असून आधुनिक प्रकारची स्वयंचलित खाद्य व पाणी पुरवठा संयंत्रे पक्षी गृहात बसविण्यात आली आहेत.

ब) सघन कुक्कुट विकास गट :

राज्यामध्ये खालील १६ ठिकाणी सघन कुक्कुट विकास गट कार्यरत आहेत.

१. मुंबई विभाग - पालघर, (चिपळूण) रत्नागिरी आणि (पेण) रायगड.
२. नाशिक विभाग - नाशिक, धुळे, (कोपरगाव) अहमदनगर.
३. पुणे विभाग - सातारा, (पलूस)सांगली, सोलापूर
४. छत्रपती संभाजीनगर विभाग - परभणी, (पाली) बीड
५. अमरावती विभाग - अमरावती, यवतमाळ, अकोला
६. लातूर विभाग - उस्मानाबाद, नांदेड

या सघन कुक्कुट विकासगट प्रक्षेत्रावरून शेतकऱ्यांना आधुनिक कुक्कुटपालनाबाबतचे प्रशिक्षण देण्यात येते. प्रक्षेत्रावरून शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार उबवण्याची अंडी व सुधारित देशी जातीची पिले तसेच तलंगा गटपुरवठा केले जातात. जिल्हा नियोजन समिती कडील योजनातून प्राप्त होणाऱ्या निधीतून एकात्मिक कुक्कुट विकास कार्यक्रम राबविण्यात येतो.

क) बदक पैदास केंद्र :

बदक पालन व्यवसायास चालना देण्यासाठी बदक पैदास केंद्र, वडसा, जि.गडचिरोली येथे असून खाकी कॅम्बेल या सुधारित जातीच्या बदकांच्या एकदिवसाची पिले व उबवणुकीची अंडी अल्पदरात विदर्भातील आदिवासी भागात पुरविण्यात येतात. राष्ट्रीय कृषि विकास योजने मधून बदक पैदास केंद्राचे बळकटीकरण करण्यात आले असून तेथे अंडी उबवणूक केंद्र स्थापित करण्यात आले आहे.

ड) नाविन्यपूर्ण योजना - १००० मांसल पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुटपालन व्यवसाय करणे :

राज्यात कुक्कुटमांस उत्पादनासाठी असलेला मोठा वाव विचारात घेऊन १२ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरू करणे ही योजना राबविण्यात येत आहे. यामध्ये कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी कुक्कुटपक्षी गृह, उपकरणे व इतर बाबी करिता सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना ५० टक्के अनुदान (जास्तीत जास्त रु.१,१२,५००/- च्या मर्यादेत), अनुसूचित जाती / जमाती प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना ७५ टक्के अनुदान (जास्तीत जास्त रु.१,६८,७५०/- च्या मर्यादेत) देण्यात येते.

इ) जिल्हा नियोजन समिती कडील एकात्मिक कुक्कुट विकास योजना :

जिल्हा स्तरावर जिल्हा नियोजन समिती कडून कुक्कुट पालनास चालना देण्यासाठी एकात्मिक कुक्कुट विकास कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमांतर्गत १०० एकदिवसीय सुधारित देशी पिले व पक्षी खाद्य पुरविण्यात येते. सदर प्रकल्पाची मूळ किंमत रु. २९,५०० असून ५० टक्के अनुदान रु.१४,७५०/- आहे. तसेच २५ तलंगा व ३ नर पक्षी वाटप या प्रकल्पाची मूळ किंमत रु. १०,८४०/- असून एकूण २८ पक्ष्यांचा गट ५० टक्के अनुदानावर रु.५,४२०/- लाभार्थ्यांना पुरविण्यात येतो. पक्षांसाठी लागणारी उपकरणे, निवाऱ्याची सोय लाभधारकाने स्वतः करावयाची आहे. उपरोक्त संस्थांचे वित्तीय आवश्यकता व कार्यभार तपशील तक्ता क्रमांक १,२,३ यामध्ये दर्शविला आहे. सदर योजना शासन निर्णय दि. २०/०१/२०२३ प्रमाणे राबविण्यात येते.

फ) राज्यात टप्प्याटप्प्याने सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर ३०२ सघन कुक्कुट विकासगट स्थापन करणे :

सन २०१८-१९ पासून टप्प्याटप्प्याने राज्यातील ३०२ तालुक्यांमध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर सघन कुक्कुट विकास गटांची (Intensive Poultry Development Blocks) स्थापना करण्यास शासन निर्णय क्रमांक कुक्कुट-२०१७/ प्र.क्र.६७ / पदुम-४ / मंत्रालय, मुंबई-४०००३२ दिनांक १३/११/२०१७ अन्वये प्रशासकीय मान्यता प्रदान करण्यात आली आहे. सदर योजने अंतर्गत मार्च २०२४ अखेर १८४ गट पूर्ण झाले आहेत. सदर योजनेमध्ये एका गटाची किंमत रु.१०,२७,५००/- असून सर्व लाभार्थ्यांकरिता रु.५,१३,७५०/- (५०%) अनुदान देय आहे व सदर योजना प्रगतीपथावर आहे.

ग) राष्ट्रीय पशुधन अभियान : सदर केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी ११०० Low Input Technology च्या पक्षांचे संगोपन करून त्याद्वारे अंडी व एक दिवशीय पक्षांच्या उत्पादनासाठी २५ लाख इतक्या मर्यादेत अनुदान दिले जाते. प्रकल्प किंमत ५० लाख पर्यंत आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ५ — मेंढी व शेळी विकास कार्यक्रम

राज्यामध्ये २० व्या पशुगणनेनुसार २६.८० लक्ष मेंढ्या व १०६.०५ लक्ष शेळ्या आहेत. राज्यात शेळ्यांच्या उस्मानाबादी, संगमनेरी, बेरारी व कोकणकन्याळ अशा एकूण ४ मान्यताप्राप्त प्रजाती आहेत. आणि मेंढ्यांच्या बाबतीत डेक्कणी ही मान्यताप्राप्त प्रजात आहे. महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाची स्थापना कंपनी कायदा १९५६ अन्वये ८ ऑगस्ट, १९७८ व प्रत्यक्ष कार्यास सुरुवात दिनांक १ नोव्हेंबर, १९७९ पासून झाली. तसेच “पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळ” असे नामकरण दिनांक २३ जून, २००३ पासून करण्यात आलेले आहे. महामंडळाचे कार्यक्षेत्र ११ प्रक्षेत्र-बिलाखेड, पडेगांव, आंबेजोगाई, मुखेड, महुद, तिर्थ बु.तुळजापूर, दहिवडी, रांजणी, पोहरा, बोंद्री व जवळा तसेच लोकर उपयोगिता केंद्र व मुख्यालय मेंढी फार्म, गोखलेनगर, पुणे-१६ येथे कार्यरत आहे.

महामंडळाच्या प्रक्षेत्रांमार्फत राबविण्यात येणारे विकासात्मक कार्यक्रम :

१. प्रक्षेत्रावर सुधारित जातीच्या शेळ्या-मेंढ्यांची पैदास करून त्यापासून उत्पादित होणारे सुधारित जातीचे मेंढे नर व बोकड शेळी-मेंढी पालकांना पैदाशीसाठी वाटप करणे.
२. शेळी मेंढी पालकांना शेळी मेंढी पालन व्यवसायाचे प्रशिक्षण देणे.
३. मेंढपाळांच्या मेंढ्यांची लोकर यांत्रिक पध्दतीने कातरणी करणे.
४. मेंढपाळांची लोकर रास्त दरात खरेदी करून त्यापासून लोकर वस्तू निर्मिती आणि विक्री करणे.
५. विविध शासकीय योजनांखाली शेळ्या-मेंढ्यांचे गटवाटप करणे व वूलन एक्स्पो आयोजित करणे.
६. केंद्र पुरस्कृत माडग्याळ मेंढ्यांचे संवर्धन आणि विकास कार्यक्रम राबविणे.
७. राज्यामध्ये मेंढी पालन व्यवसायास प्रोत्साहन देणेकरिता राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना राबविणे.
८. राज्यामध्ये शेळी समूह योजना राबविणे.

अ) मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यामध्ये २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप :

दि. १६/११/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे मराठवाडा पॅकेजच्या धर्तीवर पहिल्या टप्प्यात धाराशिव, यवतमाळ, गोंदिया व सातारा जिल्ह्यात आणि दुस-या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट यांचे वाटप केले जाईल. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान २० शेळ्या व २ बोकड गट व शेळ्यांचा वाडा (४५० स्क्वे.फु.) रु.१,१४,७००/- (Back Ended Subsidy) वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत १६७२ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

ब) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप :

दि. १५/१०/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड व शेळ्यांचा वाडा (४५०स्क्वे.फु.) असा शेळी गट वाटप करणे या योजनेस मान्यता प्राप्त झाली आहे. जालना जिल्ह्यात २० शेळ्या व २ बोकड गट वाटप करणे हि योजना राबविण्यात येत आहे. त्यानुसार सर्व प्रवर्गासाठी ५० टक्के अनुदान २० शेळ्या व दोन बोकड गट व शेळ्यांचा वाडा (४५०स्क्वे.फु.) रु.१,१४,७००/- (Back Ended Subsidy) व गट वाटप करायचे आहेत. सन २०१६-१७ ते २०२३-२४ अखेर या योजने अंतर्गत ५५१ गट वाटप करण्यात आले आहेत.

क) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना :

राज्यात मेंढीपालनाच्या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यस्तरीय योजनेअंतर्गत राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना ६ मुख्य घटकांसह राबविण्यासाठी दि.०२ जून, २०१७ च्या शासन निर्णयानुसार मान्यता देण्यात आली आहे. सदर योजना केवळ भटक्या जमाती (भज-क) या प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना लागू असेल.

१. पायाभूत सोई-सुविधेसह २० मेंढ्या अधिक १ मेंढा नर असा मेंढी गटवाटप ७५ टक्के अनुदान.

२. सुधारित प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप ७५ टक्के अनुदान.
३. मेंढीपालनासाठी पायाभूत सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी ७५ टक्के अनुदान.
४. मेंढीपालनासाठी संतुलित खाद्य उपलब्ध करून देण्यासाठी ७५ टक्के अनुदान.
५. कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याचे (Mini silage baller cum wrapper) ५० टक्के अनुदान.
६. पशुखाद्य कारखाने उभारण्यासाठी ५० टक्के अनुदान.

ड) राष्ट्रीय पशुधन अभियान : सदर केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत उद्योजक निर्माण करण्यासाठी १००+५ ते ५००+२५ शेळी/ मेंढी संगोपन करण्यासाठी रु.१० लाख ते रु.५० लाख इतक्या मर्यादेत अनुदान दिले जाते. प्रकल्प किंमत रु.२० लाख ते रु.१०० लाख पर्यंत आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ६ - वैरण व खाद्य विकास

पशुधनाची रोग प्रतिकारशक्ती, कार्यशक्ती, उत्पादन व प्रजनन क्षमता कायम राहण्याकरिता पशुधनाला पोषणमूल्ययुक्त पुरेसा आहार देणे अत्यंत आवश्यक आहे. करीता राज्यातील पशुधनासाठी आवश्यक असणारी हिरवी व वाळलेली वैरण उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने १) वैरण पिकाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ करून वैरणीचे उत्पादन व उपलब्धता वाढविणे २) उत्पादित वैरणीचा आवश्यक तेवढाच वापर करून वैरणीची बचत करण्यासाठी कडबाकुट्टी यंत्राचा वापर करणे ३) पावसाळ्यामध्ये अतिरिक्त वैरणीचे उत्पादन करून मुरघासच्या स्वरूपात साठवण करणे आणि ४) अपारंपरिक वैरणीचा उपयोग करणे (निकृष्ट प्रतीच्या वैरणीवर युरिया द्रावणाची प्रक्रिया, हायड्रोपोनिक तंत्रज्ञानाने वैरण उत्पादन, अझोला लागवड व उत्पादन इत्यादी) या चतुःसूत्रीद्वारे विभागांतर्गत वैरण विकासाचे कार्य करण्यात येते.

उपरोक्त नमूद चतुःसूत्रीच्या अनुषंगाने, खालीलप्रमाणे केंद्र पुरस्कृत व जिल्हा वार्षिक योजनांतर्गत वैरण विकास योजनांची अंमलबजावणी वैरण विकास कक्षा मार्फत करण्यात येते.

अ) केंद्र पुरस्कृत योजना :

केंद्र शासनाने सन २०२१-२२ पासून राष्ट्रीय पशुधन अभियान या योजनेत सुधारणा केली असून, पशुसंवर्धनाव्दारे उद्योजकता विकास व रोजगार निर्मिती यावर आधारित योजनांना मंजूरी दिली आहे. या योजने अंतर्गत, पशुखाद्य व वैरण विकास उपअभियानामध्ये खालील दोन योजनांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

१. गुणवत्ता पूर्ण वैरण बियाणे उत्पादनाकरीता अनुदान, राज्यात वैरण पिकांच्या बियाणांची असलेली तुट काही प्रमाणात कमी व्हावी आणि वैरण बियाणांची उपलब्धता वाढावी यासाठी या योजनांतर्गत मुलभूत बियाणे उत्पादनासाठी प्रती किलो २५०/- रुपये, पायाभूत बियाणे उत्पादनासाठी प्रती किलो १५०/- रुपये, प्रमाणित बियाणे उत्पादनासाठी प्रती किलो १००/- रुपये अनुदान देण्यात येत आहे.

२. पशुखाद्य व वैरण उद्योजकता विकास - सदर योजनेमध्ये मुरघास निर्मिती (बेलर), ड्रायफॉडर ब्लॉक निर्मिती आणि टिएमआर निर्मिती यासाठी ५० टक्के अधिकतम रु.५०.०० लक्ष अनुदान देण्यात येत आहे.

वरील योजनांतर्गत अनुदानाच्या लाभाकरीता ऑनलाईन पध्दतीने अर्ज सादर करावयाचे असून, भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (सीडबी) या संस्थेमार्फत दोन टप्प्यात अनुदान वितरीत करण्यात येत आहे.

ब) जिल्हा वार्षिक योजना :

जिल्हा वार्षिक योजने अंतर्गत पशुपालक शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या शेतामध्ये वैरण पिकांची लागवड करून पशुधनासाठी आवश्यक वैरणीचे उत्पादन करण्याकरिता १०० टक्के अनुदानावर वैरण पिकांच्या सुधारित प्रजातीच्या प्रमाणित बियाण्यांचे व बहुवार्षिक पिकांच्या टोंबाचे वितरण करण्यात येते. दिनांक १८/१०/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सदर योजनेअंतर्गत ०.४० हेक्टर क्षेत्र मर्यादेकरीता रूपये १५००/- प्रति लाभार्थी अनुदान मर्यादा १.० हेक्टर क्षेत्राकरीता रूपये ४०००/- प्रति लाभार्थी अशी वाढविण्यात आलेली आहे.

तसेच, सदर योजनेअंतर्गत दिनांक २१/०६/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये खालील घटकांचा नव्याने समावेश करण्यात आलेला आहे.

१	मुरघास बॅग खरेदीस अनुदान	५०० किलो ग्रॅम क्षमतेच्या १० मुरघास बॅग खरेदी करण्याकरीता ५० टक्के रूपये ३०००/- अनुदान.
२	मुरघास वापराकरीता अनुदान	२ दुधाळ पशुधनासाठी प्रति पशुपालक ३३ टक्के वार्षिक एकूण रूपये ७३००/- अनुदान.
३	टोटल मिक्स रॅशन खरेदीकरीता अनुदान	२ दुधाळ पशुधनासाठी प्रति पशुपालक ३३ टक्के वार्षिक एकूण रूपये ३८,५४४/- अनुदान.
४	खनिज मिश्रण वापराकरीता अनुदान	२ दुधाळ पशुधनासाठी प्रति पशुपालक ३३ टक्के वार्षिक एकूण रूपये ६००/- अनुदान.

५	कालवडी/ पारड्यांची जोपासना	वयाच्या ४ ते ३२ महिने या कालावधीत गायींच्या कालवडीकरीता १९०० किलो आणि वयाच्या ४ ते ४० महिने या कालावधीत गायींच्या कालवडीकरीता २५०० किलो खाद्य खरेदीकरीता ५० टक्के अनुदान.
---	----------------------------	---

त्याचप्रमाणे पशुधनास आवश्यक चारा उपलब्ध होण्याकरीता जलसंपदा आणि मृद व जलसंधारण विभागाकडील जलाशयातील गाळपेर क्षेत्रात चारा पिकांची पेरणी करण्याचा शासनाने दिनांक २१/०९/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे.

पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा :

राज्यस्तरावर लोकर व पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, सहाय्यक आयुक्त पशुसंवर्धन यांचे नियंत्रणाखाली गोखलेनगर पुणे-१६ येथे कार्यरत आहे. राष्ट्रीय पशुधन अभियान या केंद्र पुरस्कृत योजनेतर्गत पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा पुणे संस्थेचे आधुनिकीकरण करण्यात आले आहे. सदर आधुनिकीकरणामुळे खरेदी करण्यात आलेल्या यंत्रसामुग्रीच्या सहाय्याने हिरवी, वाळलेली वैरण, पशुपक्षी खाद्य व मुरघास यामधील एकूण २५ खाद्य घटकांचे विश्लेषण करण्याची सुविधा उपलब्ध झालेली आहे. या प्रयोगशाळेत पशुखाद्यांचे प्रातिनिधीक नमुने तपासले जातात. तसेच खाद्यातील विविध घटकांचे उदा. प्रथिने, कार्बोदके, स्निग्धांश, मिनरल्स इ. ची टक्केवारी दर्शविली जाते. शासनाच्या संस्था जसे पशुपैदास प्रक्षेत्रे, अंडी उबवणी केंद्रे, सघन कुक्कुट विकास गट यांचेकडून खाद्याचे नमुने नियमितपणे तपासणीकरिता येतात. खाजगी संस्था तसेच वैयक्तिक स्तरावरील पशुखाद्य व पशुखाद्यसंबंधित नमुन्यांचे विश्लेषण करण्यात येते. या प्रयोगशाळेच्या कार्यभाराचा तपशील तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ७ - विस्तार व प्रशिक्षण

भारत हा कृषि प्रधान देश असून देशाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषी व संलग्न क्षेत्रावर अवलंबून आहे. देशातील जनतेचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा असून त्यास पूरक व्यवसाय म्हणून पशुपालनास अत्यंत महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. पशुसंवर्धन हे पशुपालनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे व विकसनशील शास्त्र असून त्यामध्ये वारंवार, नवनवीन गोष्टींची भर पडत आहे. देशातील ग्रामीण भागाबरोबर निमशहरी व शहरी जीवनात पशुसंवर्धनास वेगळे स्थान प्राप्त झालेले आहे. पशुपालनाचे दृष्टीने पशुसंवर्धन शास्त्राचा अधिकाधिक विस्तार होवून पशुपालक/शेतकरी यांना त्याबाबतची आधुनिक व अद्ययावत माहिती मिळणे अत्यंत गरजेचे आणि महत्त्वाचे आहे.

विस्तार कार्यक्रमांतर्गत पशुसंवर्धनास विस्तृत प्रमाणात प्रचार व प्रसिध्दी दिली जाते. या अंतर्गत जिल्हास्तरावर पशू मेळावे, पशु प्रदर्शने, शिबिरे, दुग्ध स्पर्धा, निरनिराळे प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करण्यात येतात. सदरचे प्रशिक्षण वर्ग घेतांना समाजातील दुर्बल घटक तसेच अनुसूचित जाती/जमातीच्या प्रशिक्षणार्थींना प्राधान्य दिले जाते, जेणेकरून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. या प्रशिक्षण वर्गामध्ये पशुपालन, कुक्कुटपालन, पशुसंगोपन, कृत्रिम रेतन, जनावरांमधील विविध रोग, पशुआरोग्य, लसीकरण, पशुआहार इत्यादीविषयक शास्त्रोक्त व तांत्रिक माहिती दिली जाते. आकाशवाणी, दूरदर्शन या माध्यमांद्वारे विभागातील विविध कार्यक्रमांना प्रसिध्दी देण्यात येते. तसेच पशुसंवर्धन विभागातील विविध विषयतज्ज्ञ यांची व्याख्याने, भाषणे प्रसारित केली जातात. कृषि विभागामार्फत प्रकाशित केल्या जाणाऱ्या शेतकरी मासिकांतसुद्धा पशुसंवर्धना संबंधित विविध विषयांबाबतचे महत्त्वपूर्ण शास्त्रोक्त लेख प्रसिध्द केले जातात. महाराष्ट्र शासनाच्या पशुसंवर्धन विभागामार्फत विभागस्तरीय/जिल्हास्तरीय तसेच स्थानिक कार्यालयामार्फत पशुपालक/शेतकरी यांचेपर्यंत विविध सेवासुविधा पोहोचविल्या जातात. पशुसंवर्धनविषयक महत्त्वाच्या बाबींवर होणारे संशोधन, शास्त्रीय लेख, रोगांचे अचूक निदान व त्यावरील परिणामकारक उपाययोजना याबाबतीत महत्त्वपूर्ण बाबींवरील अद्ययावत माहिती उपरोक्त यंत्रणेद्वारे पशुपालक/शेतकरी यांचेपर्यंत सहजरित्या पोहोचविली जाते. खात्यामार्फत पशुधन ऐश्वर्याचे विविध अंक, योजनापुस्तिका, कृत्रिम रेतन पुस्तिका, पशुसंवर्धन विषयक माहिती पुस्तिका या विस्तार विषयक साहित्यांद्वारे पशुपालकांना उपयुक्त माहिती दिली जाते. सन २०२२-२३ मध्ये शिर्डी येथे राष्ट्रीय स्तरावरील पशुपक्षी प्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात आले होते. सदर प्रदर्शनात देशातील विविध राज्यांतून पशुधनाच्या विविध जातींचा किमान ४५० पेक्षा जास्त जातीवंत पशुधनाचा सहभाग नोंदविण्यात आला होता.

राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, गोखलेनगर, पुणे-१६ :

सन २००४ मध्ये झालेल्या पशुसंवर्धन विभागाच्या पुनर्रचनेनंतर सेवांतर्गत पदविका अभ्यासक्रम या संस्थेचे नामकरण राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र असे करण्यात आले. ही संस्था गोखलेनगर, पुणे- १६ येथील पशुसंवर्धन विभागाच्या आवारात (मेंढी फार्म) कार्यरत आहे. सन २००७-२००८ पासून या संस्थेमध्ये पशुसंवर्धन विभागाच्या तांत्रिक/अतांत्रिक संवर्गातील अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी पाच दिवसाच्या कालावधीचे सेवांतर्गत उजळणी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जात होते. नवीन राज्य प्रशिक्षण धोरणानुसार या संस्थेमध्ये खालीलप्रमाणे विविध प्रकारचे विविध कालावधीचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

१. पायाभूत प्रशिक्षण (शासकीय सेवेत नवीन प्रवेश केलेल्या अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी)
२. सेवांतर्गत अधिकारी/कर्मचारी यांचेसाठी सेवांतर्गत उजळणी प्रशिक्षण
३. पदोन्नती नंतरचे प्रशिक्षण

४. बदली नंतरचे प्रशिक्षण

५. दिशाभिमुख (ओरिएंटेशन) प्रशिक्षण कार्यक्रम

प्रशिक्षण कालावधीत प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या गरजेनुसार महत्त्वाच्या व नामांकित संस्थांना भेटीचे आयोजन केले जाते. प्रशिक्षणार्थीसाठी संस्थेच्या आवारात उत्कृष्ट निवास व भोजन सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. तसेच संस्थेमध्ये ग्रंथालय सुविधा उपलब्ध आहे. प्रशिक्षणार्थींना संबंधित विषयांमधील आधुनिक ज्ञान व माहिती देण्यात येते. एकूण व्याख्यानांपैकी ४०% व्याख्याने देण्यासाठी संबंधित विषयातील तज्ञ व अनुभवी बहिस्थ व्याख्याते आमंत्रित केले जातात. यामध्ये प्रामुख्याने Extension Education Institute Anand (Gujrat), Manage, Hydrabad, IVRI-TECH, Pune यांचा समावेश होतो. प्रशिक्षण कार्यक्रमात प्राप्त झालेल्या माहितीचा उपयोग अधिकारी/कर्मचारी त्यांच्या दैनंदिन कामात करून घेतात. त्यामुळे पशुपालक व शेतकऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या सेवेचा दर्जा वाढवावयास मदत होते. शासकीय सेवेत नवीन प्रवेश केलेल्या अधिकाऱ्यांना सध्या पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण देण्यात येते.

महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ :

महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र पशू व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. १ एप्रिल, २००० पासून नागपूर (सेमीनरी हिल्स, नागपूर-४४०००६) येथे विधी मंडळातील प्रस्ताव क्र. ७ अन्वये विद्यापीठ स्थापनेस सभागृहाने मान्यता दिली. दिनांक ३/१२/२००० रोजी सदर विद्यापीठाचे औपचारिक उद्घाटन करण्यात आले. सदर विद्यापीठाची स्थापना शासनाच्या १९९८ च्या कायद्यान्वये (एम.ए.एच. XVII १९९८) दिनांक ३ डिसेंबर, २००० साली नागपूर येथे झाली.

सदर विद्यापीठाद्वारे पशूवैद्यक व पशुविज्ञान विद्याशाखा (बी.व्ही.एस.सी. अॅण्ड ए.एच.), दुग्धतंत्रज्ञान विद्याशाखा (बी.टेक) व मत्स्यविज्ञानशाखा (बी.एफ.सी.) हे पदवीपूर्व शिक्षण अभ्यासक्रम व पशूवैद्यक व पशुविज्ञान व विद्या शाखा (एम.व्ही.एस.सी.) हा पदव्युत्तर तसेच आचार्य पदवी (पी.एच.डी.) हे अभ्यासक्रम राबवले जातात. सदर अभ्यासक्रम हे भारतीय पशुवैद्यक परिषदेच्या किमान मापदंडावर आधारित असून ते परिषदेच्या मानकानुसार वेळोवेळी अद्ययावत केले जातात.

विद्यापीठाची स्थापना करतांना राज्यातील ४ कृषी विद्यापीठातील समावेश असलेल्या ५ पशूवैद्यक महाविद्यालय, १ पदव्युत्तर पशुविज्ञान व पशूवैद्यकीय महाविद्यालय तसेच दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय या महाविद्यालयांच्या प्रत्यावर्तनाने करण्यात आली. दुग्ध तंत्रज्ञान व मत्स्यविज्ञान क्षेत्रात कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळाची निकड लक्षात घेऊन तदनंतर उदगीर येथे एक मत्स्यविज्ञान महाविद्यालय व एका दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालयाची तसेच नागपूर येथे दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालयाची स्थापना केली आहे. याशिवाय अहमदनगर व अकोला येथे नविन पदवी पशुवैद्यकीय महाविद्यालय स्थापन करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषद :

१ ऑगस्ट १९९७ पासून महाराष्ट्र राज्यामध्ये भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा १९८४ अंमलात आणण्यात आला. सदर परिषद ही राज्यस्तरीय स्वायत्त संस्था असून भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायद्यातर्गत स्थापन करण्यात आलेली आहे. या परिषदेची कार्यवाही दिनांक २६/०६/१९९८ पासून पुणे येथे सुरु झाली. शासन निर्णय क्र. एमएसआयडीसी-१०९९/२१३३७/सीआर-७४/९९/एडीएफ-३ दिनांक ३१/३/२००१ अन्वये महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषद नागपूर येथे स्तलांतरित झाली आहे. या परिषदेमार्फत राज्यातील पशुवैद्यक पदवीधारकांचे नोंदणीचे काम केले जाते. भारतीय पशुवैद्यक परिषद कायदा १९८४ मधील विविध कलमातील तरतुदींचे पालन, त्या अंतर्गत तयार केलेल्या नियमांची अंमलबजावणी व त्यावर नियंत्रण महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषदेमार्फत केले जाते. महाराष्ट्र राज्य पशुवैद्यक परिषदेच्या संकेतस्थळाद्वारे (Website: www.msvc.maharashtra.gov.in) नविन नोंदणी, नोंदणी नुतनीकरण, तात्पुरते प्रमाणपत्र, नाहरकत प्रमाणपत्र, दुय्यम प्रमाणपत्र व शैक्षणिक अर्हता वाढ करणे इ. कामे केली जातात. पशुधनासंबंधीचे नियम व अटी, त्यांचे सुव्यवस्थापन, राज्यातील पशुवैद्यक महाविद्यालयांमधील शैक्षणिक व तत्सम बाबींवर सदर परिषद नियंत्रण ठेवण्याचे काम करते. तक्ता क्र. १ ते ४ मध्ये वित्तीय आवश्यकता व विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांतील प्रशिक्षणार्थींची संख्या यांची माहिती देण्यात आली आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ८ - प्रशासन, अन्वेषण व सांख्यिकी

आयुक्तालय, पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध विकास योजनांची नियोजनाच्या दृष्टीने उपलब्ध साधनसामग्री व सध्याची उत्पादन क्षमता या संबंधीच्या माहितीची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे राबविल्या जाणाऱ्या विविध विकास योजनांपासून साध्य केलेल्या प्रगतीची आवश्यक आकडेवारी संकलीत करून त्याचे मूल्यमापन करणे जरूरीचे आहे. यामधून आगामी नियोजनासाठी आधारभूत माहिती मिळते. सांख्यिकी विभागात खालील दोन उपविभागांचा समावेश आहे.

१. सांख्यिकी कक्ष २. एकात्मिक पाहणी योजना

१. सांख्यिकी कक्ष : या कक्षाचे तांत्रिक शाखा व पशुगणना असे दोन भाग पडतात.

अ) तांत्रिक शाखा - या शाखेमार्फत पशुसंवर्धन विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे व आदिवासी विकास विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रक, अनुसूचित क्षेत्राचा वार्षिक प्रशासन अहवाल, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी दरवर्षी प्रकाशित करणेसाठी माहिती पुरविणे. तसेच

तांत्रिक कामाचा मासिक प्रगती अहवाल, मान्यताप्राप्त कत्तलखान्यात कत्तल केलेल्या जनावरांचा त्रैमासिक अहवाल, पशुसंवर्धन सांख्यिकी पुस्तिका इत्यादी कार्ये पार पडली जातात.

ब) पशुगणना - केंद्र शासनाच्या १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजनेखाली या कक्षामार्फत दर पाच वर्षांनी पशुगणना करण्यात येते. २० वी पशुगणना २०१९ चा अहवाल (All India Report) डिसेंबर २०१९ मध्ये केंद्र शासनामार्फत करण्यात आलेला आहे. यामध्ये राज्यनिहाय पशुधन व कुक्कुट / कुक्कुटादी आकडेवारीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. तसेच गुरे, म्हशी, शेळी, मेंढ्या व डुकरे यांची जिल्हा व गावनिहाय माहिती <https://dahd.nic.in> या वेबसाईटवर उपलब्ध आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार राज्यात २० वी पशुगणना पार पडली असून प्रथमच ह्या पशुगणनेची माहिती Tab द्वारे भरण्यात आली आहे. यामध्ये पशुधन व कुक्कुटादी पक्षांच्या जातीनिहाय माहितीचा समावेश आहे. सदर पशुगणनेचा प्रजातीनिहाय/ जिल्हानिहाय/ नागरी-ग्रामीण क्षेत्रनिहाय अहवाल माहे डिसेंबर २०२२ मध्ये प्रकाशित करण्यात आलेला आहे. तसेच पशुधनाचा जातीनिहाय अहवाल प्रकाशित करण्यात आलेला आहे. पशुगणनेसाठी केंद्रशासनाकडून निधी प्राप्त होतो, त्यानुसार झालेल्या खर्चाचा प्रगतीदर्शक FRBM मासिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात येतो. २१ वी पशुगणना नोव्हेंबर २०२४ मध्ये सुरु झाली असून सदर पशुगणना फेब्रुवारी २०२५ पर्यंत पूर्ण करणे अपेक्षित आहे.

२. एकात्मिक पाहणी योजना :

महाराष्ट्र शासनाच्या पशुसंवर्धन विभागात सन १९७० पासून एकात्मिक पाहणी योजना केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार कार्यान्वित आहे. योजनेचा मुख्य उद्देश राज्यातील एकूण दूध, अंडी, मांस व लोकर या प्रमुख पशुजन्य पदार्थांच्या उत्पादनाची अंदाजित आकडेवारी तयार करणे व पशुपक्षी पालन आणि जोपासना पध्दतीचा अभ्यास करणे हा आहे. या योजनेचे १९८४ पासून बळकटीकरण करण्यात आले असून ही योजना केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत योजना म्हणून ५० टक्के केंद्र हिस्सा अनुदानाद्वारे राबविण्यात येते. या योजनेद्वारे विश्वसनीय सांख्यिकी माहिती गोळा करण्याचे काम संपूर्ण राज्यात राबविले जाते. या पाहणीसाठी श्री स्टेज स्ट्रॅटिफाइड रॅण्डम सॅम्पलिंग डिझाईन या सांख्यिकीय पद्धतीचा वापर केला जातो. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार बृहन्मुंबई वगळून संपूर्ण राज्यातील एकूण गावांच्या १५ टक्के गावांची सर्वेक्षणासाठी निवड केली जाते. सांख्यिकीय माहिती गोळा करण्याचे काम वर्षातील उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा या तीन ऋतू मध्ये केले जाते. दरवर्षी याबाबतचा अहवाल तयार करण्यात येतो.

कार्यक्रम क्रमांक : ९ - इतर अशासकीय संस्थांना मदत

या कार्यक्रमाखाली महाराष्ट्र मेष विकास महामंडळ यांना त्यांच्याकडील मेष पैदास प्रक्षेत्राचे सुधारणा व आधुनिकीकरण करणेसाठी भाग भांडवली अनुदान देण्यात येते.

कार्यक्रम क्रमांक : १० - पशुसंवर्धन सहकारी संस्थांना मदत

कुक्कुट पालन -

महाराष्ट्र राज्यात सन १९८५-८६ पासून सहकारी तत्वावर राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम- ८६ नवी दिल्ली यांचे अर्थसहाय्याने कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याबाबतची योजना कार्यान्वित झाली. या योजनेंतर्गत सहकारी क्षेत्रात राज्यातील अंडी उत्पादनाचे प्रमाण वाढविणे व शेतीस पूरक व्यवसायास चालना देणे ही प्रमुख धोरणे आहेत. प्रचलित धोरणानुसार फक्त अंडी उत्पादन करणा-या पक्षांच्या सहकारी संस्थांना अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. ज्याठिकाणी उत्पादित अंड्यास बाजारपेठ, पिलांचा पुरवठा, पक्षी तंत्रशुद्ध पद्धतीने पाळण्याचे कसब व दरमहा नफा-तोटा पत्रकांवर लक्ष ठेवून निश्चित कार्यक्रम आखून त्याप्रमाणे कुक्कुट पालन सहकारी संस्था चालविण्याची क्षमता आहे त्या संस्थाबाबत विचार होतो.

तक्ता क्र. एक

	प्रकल्प किंमत	भाग भांडवल टक्के	कर्ज टक्के	संस्थेचे भाग भांडवल टक्के	एकूण टक्के	
अ.	जुना आकृतिबंध २३ संस्था	रु.४७.०० लाख व रु.५०.०० लाख	१५	८०	५	१००
ब.	नवीन आकृतिबंध १३ संस्था	रु.७९.५० लाख	३५	६०	५	१००
क.	नवीन आकृतिबंध २९ संस्था	रु.९०.०० लाख	४५	५०	५	१००
ड.	नवीन आकृतिबंध ५ संस्था	रु.५८ लाखाचे ४ व रु.६० लाखाचा १	४५	५०	५	१००

तक्ता क्र. दोन

(रुपये लाखात)

संस्था	भागभांडवल	कर्ज	अनुदान	एकूण
७३	२००५.०६	३१८०.१३	१०७.२२	५२९२.४१

सन १९८५-८६ ते १९९६-९७ या काळात एकूण ७३ सहकारी कुक्कुट पालन संस्थांच्या प्रकल्पास शासनाने मंजूरी दिली. त्यापैकी १८ उत्पादनात, २२ बंद व ३० अवसायनात गेलेल्या आहेत. तसेच ३ संस्था कर्जमुक्त झालेल्या आहेत. यातील एका संस्थेचे अवसायनात कार्य पूर्ण झाले आहे. शासनाच्या दि.०८.०१.२०२१ च्या एकमुस्त कराराचा ४ संस्थांनी लाभ घेऊन शासन देयक भरणे केले आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : ११ - पशुवैद्यकीय संशोधन

लाळखुरकत रोगाचे राष्ट्रीय संस्थान, भुवनेश्वर या संस्थेचे विभागीय केंद्र म्हणून अखिल भारतीय समन्वित लाळखुरकत संशोधन प्रकल्प हे भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, पुणे येथे कार्यरत आहे. महाराष्ट्रासह राजस्थान, गुजरात, गोवा हि राज्ये तसेच दमन दिव, दादरा नगर हवेली हे केंद्रशासित प्रदेश असे याचे कार्यक्षेत्र आहे. या प्रकल्पाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) लाळ खुरकत रोगाच्या प्रादुर्भावासंबंधी माहिती संकलित करणे. सदर संकलित माहिती रोगनियंत्रण, निवारणाच्या दृष्टीने आधारभूत ठरते व त्यामुळे रोगासंबंधीचे नियोजनात्मक नियंत्रण करणे शक्य होते.
- २) क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना रोगनियंत्रणाकरीत मार्गदर्शन करणे.
- ३) विविध ठिकाणाच्या लाळ खुरकत रोग प्रादुर्भावाच्या ठिकाणी भेटी देऊन विषाणूजन्य परिक्षणासाठी उतीनमुने गोळा करणे. उतीनमुन्यांचे परिक्षणांती कोणत्या विषाणू प्रकाराने रोग प्रादुर्भाव झाला आहे, यांच्या चाचण्या घेणे व त्यानुसार रोगप्रतिबंधक लसीकरणाचे नियोजन करणे.
- ४) निवेदी या राष्ट्रीय संस्थेकडून प्राप्त सूचनानुसार लाळखुरकत रोगाचे रक्तजल चाचण्यांद्वारे सर्वेक्षण करणे व निष्कर्ष केंद्रीय संस्थाना सादर करणे.
- ५) लाळखुरकत रोग प्रतिबंधक लसीकरणाच्या प्रत्येक पूर्वं व पश्चात रक्तजल चाचण्या करून पशुमधील रोग प्रतिबंधक प्रतिपिंड पातळ्यांचे निष्कर्ष काढणे .

अखिल भारतीय समन्वित लाळ खुरकत संशोधन प्रकल्पाद्वारे पार पाडली जाणारी कामे -

लाळ खुरकत रोगनियंत्रणाचे नियोजनासाठी लागणारी माहिती गोळा करणे, रोगप्रादुर्भावात रोगग्रस्त भागास, गावास, जनावरांचे बाजार इ. ठिकाणी भेटी देणे, माहितीचे संकलन करणे, उतीनमुने गोळा करणे, क्षेत्रीय पशुवैद्यकांना उतीनमुने रोग अन्वेषण विभाग पुणे, येथे पाठविण्यासाठी कुप्या पुरविणे ही कामे करते. या माहितीमुळे व प्रयोगशाळेतील चाचण्यांच्या निष्कर्षानुसार एखाद्या भागात लाळ खुरकत रोगाच्या करावयाच्या लसीकरणाची माहिती दिली जाते व भविष्यात रोग होऊ नये म्हणून लाळ खुरकत रोगाच्या कोणत्या प्रकारचे लसीकरण करावे याची माहिती दिली जाते.

लाळ खुरकत रोगास कारणीभूत विषाणूंचा अभ्यास व वर्गीकरण करणे, गोळा केलेल्या उती नमुन्यांवर कॉम्पलीमेंट फिक्सेशन टेस्ट किंवा अत्याधुनिक एलायसा टेस्टच्या आधारे प्रक्रिया करून लाळ खुरकत रोगाच्या विषाणूंचा ए, ओ, सी, एशिया-१ इ. प्रकार शोधून काढणे. याबाबतचा कार्यभार तक्ता क्रमांक ५ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : १२ - महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण

पशुसंवर्धन विभागामार्फत लाभार्थ्यांसाठी वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविण्यात येतात. विशेष घटक योजना, आदिवासी क्षेत्राबाहेरील योजनांतर्गत वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविल्या जातात. महिलांविषयक धोरणानुसार महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण या योजनेत वरील योजना राबविताना ३०% महिलांचा समावेश करून घेण्यात येतो.

या योजनांमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

१. संकरित कालवडी/म्हशीच्या सुधारित जातीच्या पारड्यांची जोपासना करण्यासाठी अर्थसहाय्य
२. तलंगा वाटप
३. दुभत्या जनावरांच्या गटांचा पुरवठा करणे
४. दुभत्या जनावरांना खाद्य अनुदान
५. अनुसूचित जातीच्या कुटुंबांना शेळ्यांचे गट वाटप.

महिला लाभार्थ्यांच्या उपरोक्त पाच बाबींमधील प्रकरणे मंजुरीनंतर व अनुदान उपलब्धतेनुसार विहीत कालावधीत दुधाळ जनावरे/शेळ्यांचे गट पुरवठा, तलंगाचे गट वाटप केले जातात. शासनाच्या या धोरणानुसार सन २००२-०३ या आर्थिक वर्षापासून महिलांना केंद्रीभूत मानून नियोजन करण्याचे खात्याने ठरविले आहे. कार्यभाराचा तपशील तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविला आहे.

कार्यक्रम क्रमांक : १३ - विविध योजना

अ) राष्ट्रीय कृषि विकास योजना :

(एव्हियन इन्फ्लुएंजा आणि इतर झुनॉटीक पशुरोगाच्या निदानासाठी टर्न की बेसिस तत्वावर जैवसुरक्षास्तर २ व जैवसुरक्षास्तर ३ प्रयोगशाळा उभारणी) “Creation of BSL III & BSL II Laboratory for Avian Influenza and other Zoonotic Pathogens at Disease Investigation Section, Aundh, Pune -67 on Turnkey Basis”

हा एक राष्ट्रीय दर्जाचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे. त्याद्वारे पशुपालकांना पशुरोग निदानाच्या व पशुआरोग्य तपासणीच्या अत्याधुनिक सुविधा उपलब्ध होणार आहेत. रोग अन्वेषण विभाग संस्थेस राष्ट्रीय स्तरावर पश्चिम विभागीय संदर्भ प्रयोगशाळेचा दर्जा प्राप्त असल्याने संलग्न असलेल्या ७ राज्यांमध्ये उद्भवणाऱ्या बर्ड फ्लू, ग्लॅंडर, लम्पी चर्म रोग इत्यादी घातक रोगाचे निदान या प्रयोगशाळेतच करणे शक्य होणार आहे. तसेच पशुरोग नमुने राष्ट्रीय स्तरावरील प्रयोगशाळेस पाठविण्याची आवश्यकता राहणार नाही व रोग निदानास लागणारा वेळ कमी होणार आहे. क्षेत्रिय पशुवैद्यक संस्था आणि पशुपालक यांना उपचार व अनुषंगिक रोगनियंत्रण उपाययोजना वेळेत करणे शक्य होणार आहे. अशारीतीने कमी वेळेत पशुवैद्यकीय मदत उपलब्ध झाल्यामुळे पशुधनाचे संभाव्य नुकसान टाळण्यास मदत होणार आहे. राज्यात व देशातील इतर राज्यात मोठ्या प्रमाणावर उद्भवलेल्या लम्पी चर्म रोग प्रादुर्भावाचा विचार करता सदर प्रकल्पाचे महत्त्व व उपयुक्तता अधोरेखित होत आहे. त्याच प्रमाणे मानवास होणा-या रोगांपैकी ७१ टक्के रोग हे प्राण्यांपासून संक्रमित होतात असे तज्ञांचे मत आहे. भविष्यातील पशुरोग निदानाच्या राज्याच्या गरजा भागविण्यासाठी सदर प्रकल्पाची उभारणी पूर्ण होणे अत्यंत गरजेचे आहे. राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेच्या अंतर्गत एव्हियन इन्फ्लुएंजा आणि इतर झुनॉटीक पशुरोगाच्या निदानासाठी टर्न की बेसिस तत्वावर जैवसुरक्षास्तर २ व जैवसुरक्षास्तर ३ प्रयोगशाळा उभारणी (प्रकल्प किंमत रु.७५.६१२ कोटी) मा. ना. श्री. अजित पवार, उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य तथा पालकमंत्री, पुणे जिल्हा यांच्या शुभहस्ते दि.१२ फेब्रुवारी २०२२ रोजी झालेली असून काम प्रगतीपथावर आहे. पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, औंध, पुणे येथील कुक्कुट व विषाणू लस निर्मिती प्रयोगशाळेच्या नवीन इमारतीचे उद्घाटन मा. ना. श्री. अजित पवार, उपमुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य तथा पालकमंत्री, पुणे जिल्हा यांच्या शुभहस्ते दि. १२ फेब्रुवारी २०२२ रोजी झालेले असून लस उत्पादनाचे प्राथमिक चाचणीचे काम सुरु आहे.

राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेतर्गत विदर्भ व मराठवाडा विभागात दूध उत्पादन वाढीचा विशेष प्रकल्प :

१. दि. १८ मार्च २०१६ रोजीच्या सन २०१६-१७ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणात दूध उत्पादन वाढीसाठीच्या कार्यक्रमाची घोषणा करण्यात आली आहे.
२. सदर कार्यक्रमाची अंमलबजावणी पशुसंवर्धन विभाग, राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळ व मदर डेयरी फ्रुटस एन्ड वेजीटेबल लि. (MDF & V) यांच्यामार्फत केली आहे.
३. प्रकल्प अकोला, अमरावती, बुलढाणा, वर्धा, नागपुर, चंद्रपुर, लातुर, नांदेड, जालना, यवतमाळ व धाराशिव अशा ११ जिल्ह्यातील एकुण ४२६३ गांवांमध्ये राबविण्यात येत आहे.
४. या योजने अंतर्गत, कृत्रिम रेतनाची सेवा दारापर्यंत पोहोचवणे (In convergence with Improving A.I.Delivery System of AHD), वैरण विकास कार्यक्रम, गुणवत्तापूर्ण पशुखाद्य (Cattle feed) व पशुखाद्य पुरके (Mineral Mixture) पुरवठा, ग्राम पातळीवरील पशुवैद्यकीय सेवा (अ. रोग प्रतिबंधक लसीकरण, ब. गोचिड गोमाशा निर्मुलन, क. वंध्यत्व निदान) व उपचार शिबीरे यांचा समावेश करण्यात आल्या आहेत.

प्रकल्पांतर्गत गावांमध्ये, पशुसंवर्धन विभागाच्या विविध योजनेतर्गत खालील प्रमाणे माहे मार्च २०२३ अखेर ११,०६,१५५ कृत्रिम रेतन, वंध्यत्व निवारण ६,८५,६१२ जनावरे, औषधोपचार ६३,६१,३३२ जनावरे, लसीकरण १,८६,३५,७९२ काम झालेले आहेत. राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळामार्फत (मदर डेअरी) मार्फत सद्यस्थितीत १४८० दुध संकलन केंद्रावरून दुध संकलनाचे काम चालु आहे. २०,२०१ पशुपालकांमार्फत १,७८,६८३ लि. दूध संकलन केले जात आहे. सदर प्रकल्पाचा एकुण मंजूर निधी रु.१७४.४२ कोटीचा असून दि.३०/११/२०२१ अखेर रु.५०.७२ कोटी निधी वितरीत झाला असून रु.३२.१६३२ कोटी निधी खर्च करण्यात आला आहे. सदर प्रकल्प मार्च २०२३ मध्ये पूर्ण झालेला असून दायित्वाचा प्रलंबित निधी सन २०२३-२४ मध्ये वितरीत करण्यात आला. त्यामुळे मार्च २०२४ अखेर रु.४३.७२ कोटी खर्च झालेला आहे.

ब) दुधाळ जनावरांचे गट वाटप :

राज्याच्या दूध उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थार्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे साधन उपलब्ध करून देण्यासाठी लाभार्थीना एकूण २ संकरित गाई २ दुधाळ म्हशींचे गट वाटप करण्यात येणार आहेत. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थीना गट किमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थीना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थीना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरूपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे.

क) अंशतः ठाणबध्द पद्धतीने शेळी पालनाद्वारे शेतक-यांना पूरक उत्पन्न मिळवून देणे :

अंशतः ठाणबध्द पद्धतीने शेळी पालनाद्वारे राज्याच्या मांस व मांसजन्य पदार्थांच्या उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थार्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे पूरक साधन उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजने

अंतर्गत १० शेळ्या व १ बोकड यांचे गट वाटप करण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थींना गट किमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थींना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती व जमातींच्या लाभार्थींना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरुपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे. या योजने अंतर्गत पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश आणि मराठवाडा विभागातील जिल्ह्यांमध्ये उस्मानाबादी व संगमनेरी या जाती तर कोकण व विदर्भ विभागातील जिल्ह्यांमध्ये स्थानिक हवामानामध्ये तग धरणाऱ्या शेळ्या व बोकड यांचे गट वाटप करण्यात येणार आहे.

ड) १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरू करणे :

राज्यात कुक्कुट मांस उत्पादनास मोठा वाव आहे. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन व्यवसाय सुरू करणे ही योजना राबविण्यात येणार आहे. यामध्ये कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी कुक्कुट पक्षी गृह, उपकरणे व इतर बाबींकरिता खुल्या प्रवर्गातील लाभार्थींना ५०% अनुदान (रु. १,१२,५००/- मर्यादेत) व अनुसूचित जाती/जमाती प्रवर्गातील लाभार्थींना ७५% अनुदान (रु. १,६८,७५०/- मर्यादेत) देण्यात येणार आहेत.

इ) महाराष्ट्र राज्य कृषी व्यवसाय ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (स्मार्ट)

अल्पभूधारक आणि अल्पभूधारक शेतकरी आणि कृषि उदयोजकावर लक्ष केंद्रीत करणे आणि समावेशक आणि स्पर्धात्मक मूल्य साखळ्यांच्या विकासास पाठिंबा देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य कृषी व्यवसाय ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (स्मार्ट) हा प्रकल्प प्रस्तावित आहे. तांत्रिक सेवा आणि जोखीम व्यवस्थापन क्षमतांमध्ये पूरक गुंतवणूक असलेले उत्पादक आणि उदयोगासाठी नवीन आणि संघटित बाजारपेठांमध्ये प्रवेश वाढवून साध्य केले जाईल. हा प्रकल्प चालू असलेल्या बाजारपेठेस बळकटी देण्यास मदत करेल, उत्पादन, प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धित पिकांचे व्यावसायिकरण आणि पशुधन उत्पादनांमध्ये विस्तारित खाजगी क्षेत्राची भूमिका याद्वारे बाजारपेठ प्रवेश वाढविण्यास आणि उदयोजक विकासास समर्थन देईल. कमोडिटी किंमतीतील चढउतार आणि कृषी क्षेत्राच्या संकटाला उत्तर देण्यासाठी राज्याची क्षमता वाढविणे यासह जोखीम कमी करण्याच्या उपाय योजनांना बळकटी देण्यासाठी या प्रकल्पाची मदत होईल. बाजारपेठा आणि उत्पादनांच्या ट्रेडविषयी वेळेवर माहिती मिळविणे व उत्पादकांना वित्तपुरवठा व हेजिंग साधनांमध्ये प्रवेश वाढविणे. पशुसंवर्धन विभाग खालीलप्रमाणे कार्यक्रम प्रस्तावित आहे.

पशुधन : १. एफएओला टीए सहाय्य

२. एनआरसी सारख्या संशोधन संस्थांकडून टीए सहाय्य
३. जीएचए वर पशुसंवर्धन कर्मचा-यांना प्रशिक्षण
४. पशुसंवर्धन व पीएमसी च्या कर्मचा-यांना एनआरसी मार्फत प्रशिक्षण
५. अन्वेषण व अन्न सुरक्षा विषयक हस्तक्षेप, सल्लागार सेवा

मूल्य साखळी विकास :

अ)

१. शेळीपालकांकरीता तांत्रिक बाजार भेटी/ दौरे
२. शेळी/ मेंढी पालन शाळांसाठी टीओटी
३. परसाकडील कुक्कुट पालन शाळांकरिता टीओटी
४. शेळी/ मेंढी करिता एफएफएस
५. परसाकडील कुक्कुट पालनाकरिता एफएफएस
६. शेळीपालकांकरीता राज्यांतर्गत प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे
७. कुक्कुट पालकांकरीता राज्यांतर्गत प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे
८. शेळी पालकांकरीता राज्याबाहेर प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे
९. कुक्कुट पालकांकरीता राज्याबाहेर प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक दौरे

ब) व्यावसायिक लक्ष्याकरिता प्रजनन कार्यक्रम

फ) केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय पशुधन अभियान :

केंद्र शासनाने १२ व्या पंचवार्षिक योजने अंतर्गत विविध केंद्र पुरस्कृत योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियान या नवीन योजनेस प्रशासकीय मंजूरी प्रदान केलेली आहे.

या अंतर्गत खालीलप्रमाणे ४ उप अभियानांचा समावेश केलेला आहे.

१) पशुधन विकास अभियान	३) पशुखाद्य व वैरण विकास उप अभियान
२) पूर्वोत्तर विभागातील वराह विकास उप अभियान	४) कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण विस्तार उप अभियान.

शासनाने या अभियाना अंतर्गत राज्यस्तरीय कार्यकारी समिती व जिल्हा पशुधन अभियान समितीचे गठन केलेले आहे. या अभियानाच्या अनुषंगाने शासनाने दि. २०/१०/२०१४ रोजी शासन निर्णयाद्वारे अभियानाची उद्दिष्टे, कार्यपद्धती व माहे जुलै २०२१ रोजी मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केलेल्या आहेत.

ग) राष्ट्रीय गोकूळ मिशन :

उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत

- १) देशी गार्यांच्या संवर्धनासाठी अनुवंशीक सुधारणा कार्यक्रमा राबविणे
- २) देशी गार्यांचे दुध उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे.
- ३) देशी उच्च वळू पैदासी करीता पुरवठा करणे.

घ) राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम :

Nationwide Artificial Insemination programme (NAIP)/Genetic up-gradation through A.I. with High Yielding Indigenous Breed (HYIB) Semen या कार्यक्रमाचा मा. पंतप्रधान महोदयांचे हस्ते दि. ११/०९/२०१९ रोजी शुभारंभ झाला आहे.

मुख्य उद्देश : देशी गोवंश जातीमध्ये अनुवंशीक सुधारणा व संवर्धन उदा. देवणी, लालकंधारी, गवळाऊ, खिल्लार, डांगी, गिर, सहिवाल, थारपारकर व राठी इत्यादी. सध्या NAIP ची फेरी-४ संपुष्टात आली असून ०१ ऑगस्ट २०२३ पासून सदर कार्यक्रम सलग राबविण्यात येत आहे. प्रत्येक फेरी अंतर्गत महाराष्ट्र राज्याचे झालेले कामकाज खालीलप्रमाणे आहे.

फेज	कालावधी	गावांची संख्या	गावांची एकूण संख्या	कृत्रिम रेतनाचे लक्ष्य	केलेली कृत्रिम रेतने	गर्भधारणा तपासणी	जन्मलेली वासरे
I	१५ सप्टेंबर ते ३१ मे २०२०	३०० गावे प्रती जिल्हा	१४,७१५	६,६०,०००	२,२३,५५२	१,६२,७६६	३०,२८५
II	१ ऑगस्ट २०२० ते ३१ जुलै २०२१	५०० गावे प्रती जिल्हा	१७,४०२	१५,००,०००	६,८०,६७०	४,४७,८१६	९३,६३५
III	१ ऑगस्ट २०२१ ते ३१ जुलै २०२२	कोल्हापूर जिल्हा वगळता राज्यातील सर्व गावे	३३,५४९	५३,७७,८३२	१७,६१,४८६	९,८१,०६३	१,०१,२९२
IV	१ ऑगस्ट २०२२ ते ३१ जुलै २०२३		३४,५१२	५०,९८,१८२	१७,८३,७०२	९,३८,५७५	६६,९८९

च) पशुधन विमा योजना :

पशुधन विमा ही केंद्र पुरस्कृत योजना महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत राज्यात २००६-०७ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा प्रमुख उद्देश पशुधारकाकडे उपलब्ध असलेल्या जनावराचा नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगामुळे आकस्मिक मृत्यू झाल्यास होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देणे हा आहे. सुरुवातीला ही योजना सहा जिल्ह्याकरीता राबविण्यात आली होती. त्यानंतर सन २०१०-११ मध्ये १८ जिल्ह्यासाठी विस्तारित करण्यात आली. सन २०१४-१५ पासून सदर योजना राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत राज्यातील संपूर्ण जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आली आहे. सन २०१४-१५ ते सन २०१९-२० या कालावधीतील योजनेचा संक्षिप्त तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

(खर्च रु. लक्ष मध्ये)

अ. क्र.	योजना कालावधी	प्राप्त तरतूद		खर्च		भौतिक साध्य		
		केंद्र हिस्सा	राज्य हिस्सा	केंद्र हिस्सा	राज्य हिस्सा	लहान जनावरे	मोठी जनावरे	एकुण लाभार्थी
१	फेब्रुवारी-१६ ते मार्च-१७	४९७.७९	३९४.५५	४९७.७९	३७५.८४	१७१०६६	१२६७९४	८०८०८
२	ऑक्टोबर-१८ ते जानेवारी-२०	२००.००	१३६.०५	१९३.२९	१३६.०५	१८२९७	२२०३७	११९६९
	एकुण	६९७.७९	५३०.६	६९१.०८	५११.८९	१८९३६३	१४८८३१	९२७७७

पहिल्या टप्प्यात एकुण ८७०७ दाखल दाव्यांपैकी ८३२७ मृत जनावरांचे दावे निकाली. त्यापोटी विमा कंपनीने रु.२३८६.९० लक्ष निधी लाभार्थ्यांना अदा केली आहे. (राज्य हिस्सा रु.१८.७१ लक्ष अर्खचित). दुसऱ्या टप्प्यात एकुण ३८५४ दाखल दाव्यांपैकी ३३०० मृत जनावरांचे दावे निकाली. त्यापोटी विमा कंपनीने रु.९५८.०१ लक्ष निधी लाभार्थ्यांना अदा केली आहे. (अर्खचित केंद्र हिस्सा रु.६.७१ लक्ष केंद्राकडे समर्पित).

राज्यामध्ये राबविण्यात येणारी केंद्र पुरस्कृत पशुधन विमा योजना ही निधी अभावी दिनांक ०१.०२.२०२० पासून योजना राबविणे शक्य झालेले नाही. सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात केंद्र शासनाने रु.५००.०० लक्ष निधी मंजूर केला असून महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर. यांचे मार्फत योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी विमा कंपनी अंतिम करणेसाठी निविदा प्रक्रिया सुरु आहे. विमा कंपनी निश्चित होताच पशुधन विमा योजना राज्यात राबविणेत येईल.

छ) राष्ट्रीय गुरे पैदास प्रकल्प :

सन २०१४-१५ पासून राष्ट्रीय गुरे पैदास व दुग्धविकास कार्यक्रम नव्याने सुरु करणेत आला आहे. सदर योजनेकरीता केंद्र शासनाने महाराष्ट्रासाठी सन २०१४-१५ ते २०१६-१७ अखेर एकूण रु.५४.३८ कोटी निधी मंजूर केला आहे. राष्ट्रीय गुरे व म्हैस पैदास प्रकल्प हा १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम असून तो पशू प्रजनन सेवेचे बळकटीकरण व विस्तारीकरण, देशी जातीचे संवर्धन तसेच ग्रामीण युवकासाठी स्वयंरोजगार निर्मितीकरीता महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर यांचेमार्फत राबविण्यात येत आहे.

ज) राष्ट्रीय पशू उत्पादकता अभियान :

सन २०१७-१८ पासून सदर अभियानांतर्गत केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार खालीलप्रमाणे प्रमुख प्रकल्प राबविण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे. खालील १ ते ४ योजना राष्ट्रीय गोकूळ मिशन अंतर्गत राबविण्यात येत आहेत.

१. **पशुसंजीवनी** : राज्यातील गायी/ म्हशींना टॅगींग करणे तसेच सर्व जनावरांकरीता आरोग्यपत्रिका (नकुल स्वास्थ्य पत्र) पुरविणे तसेच सर्व जनावरांचा डाटा नॅशनल डाटाबेसवर अपलोड करणे प्रस्तावित आहे.
२. **आधुनिक प्रजनन तंत्रज्ञान** : उच्च वंशावळीच्या व रोगमुक्त गायी/म्हशींची उपलब्धता वाढविणे तसेच यामध्ये इन व्हिट्रो फर्टिलायझेशन/मल्टीपल ओहुलेशन इन भ्रूण प्रत्यारोपण या बाबींचा समावेश करणे.
३. **ई-पशुहाट/नकुल प्रजनन बाजार** : देशातील पशू प्रजनन करणाऱ्या संस्था व पशुपालन करणारे शेतकरी यांच्या मध्ये ई-मार्केट द्वारे जनावरांचे खरेदी विक्रीचे व्यवहारास प्रोत्साहन देणे प्रस्तावित आहे.
४. **देशी जनावरांची राष्ट्रीय जनुकीय केंद्र स्थापन करणे** : देशातील शुद्ध देशी गोवंश/म्हैशवंशाचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी राष्ट्रीय पशू जनुकीय केंद्र स्थापन करणे प्रस्तावित आहे.
५. **सर्वसमावेशक अनुवंशिक सुधारणा कार्यक्रम** : राज्यातील गायी/म्हशींची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी शासनाने सर्वसमावेशक अनुवंशिक सुधारणा कार्यक्रम ही योजना सन २०१३-२०१४ पासून राबविण्यास मंजूरी प्रदान केलेली आहे. नोंदणीकृत गायी/म्हशींना अतिउच्च वंशावळीच्या वळुंच्या गोठीत रेतमात्रांद्वारे कृत्रिम रेतन करण्यात येत आहे. अशाप्रकारे या उच्च दर्जाच्या गायी/म्हशींपासून उच्च वंशावळीची संकरीत व देशी वासरे निर्माण करून याद्वारे पीढी दरपीढी अनुवंशिक सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. योजनेअंतर्गत माहे नोव्हेंबर २०२४ अखेर जन्मलेल्या वासरांच्या मानधनापोटी रु.५०००/- प्रमाणे ४,१६२ वासरांकरीता एकूण रु.२०८.१० लक्ष निधी प्रोत्सहनपर अनुदान म्हणून योजनेमध्ये सहभागी झालेल्या पशुपालकांना वितरीत करण्यात आलेला आहे.

झ) पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम :-

केंद्र शासनाने सप्टेंबर २०१९ मध्ये राष्ट्रीय पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम ही योजना संपूर्ण देशात मिशन तत्वावर राबविण्याच्या महत्वाकांक्षी योजनेस मंजूरी प्रदान केली असून सदरची योजना वर्ष २०१९-२० पासून पुढील १० वर्षांच्या कालावधीकरीता राबविण्याचे लक्षांकित आहे. पहिल्या ५ वर्षांत सन २०२४-२५ पर्यंत लाळखुरकुत आणि ब्रुसेल्ला या दोन्ही रोगांच्या प्रादुर्भावांवर प्रतिबंधात्मक लसीकरणद्वारे प्रभावी नियंत्रण साध्य करणे आणि पुढील ५ वर्षांत सन २०२९-३० पर्यंत या दोन्ही रोगांचे उच्चाटन साध्य करणे असे उद्दिष्ट्य निर्धारित करण्यात आले आहे. सदर योजना सन २०२१-२२ पासून पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम या समूहगट योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. या योजनेसमवेत अत्यंत गंभीर पशुरोग नियंत्रण कार्यक्रम (पीपीआर निर्मुलन कार्यक्रम व क्लासिकल स्वाईन फिवर कंट्रोल प्रोग्राम) पशुवैद्यकीय संस्थांची स्थापना व बळकटीकरण अंतर्गत फिरते पशुवैद्यकीय संस्थांची स्थापना, अॅस्कॅंड या योजनांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. केंद्र पुरस्कृत पशुस्वास्थ्य व रोग नियंत्रण कार्यक्रम या योजने अंतर्गत एकूण ८० फिरत्या पशुचिकित्सा पथकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

सन २०२० पासून राज्यात एकूण चार लाळ-खुरकुत प्रतिबंधात्मक लसीकरण फेरी पूर्ण होऊन पाचवी फेरी ऑगस्ट २०२४ पासून सुरु करण्यात आलेली आहे. ब्रुसेल्ला प्रतिबंधात्मक लसीकरण सन २०२४-२५ मध्ये सुरु असून झालेल्या लसीकरणाचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे. तसेच लसीकरणपूर्वी सर्व पशुधनास टॅगींग करणे सुरु असून त्याच्या नोंदी राष्ट्रीय दुग्धविकास महामंडळ, आनंद, गुजरात यांनी विकसित केलेल्या इन्फर्मेशन नेटवर्क फॉर ऍनिमल प्रोडक्टिव्हिटी अँड हेल्थ (INAPH) या संकेतस्थळावर घेतल्या जातात.

(आकडेवारी लाखात)

लस	पशुधन	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५
एफ एम डी	गोवर्गीय व म्हैसवर्गीय	१४७.२७	१६९.४५	१६३.४४	१८५.६०	१७७.२९ (दि.०४.११.२०२४ अखेर)
ब्रुसेल्ला	गाय व म्हैस मादी वासरे	-	-	०५.४३	१५.०१	२५.४८
पीपीआर	शेळी- मेंढी	-	-	२.५१	१०५.५०	११४.७९
क्लासिकल स्वाईन फिवर	वराह	-	-	-	०.१३	०.१२

ट) मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजना :

राज्यातील पशुधनास कृत्रिम रेतन, औषधोपचार, लसीकरण, शस्त्रक्रिया, वंध्यत्व तपासणी, गर्भधारणा तपासणी इत्यादि प्रकारच्या पशुआरोग्य सेवा पशुवैद्यकीय संस्थामार्फत नियमितपणे पुरविल्या जातात. तथापि पशुधन आजारी पडल्यास सदर पशुधनास नजीकच्या पशुवैद्यकीय दवाखान्यात घेऊन जावे लागते. बहुतांश पशुपालकांना हा आर्थिक भार परवडणारा नसतो, त्यामुळे पशुवैद्यकीय सेवेअभावी पशुधनाचा मृत्यू होवून पशुपालकांचे आर्थिक नुकसान होते. राज्यातील पशुधनाची क्षमता वाढविण्यासाठी त्यांचे आरोग्य उत्तम असणे गरजेचे आहे व त्याकरिता उत्कृष्ट दर्जाच्या पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. यासाठी राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी बहुल भागामध्ये तसेच ज्या भागामध्ये पशुधनाच्या तुलनेत पशुवैद्यकीय दवाखान्यांची संख्या कमी आहे, तसेच दळणवळणाच्या सोयी अपुऱ्या आहेत अशा तालुक्यांमध्ये पशुरुग्णांना पशुवैद्यकीय सेवा पशुपालकांच्या दारापर्यंत पोहचविण्यासाठी 'मुख्यमंत्री पशुस्वास्थ्य योजने अंतर्गत' फिरते पशुचिकित्सा पथक स्थापन करण्याचा निर्णय शासनाने घेतलेला आहे. सदर योजने अंतर्गत सद्यस्थितीत सुसज्ज ७३ फिरते पशुचिकित्सा पथके क्षेत्रीय स्तरावर कार्यरत आहेत. पशुसंवर्धन आयुक्तालयात उभारणी करण्यात आलेल्या मध्यवर्ती कॉल सेंटरद्वारे या वाहनांचे संनियंत्रण करण्यात येते.

सदर फिरत्या पशुचिकित्सा वाहनांकडे रोग निदानासाठी सूक्ष्म दर्शक यंत्र, अत्याधुनिक शस्त्रक्रिया साहित्य, कृत्रिम रेतनासाठी आवश्यक उपकरणे, औषधी, शवविच्छेदन व नमुने गोळा करणेसाठी आवश्यक साहित्य याबरोबरच विस्तार कार्यासाठी उपयुक्त दुरचित्रवाणी व ध्वनीक्षेपक संच उपलब्ध आहे. माहे मे २०२१ ते डिसेंबर २०२४ या कालावधीत उपचारासाठी शेतकरी/ पशुपालकांकडून ४,३८,७८१ इतक्या सेवांची ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. त्यापैकी ३,६३,०९६ इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. यामध्ये ७१,५५८ पशुपालकांपर्यंत घरपोच आरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत.

एप्रिल २०२३ ते मार्च २०२४ या कालावधीत १,३२,३०४ ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. त्यापैकी १,०९,७६८ इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. तर प्रत्यक्षात २०,५६७ इतक्या पशुपालकांपर्यंत घरपोच पशुआरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. तसेच एप्रिल २०२४ ते डिसेंबर २०२४ या कालावधीत २,३५,०३३ ऑनलाईन नोंदणी झालेली आहे. त्यापैकी २,१८,४९८ इतक्या ऑनलाईन कॉल्सला सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत. तर प्रत्यक्षात ३७,०९७ इतक्या पशुपालकांपर्यंत घरपोच पशुआरोग्य सेवा पुरवण्यात आलेल्या आहेत.

ठ) गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना (जुनी) :

राज्यात गोवंशीय प्राण्यांच्या कत्तलीवर दि.४ मार्च २०१५ पासून महाराष्ट्र प्राणी रक्षण (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ कायदानुसार प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे शेतकामासाठी, ओझी वाहण्यासाठी व पैदाशीसाठी उपयुक्त नसलेले गोवंशीय बैल व वळू यांच्या कत्तलीवर बंदी घालण्यात आलेली आहे. तसेच गाय, बैल, वळू यांच्या कत्तलीसाठी परराज्यात करावयाची वाहतूक व तदनुषंगिक खरेदी/ विक्री करण्यास देखील प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे. परिणामी कालांतराने शेती व दुध यासाठी अनुत्पादक असलेल्या गोवंशीय पशुधनाच्या संख्येत वाढ होणार असून या सर्व पशुधनाचा विचार करता राज्यातील गोवंशाचे रक्षण करणे, त्यांचा सांभाळ करणे तसेच गोवंशावर संशोधन करणे यासाठी राज्यात गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र ही नवीन योजना राज्यातील मुंबई व मुंबई उपनगर हे दोन जिल्हे वगळता उर्वरित ३४ ग्रामीण जिल्ह्यात राबविण्यासाठी शासनाने मान्यता प्रदान केली आहे.

सदर योजने अंतर्गत अनुदान प्राप्त होण्यासाठी राज्यभरातील प्राणी कल्याणाचे कामकाज करणाऱ्या संस्थांकडून शासनाकडे सादर केलेल्या प्रस्तावास अनुसरून शासन निर्णय दि.३१/०३/२०१८ अन्वये २१ संस्थांची तसेच शासन निर्णय दि.०४/०५/२०१८ अन्वये १३ संस्थांची अशा एकूण ३४ संस्थांची निवड करण्यात आली. ३४ पैकी दोन संस्थांनी अनुदान स्विकारण्यास नकार दिल्यामुळे ३२ संस्थांना एका वेळेचे रु.१ कोटी अनुदान टप्प्याटप्प्याने वितरित करण्यास शासन मान्यता प्रदान करण्यात आली आहे.

सद्यस्थितीत एकूण ५ संस्थांना अंतिम हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. १४ संस्थांना ४ था हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. ८ संस्थांना ३ रा हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. ३ संस्थांना २ रा हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे व २ संस्थांना १ ला हप्ता वितरित करण्यात आलेला आहे. मंजूर अनुदान रु. ३१४५.५६ लक्ष अनुदानापैकी एकूण रु. २६०९.५१ लक्ष निधी वितरित करण्यात करण्यात आलेला आहे. या योजनेचे रु. ५३६.०५ लक्ष दायित्व आहे.

नविन सुधारित गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना

शा.नि.पविआ-२०२१/प्र.क्र.३५६/पदुम-३, दि.१७/०५/२०२३ नुसार राज्यात गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना रद्द करून सन २०२३-२४ पासून नवीन सुधारित गोवंश गोवर्धन सेवा केंद्र योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यातील ३४ जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यामध्ये १ याप्रमाणे ३२४ तालुक्यांसाठी सदर योजना राबविण्यात येत आहे.

अनुदान : योजनेअंतर्गत ५० ते १०० पशुधन असलेल्या गोशाळेस रु.१५.०० लक्ष, १०१ ते २०० पशुधनास रु.२०.०० लक्ष व २०० पेक्षा अधिक पशुधन असलेल्या गोशाळेस रु.२५.०० लक्ष एवढे अनुदान प्रथम टप्प्यात ६० टक्के व निर्धारित निकषाच्या पूर्तीनंतर द्वितीय टप्प्यात उर्वरित अनुदान वाटप करण्यात येणार आहे.

योजनेचा मुलभूत उद्देश : दुग्धोत्पादनास, शेती कामास, पशु-पैदाशीस, ओझी वाहण्याच्या कामास उपयुक्त नसलेल्या/ असलेल्या गाय, वळू, बैल व वय झालेले गोवंश यांचा सांभाळ करणे. अशा पशुधनासाठी चारा, पाणी व निवाऱ्याची सोय उपलब्ध करून देणे. गोवर्धन

गोवंश सेवा केंद्रामधील पशुधनासाठी आवश्यक असलेल्या वैरणीसाठी वैरण उत्पादन कार्यक्रम राबविणे. गोमूत्र, शेण इ. पासून विविध उत्पादने, खत, गोबरगॅस व इतर उप-पदार्थांच्या निर्मितीस प्रोत्साहन/ चालना देणे.

अनुदानपात्र गोशाळांना पुढील बाबी बंधनकारक आहेत : राज्याच्या पशुपैदाशीच्या प्रचलीत धोरणानुसार देशी गायीच्या जातीचे संवर्धन व त्यांच्या संख्येत वाढ होण्याकरीता संस्थेकडील देशी तसेच गावठी गायींमध्ये शुध्द देशी गायीच्या जातीच्या वळूचे वीर्य वापरून कृत्रिम रेतन करून घेणे. वरील प्रमाणे कृत्रिम रेतनाने पैदास झालेली नर वासरे महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाच्या मागणीनुसार गोठीत रेतन प्रयोगशाळेसाठी नाममात्र दराने उपलब्ध करून घेणे. संस्थेमधील वळूचे खच्चीकरण करणे गरजेचे असेल.

निवडीचे निकष : सदरची संस्था धर्मादाय आयुक्त यांच्याकडे नोंदणीकृत असावी व गोवंश संगोपनाचा कमीत कमी ३ वर्षांचा अनुभव असावा. वैरण/ चारा उत्पादनासाठी तसेच पशुधन संगोपनासाठी संस्थेकडे स्वतःच्या मालकीची अथवा ३० वर्षांच्या भाडेपट्ट्यावरची किमान ०५ एकर जमीन असावी. संस्थेकडे मागणी केलेल्या एकूण अनुदानाच्या कमीत कमी १० टक्के एवढे खेळते भाग-भांडवल असावे. संस्थेचे नजीकच्या मागील ३ वर्षांचे लेखापरिक्षण झालेले असावे. संस्थेस गोसेवा/ गो-पालनाचे कार्य करण्यासाठी सदस्य सचिव, महाराष्ट्र गोसेवा आयोग, पुणे यांच्यासोबत करारनामा करण्याचे बंधनकारक राहिल. संबंधीत संस्थेचे राष्ट्रीयकृत बँकेत खाते असणे आवश्यक आहे. संस्थेवर कार्यरत कर्मचारी/ मजूर यांचे वेतन इ. चा खर्च संस्थेकडून अदा करण्यासाठी संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असावी.

या योजनेमध्ये प्रामुख्याने खालील मुलभूत सुविधाकरिता अनुदान देय ठरेल: पशुधनासाठी नविन शेडचे बांधकाम, चा-याची, पिण्याची व्यवस्था व वैरण उत्पादनासाठी पाण्याच्या उपलब्धते करिता विहिर/ बोअरवेल, चारा कटाई करण्यासाठी विद्युत चलित कडबाकुट्टी यंत्र, मुरघास प्रकल्प, गांडुळखत निर्मिती प्रकल्प, गोमूत्र, शेण यापासून उत्पादन निर्मिती प्रकल्प व विक्री केंद्र इत्यादी मुलभूत सुविधांकरिता.

निधी : सदर योजनेकरीता सन २०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पिय अंदाजामध्ये रु.५३०० लक्ष ची तरतुद (१०) (०४) गोवर्धन गोवंश सेवा (२४० डी २५७) केंद्र (कार्यक्रम) ३३, अर्थसहाय्य अंतर्गत करण्यात आली आहे. राज्यात महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाची स्थापना झाल्याने गोवर्धन गोवंश विषयक योजना आयोगामार्फत राबविणे प्रस्तावित आहे. सदर योजना राबविण्यासाठी सर्व जिल्ह्यामध्ये व्यापक प्रसिध्दी प्रचार करून दि.१८.०८.२०२३ पर्यंत दोन वेळा मुदतवाढ देवून अर्ज मागविण्यात आले होते. त्यानुषंगाने राज्यातून एकूण ४६० गोशाळांचे अर्ज प्राप्त झाले होते. सदर अर्जांची तपासणी करून राज्यातील एकूण २२२ पात्र गोशाळांचे अर्ज पुढील निवड प्रक्रियेच्या अनुषंगाने शासनास सादर करण्यात आलेले आहेत.

सद्यस्थितीत सदर योजना महाराष्ट्र गोसेवा आयोगामार्फत राबविण्यात येत असून या योजनेअंतर्गत शासन निर्णय दि. १६/०२/२०२४ अन्वये शासनाकडून मंजूर एकुण १५२ गोशाळांपैकी १३६ गोशाळांना पहिला टप्पा म्हणून अनुज्ञेय असलेल्या अनुदानाच्या ६० टक्के अनुदानाचा लाभ देण्यात आला आहे. तसेच शासन निर्णय क्र. पविआ-२०२४/प्र. क्र. ३३/पदूम-३/दिनांक ०४/०९/२०२४ अन्वये शासनाकडून मंजूर एकुण १९ गोशाळांपैकी १२ गोशाळांना पहिला टप्पा अनुदानाचा लाभ देण्यात आला आहे. सदर योजने अंतर्गत आज अखेर एकूण १४८ गोशाळांना रु. १६.७१ कोटी प्रथम टप्पा अनुदान वितरित करण्यात आले आहे. सन २०२४-२५ साठी उर्वरित १६८ तालुक्यामधून अर्ज मागविण्यात आले आहेत. पैकी प्राप्त अर्जांची तपासणी महाराष्ट्र गोसेवा आयोग कार्यालयाच्या स्तरावर सुरू असून लवकरच पात्र गोशाळांचे अर्ज पुढील निवड प्रक्रियेच्या अनुषंगाने शासनास सादर करण्यात येणार आहेत.

महाराष्ट्र गोसेवा आयोग

महाराष्ट्र राज्यामध्ये पशुंचे संवर्धन, संरक्षण व कल्याण करण्यासाठी आणि त्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी, महाराष्ट्र गोसेवा आयोग अधिनियम २०२३ दि.२८.०४.२०२३ रोजी शासन राजपत्रात प्रसिध्द केलेनुसार दि.१०.०५.२०२३ रोजीच्या अधिसूचनेद्वारे लागू करण्यात आलेला आहे.

आयोग : दि.०७.०७.२०२३ व १५/१०/२०२४ च्या अधिसूचनेद्वारे पुढील तीन वर्षांसाठी श्री. शेखर मुंदडा, श्री. सुनिल सुर्यवंशी, श्री. संजय भोसले, डॉ. नितीन मनमोहनराव मार्कंडेय, श्री. सनत कुमार गुप्ता, श्री. उध्दव नेरकर, श्री. दिपक भगत, श्री परेश शाह, श्री मनीष वर्मा हे अशासकीय सदस्य नियुक्त असून श्री. शेखर मुंदडा हे गोसेवा आयोगाचे विद्यमान अध्यक्ष आहेत. अधिसूचित कार्य पार पाडण्यासाठी "महाराष्ट्र गोसेवा आयोग" म्हणून २४ सदस्यांचे मंडळ गठित करण्यात आले आहे. आयोगाचे सदस्य सचिव म्हणून कार्य करण्यासाठी सहआयुक्त पशुसंवर्धन हे पद असून इतर २४ अधिकारी/ कर्मचारी शासन नियुक्त आहेत. सध्यस्थितीत लेखा अधिकारी आयुक्त कार्यालय, पुणे हे अहरण व वितरण अधिकारी म्हणून काम पाहात आहेत. आयोगाकडील एकुण १६ पदांची पदस्थापना करण्यात आली असून त्यापैकी ८ शासकीय व उर्वरित ८ बाह्यास्त्रोत्राद्वारे भरलेली आहेत.

कार्यालय : आयोगाच्या मुख्यालय आयुक्त पशुसंवर्धन कार्यालय, औंध, पुणे-६७ येथील कार्यालयामध्ये तात्पुरत्या स्वरुपात स्थापित करण्यात आले असून कामकाज सुरू आहे.

कार्ये : राज्यामध्ये पशुंचे संवर्धन, संरक्षण व कल्याण करणे व त्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे नोंदणी, निरीक्षण व पर्यवेक्षण करणे. अस्तित्वात असलेल्या कायद्यान्वये पशुंच्या संरक्षणाची सुनिश्चिती करणे. नोंदणीकृत संस्थेद्वारे देखभाल करण्यात येणाऱ्या दुर्बल, वयस्क व रोगग्रस्त पशुंचे योग्य व्यवस्थापन, काळजी व उपचार यांची सुनिश्चिती करणे. महाराष्ट्र राज्याच्या गोवंश प्रजनन धोरणाच्या अंमलबजावणीची सुनिश्चिती करणे व त्याचे संनियंत्रण करणे. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत संस्थांना बळकट करणेसाठी सहाय्यकारी ठरतील अशा उपाययोजना सुचविणे. संस्थांना आर्थिक सहाय्य देणे. जाती सुधारणा, वैरण विकास आणि मल, मूत्र व बायोगॅस इत्यादी वर आधारित उद्योग यासाठी विद्यापीठे/ संशोधन संस्था यांच्याशी समन्वय साधून नवीन वैज्ञानिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्याचे कामी सहाय्य घेणे.

संस्थांच्या कामकाजातील तक्रारीची चौकशी, पशुंवरील क्रुरतेला प्रतिबंध करण्याच्या कृतीचा व जिल्हा प्राणीक्लेश प्रतिबंधक सोसायटीच्या कामाचा आढावा घेणे.

निधी : हा गोसेवा आयोगाचा निधी ज्यामध्ये शासनाची अनुदाने, प्राप्त नोंदणी शुल्क आणि कोणत्याही व्यक्तीने/ संस्थेने दिलेल्या देणग्या, बक्षिसे व मृत्यूपत्रित दान यांसह आयोगाला प्राप्त झालेला सर्व पैसा जमा करण्यात येईल. सदरील निधीमधून आयोगाद्वारे अधिनियमामध्ये निर्देशित कार्ये पार पाडण्यासाठी शासकीय वित्तीय नियमाप्रमाणे खर्च करण्यात येईल. १००% राज्य हिस्सा लेखाशिर्ष २४०३ इ ४९६ नुसार आयोगास २०२३-२४ ला वेतन रु.२ कोटी व वेतनेतर रु.१० कोटी असा एकूण रु.१२ कोटी निधी मंजूर आहे .

अधिकार : अधिनियमाच्या तरतूदींचे उल्लंघन/ कसूर/ अवहेलना केल्यास अशा संस्थेवर/ व्यक्तीला चौकशी व म्हणणे मांडण्याच्या संधी दिल्यानंतर दोषी असल्यास तिच्यावर रूपये दहा हजार पर्यंतच्या द्रव्य दंडाची शास्ती लादता/ महसूली वसूली करता येईल. गोसेवा आयोगाचे सदस्य हे लोकसेवक असतील असे मानण्यात आले आहे. या अधिनियमान्वये सद्भावना पूर्वक केलेल्या कृतीस गोसेवा आयोगाचा कोणताही सदस्य अथवा अधिकारी/ कर्मचारी यांचेवर दावा, खटला किंवा कायदेशीर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम २०१५

पशुसंवर्धन विभागाच्या स्थापनेचा मूळ हेतू पशुंचे स्वास्थ्य व रोग नियंत्रण, पशु प्रजनन, वैरण विकास, पशु व कुक्कुट पक्षांची उत्पादकता व उत्पादन वाढविणे व त्यायोगे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे हा आहे. त्यामुळे पशुसंवर्धन विभागाकडून पशुपालक, शेतकरी यांना देण्यात येणाऱ्या विविध पशुवैद्यकीय सेवा लोकाभिमुख करणे व त्या सेवा संबंधितांना वेळेत मिळणे आवश्यक आहे. त्यानुषंगाने महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम २०१५ अंतर्गत शासन निर्णय क्र. कृवपदुम-३३०३०/२५/२०२३/एमएजी/पदुम-४ (६५१३०६), दि. ०९ जानेवारी, २०२४ व दि.२०.०६.२०२४ रोजीच्या अधिसूचनेनुसार पशुसंवर्धन विभागाच्या एकूण ७७ सेवांचा समावेश करण्यात आला आहे.

सद्यस्थितीत पशुसंवर्धन व दुग्धव्यवसाय विकास विभागाचे स्वतंत्र पोर्टल उपलब्ध नसल्याने ते विकसित करण्याची कार्यवाही सुरु असून, पोर्टल विकसित होईपर्यंत शेतकरी, पशुपालक यांना या ७७ सेवा महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियमांतर्गत ऑफलाईन पद्धतीने देण्यात येत आहेत. विभागाचे पोर्टल विकसित झाल्यानंतर व ते पोर्टल आपले सरकार पोर्टलशी संलग्न केल्यानंतर या सर्व ७७ सेवा ऑनलाईन पद्धतीने देण्यात येणार आहेत. सदरील सेवांचा लाभ घेण्यासाठी पशुपालकास ऑफलाईन पद्धतीने अर्ज करून व विहित सेवा शुल्क भरून पदनिर्देशित अधिकारी यांचेकडून आवश्यक सेवा उपलब्ध करून घेता येतील.

कार्यक्रम क्रमांक : १४ - माहिती तंत्रज्ञान

पशुसंवर्धन विभाग माहिती व तंत्रज्ञान कक्ष (आयटी हब)

शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण -१००९/प्र. क्र.१/आयटी सेल, दि. ३०.०९.२००९ अन्वये पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास आणि मत्स्यव्यवसाय विभागांतर्गत ई-गव्हर्नन्स कार्यान्वित करण्याकरीता पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे या कार्यालयात स्वतंत्र आयटी हबची (आयटी सेल) स्थापना करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्ट्ये:-

१. पशुसंवर्धन विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ विकसित करणे आणि वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार नव-नवीन आयटी प्रणाली विकसित करणे
२. पशुसंवर्धन विभागाच्या तांत्रिक आणि गैर तांत्रिक मनुष्यबळाचे माहिती तंत्रज्ञान विषयक ज्ञान आणि कौशल्य यामध्ये सुधारणा करणे.
३. तांत्रिक कामकाजाविषयी माहिती पुरविणारी प्रणाली (MIS) विकसित करणे.
४. व्यापक तांत्रिक माहितीचे वेळोवेळी विश्लेषण करण्याच्या अनुषंगाने सर्वसमावेशक अहवाल तयार करणे.
५. ई-प्रशासन धोरणांतर्गत विविध प्रकल्प हाती घेणे.

माहिती व तंत्रज्ञान विभागामार्फत सद्यस्थितीमध्ये पुढीलप्रमाणे कामकाज करण्यात येत आहे :-

१) पशुसंवर्धन विभागाचे संकेतस्थळ : <https://dahd.maharashtra.gov.in>

पशुसंवर्धन विषयक योजनांची आणि या विभागात होणाऱ्या सुधारणांची माहिती आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे पशुपालकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचविण्यासाठी या विभागाचे नविन संकेतस्थळ <https://dahd.maharashtra.gov.in> दि. २७.०९.२०२४ पासून कार्यान्वित करण्यात आलेले आहे. सदर संकेतस्थळ राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र, मुंबई यांचेकडून विकसित करून घेण्यात आलेले आहे. या संकेतस्थळावर पशुपालकांसाठी उपयुक्त माहिती, जसे की पशुधनासाठी लसीकरणे महत्त्व आणि वेळापत्रक, रोग प्रादुर्भाव, चारा लागवड, राज्यातील पशुगणना, राज्याचे दूध, अंडी, लोकर, मांस उत्पादन, दुग्धउत्पादक मार्गदर्शिका/पशुधन ऐश्वर्य मासिक / विविध माहिती पुस्तिका उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

खात्याच्या विविध महत्त्वाकांक्षी योजना जसे की राष्ट्रीय पशुधन अभियान यासाठी पशुपालकांकडून आवश्यक असणाऱ्या बाबांची पूर्तता कशी करावी, योजनेचा कालावधी, अर्ज करण्याची पद्धती याविषयी महत्त्वाची माहिती संकेतस्थळावर प्रकाशित करण्यात आलेली आहे. याशिवाय खात्याच्या कर्मचारी आणि अधिकारी यांच्याकरीता शासन निर्णय/परिपत्रके, विविध योजनांच्या मार्गदर्शक सूचना/अर्ज/योजनांविषयक माहिती, आस्थापनाविषयक माहिती जसे की ज्येष्ठता सूची, बदली, पदोन्नती, प्रशिक्षण इ. माहिती देखील प्रकाशित करण्यात येत आहे. वेबसाइटच्या मुख्यपृष्ठावर विभागाचा इतिहास, विभागाच्या संलग्न संस्थांची कार्ये, निर्देशिका, प्रशासकीय रचना, नागरिक केंद्रित सेवा, फोटो गॅलरी इत्यादी वैशिष्ट्ये आहेत. विविध सेवांसह सर्व हेल्ललाईन क्रमांक, इतर उपयुक्त दुवे इ. माहिती दर्शविण्यात आलेली आहे.

२) राज्यस्तरीय आणि जिल्हास्तरीय योजनांतर्गत लाभार्थ्यांच्या Online पद्धतीने निवडीकरिता अॅन्ड्रॉईड ॲप (MahaBMS): <https://ah.mahabms.com>

पशुसंवर्धन विभागाच्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांसाठी लाभार्थी निवड करणेसाठी Online प्रणाली (वेबसाइट आणि अॅन्ड्रॉईड ॲप) तयार करण्यात आहे.

सद्यस्थितीमध्ये MAHABMS या अॅन्ड्रॉईड आणि वेब अॅप्लिकेशनचा source code आयटीहब येथे उपलब्ध आहे. सदर प्रणालीमध्ये काहीही सुधारणा करावयाची असल्यास source code अभ्यासून आवश्यकतेप्रमाणे त्यामध्ये बदल करण्यात येतात.

योजनेच्या शासन निर्णयानुसार दरवर्षी सदर प्रणाली कार्यान्वित करण्याकरीता विहित शासकीय पद्धतीचा अवलंब करून बाह्यस्रोताद्वारे खाजगी संस्थेची नेमणूक करण्यात येते. प्रत्येक वर्षी साधारणपणे ४ महिन्यांकरिता सदर प्रणाली कार्यान्वित करण्यात येते आणि याद्वारे नविन लाभार्थ्यांचे अर्ज घेणे, कागदपत्रे अपलोड करून समितीद्वारे त्यांची पडताळणी करणे आणि लाभार्थ्यांच्या अंतिम आणि प्रतीक्षाधीन याद्या तयार करणे ही सर्व कामे या कालावधीमध्ये करण्यात येतात.

सन २०२४-२५ साठी MAHABMS ही प्रणाली कार्यान्वित करण्याकरीता शासनाची प्रशासकीय मान्यता प्राप्त झालेली असून प्रणाली कार्यान्वित करण्याच्या अनुषंगाने पुढील कार्यवाही करण्यात आहे.

३) राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान (NDLM)

पशुसंवर्धन विभाग केंद्र शासन आणि राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळा द्वारे पशु उत्पादकता आणि आरोग्यासाठी राष्ट्रीय डिजिटल पशुधन अभियान (NDLM) हा महत्त्वाकांक्षी आणि व्यापक प्रकल्प हाती घेण्यात आलेला आहे. या अंतर्गत माहिती तंत्रज्ञान आधारित प्रणाली तयार करण्यात आलेली असून याद्वारे पशुपालक-केंद्रित, तंत्रज्ञान-सक्षम परिसंस्था तयार करण्याचे उद्दिष्ट आहे. या प्रणालीमध्ये प्राणी प्रजनन प्रणाली, पशुपोषण, रोग नियंत्रण कार्यक्रम आणि पशुजन्य उत्पादनांसाठी मागोवा घेण्याची ट्रेसिबिलिटी (यंत्रणा देखील समाविष्ट आहे) सदर प्रणालीच्या वापरास राज्यात दि.०७.११.२०२३ रोजी सुरुवात करण्यात आलेली असून सदर प्रणालीच्या प्रभावी वापरास सर्व जिल्ह्यांमध्ये सुरुवात झालेली आहे.

सदर प्रणालीचे दैनंदिन कामकाज करण्यासाठी आणि प्रणालीबाबत राज्यातील वापरकर्त्यांना वेळोवेळी येणाऱ्या अडचणींचे निवारण करण्यासाठी राज्यस्तरावर प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष (Project Management Unit -PMU) ची स्थापना करण्यात आलेली असून या अंतर्गत कंत्राटी पद्धतीने २ माहिती तंत्रज्ञान विषयक मनुष्यबळ (2 IT Resources) यांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

सदर कक्षामार्फत जिल्हास्तरीय नोडल अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने National Digital Livestock Mission (NDLM) या योजनेचे राज्यस्तरीय कामकाज वेळोवेळी पूर्ण करणे आणि आवश्यकतेनुसार केंद्र शासनाशी समन्वय साधून भारत पशुधन या प्रणालीबाबत राज्यातील अडचणी सोडविण्यासाठी प्रयत्न करणे तसेच NDLM प्रकल्प कार्यालय आणि सपोर्ट कक्ष, केंद्र शासन यांचेशी थेट समन्वय साधून क्षेत्रिय स्तरावर येणाऱ्या समस्यांचे निवारण करणे व वेळोवेळी क्षेत्रिय अधिकाऱ्यांना/कर्मचाऱ्यांना NDLM मधिल अद्ययावत करण्यात आलेल्या बाबींचे प्रशिक्षण देणे इ. कामकाज करण्यात येत आहे.

राज्यातील सहकारी संघ व खाजगी दूध प्रकल्पांना दूध पुरवठा करण्याच्या दूध उत्पादक शेतकऱ्यांना दुधासाठी प्रतिलिटर ५/- रूपये अनुदान देणे या योजनेंतर्गत भारत पशुधन प्रणाली (NDLM) आणि दुग्धव्यवसाय विकास विभागाने तयार केलेल्या प्रणालीमध्ये API Integration तयार करण्यात आलेले असून त्याद्वारे पशुधनाची पडताळणी करण्यात येत आहे.

४) पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे -६७ येथे ई- ऑफिस प्रणालीचा अवलंब

शासकीय कामकाजात संगणकाचा अधिकाधिक वापर करून शासकीय कामकाज गतीमान व्हावे, कामकाजात सुसूत्रता यावी, दस्तावेज सुरक्षित राहावे व माहिती त्वरेने आणि जलद गतीने प्राप्त होऊन निर्णय प्रक्रिया सुलभ व्हावी यासाठी शासकीय कामकाजात संगणकाचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी शासनाने वेळोवेळी सूचित केले आहे. त्यास अनुसरून पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे -६७ येथे ई- ऑफिस प्रणालीचे (mahaeoffice.maharashtra.gov.in) कामकाज यशस्वीपणे करण्यात येत आहे.

५) पशुसंवर्धन विभागाचे एकात्मिक पोर्टल विकसित करणे

पशुसंवर्धन विभागामार्फत नुकतेच स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत विभागाचे सर्वसमावेशक पोर्टल तयार करण्याचे कामकाज हाती घेण्यात आलेले आहे. या एकात्मिक पोर्टलची प्रमुख उद्दिष्ट्ये पशुपालकांसाठी विभागामार्फत पुरविलेल्या सेवा आणि योजना एकाच व्यासपीठावर

उपलब्ध करून देणे आणि विभागातील अधिकारी/कर्मचाऱ्यांच्या तांत्रिक तसेच संस्थात्मक कामकाजात सुलभता आणण्यासाठी सर्वसमावेशक प्रणाली तयार करणे ही आहेत. या पोर्टल अंतर्गत पशुसंवर्धन विभागातील विविध प्रमुख बाबींवर काम करण्यात येत असून लवकरच प्रणालीच्या कामकाजास सुरुवात करण्यात येत आहे.

Performance Budget 2024-25

Introduction

Animal husbandry and Dairy has long been the backbone of rural economy. This sector is not only an avenue for economic growth but also a pillar of rural empowerment and food security. This vital sector plays an important role in strengthening the Agricultural and Rural Economy of the State. Cattle, Buffaloes, Sheep, Goat, Poultry and Piggery farming have emerged as significant contributors to livelihoods, food security, and sustainable development. With the rising demand for high-quality dairy products, meat, eggs, and other livestock-based products, there is an enormous opportunity for individuals and businesses to thrive in this sector.

Animal husbandry and Dairy contributes 2.8% to the overall state Gross State Value Added (GSVA) and over 23.5% of the GSVA in Agriculture and Allied sector for the year 2022-23. As per 20 th Livestock Census 2019, total livestock in the state was 3.31 crore and state ranks seventh at national level. The State ranks 3rd in meat production, 4th in wool production, 5th in milk production, and 7th in egg production. In Maharashtra, total estimated milk production during the year 2023-24 was 16,045 thousand M.T., whereas during the year 2022-23 it was 15,042 thousand M.T. It is 6.67% more as compared to previous year. In cow milk production, the contribution of crossbreed cow's milk was 84%, Total estimated meat production during the year 2023-24 was 1,157 thousand M. T., whereas during the year 2022-23 it was 1,124 thousand M.T. It is 2.94% less as compared to previous year. But Maharashtra lags behind the National average in per capita availability of milk (347 gm/day vs. India's 471 gm/day) and per capita availability of eggs (62 eggs/annum vs. India's 103 eggs/annum). State's per capita availability of meat is more than National average. (9.15 k.g./annum vs. India's 7.39 k.g./annum)

It is important to bridge the gap between the demand and supply of milk, eggs, and meat, keeping pace with the State's growing population. It is crucial to take initiatives to enhance productivity, to adopt modern farming techniques, to improve Animal Health Management and to ensure efficient marketing strategies to maximize benefits for farmers. Collaborative efforts of Government and farmers-entrepreneurs will help to create a road map for collective progress. And it will lead to the empowerment of Livestock owners/farmers/ entrepreneurs and growth of agriculture and allied industry.

Animal husbandry is providing employment in urban as well as rural areas. Also, there is an increase in all businesses related to animal husbandry and animal husbandry, thereby contributing to the economic development of the people in the rural areas and raising their social and economic level. Considering the capacity and need to increase it further, the government has taken the following important decisions for the benefit of the farmers.

- 1) Consolidation and Reorganization of Animal Husbandry and Dairying Department.
- 2) In order to provide better health treatment facilities to the livestock as per G.R.dt.10/10/2024 for the reorganisation of the department, all the 2841 Veterinary Dispensaries of Grade-2 have been upgraded to Grade-1 and the total of 4586 Veterinary Dispensaries such as 1745 Grade-1 and 2841 upgraded from Grade-2 to Grade-1 have been named as "Veterinary Clinic."
- 3) After reorganisation of the department newly 148 Taluka Veterinary Clinics have been established in state where taluka veterinary clinics were not functioning. So, in future the total of 317 taluka veterinary clinics will be functioning in the state.
- 4) Establishment of Taluka Animal Husbandry and Dairy Offices in 351 talukas.
- 5) Setting up of 06 Mobile Embryo Transfer Laboratories in the state to produce livestock with high production potential.
- 6) A total of 153 mobile veterinary clinics have been established under both the Centrally Sponsored Animal Health and Disease Control Program and the Chief Minister's Animal Health Scheme to provide door-step animal health services to the Livestock owners.
- 7) 77 services provided by the Department of Animal Husbandry have been included under the Maharashtra Public Service Rights Act, 2015 to provide prompt animal health services to the Livestock owners.
- 8) The Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act, 2023 has been enacted to regulate breeding of bovine animals through artificial insemination and embryo implantation in the state.
- 9) Implementing complete ban on slaughter of cow progeny.
- 10) Subsidy scheme through Revised Govardhan Govansh Seva Kendra Yojana.

- 11) To strengthen and establish Animal breeding farm Hetikundi, dist. Wardha and Sakud, dist. Beed for genetic improvement in order to develop the conservation and production capacity of indigenous cow and buffalo breeds.
- 12) Establishment of new veterinary college in Akola and Ahmednagar district.
- 13) Approval and implementation of Raje Yashwantrao Holkar sheep-rearing “Mahamesh” scheme.
- 14) Implementation of Goat Cluster scheme.
- 15) Under the Centrally Sponsored National Livestock Mission, implementation of Goat, Sheep, Poultry, piggery and fodder development projects to create entrepreneurs.
- 16) Establishment of Maharashtra Goseva Ayog.
- 17) To provide essential fodder to livestock in drought conditions,
 - a) Priority for fodder production in galpera land in reservoirs of Water Resources of Irrigation and soil conservation department.
 - b) To encourage farmers for fodder production, the amount of subsidy has been increased from Rs.1500 to Rs.4000.
 - c) Determining the price of fodder to encourage silage production to provide nutritious fodder to livestock.

Animal husbandry business definitely helps in the upliftment of the individual and the society as well as addition to the national income. Because the products manufactured from this business e.g. Export of meat, eggs and other food and by-products earns the country foreign exchange. Gross value from Animal Husbandry sector at current prices is Rs.10902898.51 lacs for the year 2022-23. Development & animal health coverage are two important major functions of the AHD. To facilitate these major objectives, priority is given to the following programmes by the department. The Performance Budget 2025-26 emphasizes the financial requirements as well as physical targets of technical work have been worked out, for the year 2023-24 (Actual), 2024-25 (Anticipated) and 2025-26 (Target). The administrative set up of the Department, Regional level set up, Programmewise financial statement of non-plan expenditure, technical performance of each programme is elaborated in detail.

Programme No. 1- Direction and Administration

Artificial Insemination is the main objective of the department. The Artificial Insemination Programme enhances the production of crossbreed Cattle and improved Buffaloes. This programme also underlines the guidelines regarding improved animal husbandry practices, encourage mixed livestock farming systems and management practices. All these issues automatically and indirectly help the livestock owners, agricultural labours and rural population allied business personnel's, in upliftment of their economic and social status. It highlights the following programmes.

1. To facilitate Artificial Insemination by expert veterinarians with advance frozen semen technology to produce crossbreed cow calves & improved buffalo calves.
2. To protect livestock & poultry from epidemics, control of epidemics, treatment & provision of veterinary health services.
3. Rearing & development of improved breeds of cattle, buffaloes, poultry, sheep, goat & pigs.
4. Maintenance of pure deshi breeds of cattles i.e. Lal Kandhari, Dangi, Deoni etc.
5. Training of farmers with recent advance knowledge of animal husbandry practices by the technical personnels

The State level administration also includes the budget control and control of Disease Investigation Section, Pune-67 and Institute of Veterinary Biological Products, Pune-67 is monitored by Commissionerate of Animal Husbandry, with the help of concerned technical officers. For implementation of Animal husbandry Programme through out the State, it has been divided in seven regions. The Regional Joint Commissioner of Animal Husbandry heads each region. At district level, District Deputy Commissioner of Animal Husbandry monitors the State sector activities while the local sector activities are controlled by the District Animal Husbandry Officer, Zilla Parishad. The financial statement of Animal Husbandry Department and financial requirement of “Direction and Administration” has been given in the Table No. I.

Quality Control Laboratory :

The office and the laboratory are located at Aarey Milk Colony Campus, Goregaon, Mumbai-65. This laboratory certifies the livestock & poultry products and bi-products to be exported. For this, various bacterial, viral, parasitic, mycological etc. tests are carried out by this laboratory for human safety and quality before export and certified for export. The office of the Deputy Commissioner of Animal Husbandry, Quality Control Laboratory, Mumbai supervises the work of issuing inspection certificates for animals coming for slaughter at the abattoir at Deonar. The work carried out in this laboratory has been show in Table No.VII

Programme No. 2 - Veterinary Services and Animal Health

To increase the economical status of the livestock owner, the health status of their productive animal should be best. For this purpose veterinary dispensaries at different level are established in all district of the State. The important responsibility of these dispensaries is to diagnose the disease condition of the ill animals and to treat it properly, to prevent the animals from contagious diseases by vaccinating them and to produce high yielding progeny by artificial insemination programme.

A total of 4853 veterinary institutes are functioning in the state as follows –

1. District Veterinary Polyclinics	-	33
2. Taluka Veterinary Mini Polyclinics	-	169
3. Veterinary Dispensary Grade I	-	1745
4. Mobile Veterinary Clinics	-	65
5. Veterinary Dispensary Grade II	-	2841

According to Reorganization and Delineation Government Resolution No.PASPR 2024/P.No.01/ Padum-1 dated 10.10.2024 of Animal Husbandry and Dairy Department, the following veterinary institutions will be functioning in the state.

1. District Veterinary Polyclinics	-	33
2. Taluka Veterinary Polyclinics	-	317
3. Veterinary Clinics	-	4439

District Veterinary Polyclinics (33) :

Total 33 District Veterinary Polyclinics are established in 33 districts of the State. In addition to this, 6 Veterinary Polyclinics are run by Maharashtra Animal & Fishery Science University, (at Parbhani, Nagpur, Akola, Shirval, Udgir and Mumbai).

The facilities available at these District Veterinary Polyclinics are :

1. In-patient wards for keeping the sick animals under observation of veterinarian for 24 hrs.
2. Major operations with the help of advanced techniques.
3. Availing the Artificial Insemination facilities.
4. Diagnosis of the complicated cases with the help of latest diagnostic machines like Blood analyzer, Bio-chemical analyzers, X-ray machine, Sonography machine etc.
5. Diagnosis of the epidemic diseases in the district and guide for control measure.
6. Admitting sick animals to the inpatient ward as needed and treating them.
7. Giving guidance to technical officers in district regarding treatment against complicated diseases of animals.

The work-load summary is given in Table No. II.

Taluka Mini Veterinary Polyclinics (169):

The main objective to establish Taluka Mini Veterinary Polyclinics is to render specialized, expertise veterinary services like District Veterinary Polyclinics to the Livestock owners. Currently at the taluka level, total 169 Taluka Mini Veterinary Polyclinics are functioning.

As per the GR dated 10.10.2024 of Animal Husbandry Department, it has been decided to make newly 148 taluka veterinary clinics operational in 148 talukas where Taluka Mini veterinary polyclinics were not functioning. While taking the said decision, the name of “Taluka Mini veterinary polyclinics” has been changed to “Taluka Veterinary Clinics”. Accordingly, a total of 317 Taluka Veterinary Clinics will continue to function in the state.

Veterinary Dispensaries Grade I & Grade II :

According to the recommendations of the National Agriculture Commission, there should be 1 Veterinary Dispensary for every 5000 livestock units in the non-hill areas and 1 Veterinary Dispensary for every 3000 livestock units in the hilly areas. Accordingly, Veterinary Dispensaries have been established in the state. At present, a total of 4586 Veterinary Dispensaries are functioning in the state. Out of that 1745 are Grade I and 2841 are Grade II. In Grade II Veterinary Dispensaries minor veterinary services provide through non-graduate veterinarians to livestock.

The Indian Veterinary Council Act, 1984 is in force in the state and under this Act only graduate veterinarians can provide veterinary services to livestock owners. Therefore, it has been decided to upgrade Grade II Veterinary Dispensaries to Grade I during restructuring.

After the implementation of the said resolution, a total of 4439 Grade-I veterinary clinics will continue to function in the state. During reorganization "Veterinary Dispensary Grade-1" has been renamed as "Veterinary Clinics". Treatment of animals, preventive measures for disease control, artificial insemination facilities and surgery facilities are provided in these clinics.

Mobile Veterinary Clinics :

In hilly areas the livestock is scattered and is in less number. So it is difficult to the livestock owner to bring the animals to veterinary dispensary for treatment. In such remote and hilly areas the veterinary services are provided with the help of 65 mobile veterinary clinics in the State. The veterinary services are provided by graduate veterinarians in the same way as of veterinary dispensary Grade I.

Check Posts :

Total 13 check posts are established in the State. These 13 check post are on the major inter State livestock transport routes. At the check post the health status of the animal is checked, animals are tagged and registered on Bharat Pashudhan application. Vaccination is carried out and only healthy animals are allowed to enter in the state.

Institute of Veterinary Biological Products, Pune -67 :

This Institute produces some of the Bacterial & Viral vaccines for protection of livestock and poultry. In addition some antigens, diagnostic reagents etc. are also manufactured. Vaccines are manufactured as per the provision of schedule "F" of Drugs & Cosmetics Act, 1940 (amendment 1970) at IVBP and are tested for quality standards by control cell of IVBP as per the updated rules of Indian Pharmacopoeia. This institute has a small animal breeding unit e.g. Rabbit, Guinea Pigs, White Albino Mice and Poultry. This unit plays a major important role & is essential for the test & quality control of vaccines produced at IVBP. The work load summary and the information of the test carried out by Test and Quality control unit has been given in Table No. III.

The institute is in the final stages of obtaining the necessary permanent license for the manufacturing of Lumpy Skin Disease vaccine required for livestock. The production of the vaccine will fulfill the requirement of Lumpy Skin Disease vaccine in the state.

Bharatratn Atal Bihari Vajpayee State Level Animal Disease Investigation Laboratory, Pune-67:

Central Government has also recognized this institution as referral laboratory for the States in Western part of the country. According to that guidance is provided for diseases diagnosis to Goa, Madhya Pradesh, Gujarat and Chhattisgarh State & Dadra Nagar Haveli and Div& Daman UT's.

1. To visit various places in the States, where outbreaks has occurred. Collection of samples at these places, carry out various tests on these samples and diagnose the disease.
2. To convey the diagnosis of diseases to veterinarians and to give suggestions of treatment accordingly.
3. Investigation on new diseases and treatment thereof.
4. To control the disease so as to maintain the health of animals and birds in the State
5. To develop new techniques for accurate & prompt disease diagnosis.
6. to avoid economical losses and to enhance the productivity of animals conducting the tests of tuberculosis, epizootic abortions, Mastitis, Poisoning, parasitic infestations, viral and bacterial and protozoal diseases, salmonella in birds and advice to control and contain the disease.

7. To guide veterinarians & farmers, regarding latest techniques in disease diagnosis and prophylaxis through meetings, summits, trainings etc.
8. To forecast the occurrence of certain disease by studying its outbreak in past & climatic condition at that time.

State Level Animal Disease Investigation Laboratory, Maharashtra State, is functioning at Pune-67 and under it 8 Regional Disease Investigation Laboratories are functioning. The work load summery has been given in Table No.V

Regional Disease Investigation Labs :

There are eight regional disease investigation labs working at following places i.e. Chiplun, Kolhapur, Pune, Nasik, Chh. Sambhajinagar, Akola, Nagpur & Latur. By organizing work camps, the regional officers are being guided regarding testing of nationally important diseases, predominant diseases in that area. This work is being taken by these regional labs. If certain test can not be done in this laboratory, the disease samples/ tissue samples are sent through them to Disease Investigation Laboratory, Pune. In addition, this laboratory conducts regular visits to Private and Govt. Cattle Breeding Farms and test for Tuberculosis, Infectious abortions and Johns diseases as well as regular visits to Government and Private Poultry Farms to carry out testing for Salmonella and Marex disease. Rabies control programmes are conducted with the help of Pimpri-Chinchwad and Chh. Sambhajinagar Municipal Corporation within its territories. The work load summery has been given in Table No. IV

Programme No. 3 - Cattle and Buffalo Development

As per 20th Livestock Census 2019 there were 62.30 lacs in milk cows and buffaloes in the State. The total estimated milk production during the year 2023-24 was 16,045 thousand M.T. (Source- Integrated survey scheme) Estimated in milk Cows & Buffaloes were 69.29 lacs. The cattle improvement programme is implemented in order to improve the milk yield on the basis of following principles.

1. Improving animal health
2. Reproductive health control.
3. To increase milk production potential, cross breeding programme in cows and upgrading local buffalo
4. Training of farmers regarding, cross-breeding & animal husbandry practices.

The following schemes are implemented for bringing up the desired improvement.

1. Cattle breeding farms under State Sector and MLDB.
2. District Artificial Insemination Center.
3. Purposive grants to Zillah Parishad.
4. Special Livestock Production Programme.
5. Milk Competition.

The financial requirement is given in Table No. I.

District Artificial Insemination Centers (DAIC's) :

Artificial Insemination is a major important highlighted programme of the department, for improvement of livestock through cross breeding and Indigenous breed development. Throughout the State there are 34 DAIC's covering and supplying the semen doses, sheaths, guns and liquid nitrogen to Veterinary Dispensary Grade I & II, Taluka Veterinary Mini Polyclinics, District Veterinary Polyclinics and Mobile Veterinary Clinics so as to facilitate the Artificial Insemination work.

Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur :

To implement 100% Government Sponsored scheme Rastriya Gokul Mission Maharashtra Livestock Development Board, Akola have been established as per G.R. No.CDS-10-2001/(P.k.59)/ADF-4, dt.2.4.2004. Under this scheme, special animal breeding technology services will be provided more effectively and efficiently. And the scope of cross breeding programs will be expanded especially in the backward areas of the state to stimulate milk production and employment generation. Presently headquarter of MLDB has been shifted to Nagpur as per G.R. No.Sankirn 2020/ Prakra145/ ADF-4, dated 05.02.2021 and Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur is working with 100% Central Government assistance.

Under this organization there are 13(10 working and 3 newly transferred) government animal breeding farms and three government frozen Semen Laboratories. According to Rashriya Gokul Mission, the organization is proceeding with the implementation of the Bovine Breeding Policy of the State. The reports received from the Board for 2022-23 are covered. Under Rashtriya Gokul Mission only two projects are working 1) Pandharpuri buffaloes at Government cattle Breeding Farm, Tathwade, District Pune and 2) Pohra, District Amravati for Gavla cow Breeds. The indigenous Gavla cow Breeds are being preserved and promoted at Government Cattle Rearing Farm Hetikundi, District Wardha which has been newly transferred from State to MLDB. At Chhatrapati Sambhajanagar and Nagpur bull rearing Farms are there. Bulls are produced at bull Mother farms and reared at Bull rearing farms are supplied to Frozen semen laboratories for production of Frozen Semen doses. The performance summary has been elaborated in Table No. II to VII.

Cattle Breeding Farms under MLDB:

1. Kopergaon (Ahmednagar): HF & HF X GIR crossbreeds bulls
2. Tathawade (Pune): Pure Jersey exotic bulls & Pandharpuri Buffalo
3. Jath (Sangli): Gir and Gir bull x Jersey
4. Junoni (Solapur): Pure Khillar, Pure indigenous bull
5. Harsul (Chhatrapati Sambhajanagar): Govt. Cattle Breeding Farm,
6. Hingoli: Buffalo Bull Breeding Centre
7. Pohra (Amravati): Gavla, Tharparkar bulls
8. Nagpur: Govt. Cattle Breeding Farm
9. Wadsa (Gadchiroli): Sahiwal x Jersey bulls.
10. Hetikundi (Wardha): Pure Gavla & Indigenous bull
11. Bod (Amravati): Newly transferred to MLDB
12. Waghapur (Yavatmal) : Newly transferred to MLDB.
13. Sakud (Beed) : Deoni & Lal Kandhari

Major Objectives and Schemes of MLDB, Nagpur :

1. Implementation of Artificial Insemination Programme and Breed Improvement programme. Also to formulate district wise target of Artificial Insemination, follow-up of the Artificial Insemination work, as per the target fixed and its monitoring.
2. Systematic control on facilities for Artificial Insemination works and maintains the quality of Frozen Semen doses as per standards and norms.
3. Production of proven sire by conducting the progeny testing programme.
4. Implementation of Central/ State Sponsored Schemes in the State Mainly Rashtriya Gokul Mission, National Programme for Bovine Productivity Mission, National Programme for Bovine Breeding, Pedigree Selection Programme of Pandharpuri Buffalo & Gavla cow, Rashtriya Krishi Vikas Yojana, Genetic Improvement Programme.
5. To produce high pedigree proven bulls by providing basic infrastructure facilities and strengthening.
6. Modernization of Government Frozen Semen Labs at Pune, Nagpur and Chhatrapati Sambhajanagar for production, supply and storage of quality Frozen Semen doses.
7. Strengthening of LN2 storage capacity and supply mechanism, purchase of LN2 tanks and mobile tankers.
8. To produce highly productive and highly fertile livestock 6 Mobile ET-IVF Laboratories are established.
9. To preserve and promote the recognized indigenous pure cattle and buffaloes breeds in the state. To strengthen government cattle breeding farms for the conservation of Khillar, Lalkandhari, Gavla, Dangi and Devani cattle breeds and Pandharpuri and Nagpuri buffaloes breeds as well as to establish Bovine breeder's organizations of the above breeds and providing feed subsidy to male calves/heifers through them and supplying bulls for breeding.

Rashtriya Gokul Mission :

Pedigree Selection Programme of Pandharpuri Buffalo :

National Dairy Development Board, Anand (Gujarat) had approved the implementation of The Pandharpuri Buffalo Genealogy Improvement Programme under the National Dairy Project-1 in Solapur

district of Maharashtra from 2013-14 to 2018-19. Subsequently, the plan for the period 2020-21 to 2023-24 was approved under the Rashtriya Gokul Mission.

Main objective of this scheme is to produce 104 high pedigree male Buffalos. For this 42337 Buffalos has been registered from 9 talukas (Pandharpur, Madha, Sangola, Mangalvedha, Malshiras, Mohol, Barshi, South Solapur and North Solapur) of Solapur districts.

To Provide Artificial insemination facility to above Pandharpuri Buffalos 40 AI centers has been established. 68711 Buffalos are inseminated up to October 2024. With this AI 7318 females buffalo calves and 9250 male buffalo calves are borned and out of these 2186 are high pedigree calves. 826 female calves and 1360 male calves are available out of 2186 high pedigree calves. Out of these 1360 male calves blood samples from that 289 calves are selected on the basis of criteria of External Characters (Phenotypic Characters) are screened for Brucella, TB, JD and IBR sent for percentage testing to Anand, Gujrat.

Pedigree Selection Programme of Gavlaui Cattle :

Under letter no. MLDB/Tech/651/Akola dated 07.02.2020 by the Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur the project "Creation of high pedigree varieties of Gavlaui breed through genealogy selection programme" was submitted to the Central Government for approval.

The National Dairy Development Board, Anand (Gujrat) vide its letter No. AB:RGM:PCM-IV:10163 dated 08.03.2022 has informed that the project has been approved in the meeting of the Project Steering committee held on 09.02.2022. A fund of Rs.186.30 lakhs was sanctioned for the said project. The duration of the project was 2022-23 to 2023-24.

The National Dairy Development board vide its letter No.AB:RGM:PMC-V:2400, dated 08.06.2023 has extended the said project from the year 2024-25 to 2025-26. For the period 2022-23 to 2025-26 total Rs.488.37 lakhs has been sanctioned. Total provision of Rs.134.00 lakhs has been received as advance upto March 2024. Out of this Rs.100.81 lakhs has been spent.

Under this project, a milk counting program of 600 cows per year is to be implemented in the breeding area of Gavlaui cow and 25 artificial insemination centers are to be established and 14 Gavlaui Bulls with high productivity are to be produced through artificial insemination.

Production of High Pedigree female calves using Sex Sorted Semen for Artificial Insemination Programme in Cows and Buffaloes from Farmers in the State :

In the state of Maharashtra, the Prohibition of Cattle Slaughter Act has been implemented from 4th March, 2015. Also with the increase in modern technology and mechanization in agriculture the need of bulls used for agricultural work has decreased. If the semen produced by using the Sex Sorted Semen technology is used in cows and buffaloes under artificial insemination programme it will be possible to produce about 90 percent female calves and to minimize production of male calves.

Maharashtra Livestock Development Board of Animal Husbandry Department has procured Sex Sorted Semen at the rate of 575/- per Semen dose from Genus Breeding India Pvt. Ltd.(ABS India). During five years a total of 6.80 lakh semen doses will be used for artificial insemination of cows and buffaloes at the doorsteps of farmers/livestock owners in the state.

Use of In-Vitro Fertilization and Embryo Transfer Technology (IVF-ET) :

MOET (Multiple Ovum Embryo Transfer) and OPU (Ovum Pick Up) will help in the promotion of valuable indigenous breeds of high-potential cows and buffaloes by breeding selected females with high fertility and genetics through proper use of IVF (In-Vitro-Fertilization) technology. All cows and buffaloes usually give birth to 10 to 12 calves in a lifetime, but this technology has the potential to produce 50 calves a year and more than 500 calves in their lifetime. In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Bull Mother Farm, Tathavade, Pune has been set up under the District Annual Plan Scheme for the year 2017-18. So far, 14 calves have been born through In-Vitro-Fertilization and Embryo Transfer Technology. More than 27 cattle are yet to be calves. "Sheetal" the country's first Pandharpuri buffalo calf was born on 23rd July, 2022 at the In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Tathavade, Pune.

Now, In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Tathavade, Pune in collaboration with Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur and Dairy Farmers has started similar work at the field level. Recently 31 farmers have entered into a mutual agreement with In-Vitro Fertilization and Embryo Transplant Laboratory, Tathavade, Pune for 249 calves for embryo production and transfer to their doorstep.

As per GR No. Krivpadum-33030/ 18/ 2023/ (641278)/ MAG/ Padum-4 Ministry, Mumbai- 400032 dated 05th October 2023 Govt. of Maharashtra decided to set up six embryo transplant laboratories in every revenue division of the state for the purpose of qualitative and quantitative growth of the indigenous cows of Dangi, Deoni, Gavlau, Khilar and Lal Kandhari in Maharashtra. The six laboratories are proposed at the following locations.

Sr.No.	Revenue Division & Place	Mainly included native Cow/ Buffalo breeds
1	Mumbai- District Artificial Insemination Centre, Pen, Dist.- Raigad.	Konkan Kapila, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Mehsana and Murrha Buffalo.
2	Nashik- Loni Budruk, Tal.- Rahata, Dist.- Ahmednagar.	Dangi, Gir, Sahiwal, Jersey, HF Cow and Murrha Buffalo.
3	Pune- Bull Mother Farm, Tathavade, Pune.	Khilar, Gir, Sahiwal, Tharparkar, Jersey, HF Cows and Pandharpuri Buffaloes.
4	Chh. Sambhajinagar - Bull Rearing Centre, Chh. Sambhajinagar (Harsul).	Deoni, Lal Kandhari, Gir, Sahiwal, Jersey cow and Marathwada Buffalo.
5	Amravati- District Artificial Insemination Centre, Akola.	Gavlau, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Purnathadi Buffalo.
6	Nagpur- Animal Breeding Farm, Hetikundi, Tal.- Karanja, Dist.- Wardha.	Gavlau, Gir, Sahiwal, Jersey Cow and Nagpuri Buffalo.

a) Distribution of 2 Cows/ Buffalo in six districts Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in second stage as per Marathwada package :

2 Cows/ Buffalo distribution scheme is being implemented in 6 district Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in 2nd stage, as per GR dated 16.11.2017 for both scheme Back ended 50% subsidy will be given to all beneficiaries. 1) Unit of 2 cows- Subsidy amount is Rs.70,000/-. 2) Unit of 2 buffalos- Subsidy amount is Rs.80,000/- will be benefited under this scheme. In this scheme 1000 beneficiaries for unit of 2 cows and 1000 beneficiaries for unit of 2 buffalos will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 3338 number of units are distributed under this scheme.

b) Distribution of 2 Cows/ Buffalo in Jalna district :

2 Cows/ Buffalos distribution scheme is being implemented in Jalna, as per GR dated 15.10.2016 also Back ended 50% Subsidy will be given to all beneficiaries. 1) Unit of 2 cows- Subsidy amount is Rs.70,000/-. 2) Unit of 2 buffalos- Subsidy amount is Rs.80,000/-. In this scheme 1000 beneficiaries for unit of 2 cows and 1000 beneficiaries for unit of 2 buffalos will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 1364 number of units are distributed under this scheme.

Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023

Maharashtra Bovine Breeding (Regulation) Act 2023 has been passed in the December 2023 Winter Session of the State Legislature to bring legal control over persons and institutions engaged in unauthorized artificial insemination using substandard semen in the state. It covers production, processing, storage, sale and distribution of frozen semen in cows & buffaloes, regulation of assisted reproductive technologies and all related matters. Due to this regulation, the quality of frozen semen used for artificial insemination, the disease free condition of the bull used for semen production, artificial insemination in proper manner etc can be implemented in proper manner. This act includes following items.

1. Establishment of Maharashtra Bovine Breeding Regulatory Authority
2. Registration of semen stations, semen banks, certification of bulls
3. Registration of artificial insemination service providers and assisted reproductive technology service providers
4. Registration of artificial insemination technicians
5. Registration of assisted reproductive technology technicians
6. Regulation of sale of semen, embryos, oocytes, bull/ bovine reproductive organs etc

7. Restrictions on new or existing semen stations, semen banks, artificial insemination service providers, assisted reproductive technology service providers, artificial insemination training institutes, artificial insemination technicians, assisted reproductive technology specialist/ technicians.

Programme No. 4 - Poultry Development

Poultry Population in the Maharashtra State is 742.97 lacs, as per the 20 th Livestock Census 2019. This shows a down of 4.49% in poultry population as compared to 19 th Livestock Census 2012. There is also a decrease of 13.44% in the number of improved variety birds due to interest of farmers in the poultry farming with modern techniques. As per the survey report of 2023-24 under the Integrated Survey Scheme, egg production in the State is 779 crores which are 5.54% increase as compared to egg production 738 crores in 2022-23. Per capita availability of eggs in the State is only 62 eggs per year against the WHO recommendation of 180 eggs, which exhibits a large scope for poultry farming business in the state.

Availability of improved quality of poultry breeds, equipments, medicines, vaccines & financial assistance to poultry farmers through 1000 broiler rearing birds scheme of the State have resulted in growth of poultry sector in the State. Following institutes of State Government are working in order to promote the poultry farming business in state and establishment of schemes.

a) Central Hatcheries:

Central Hatcheries are established at Pune, Chhatrapati Sambhajnagar, Kolhapur and Nagpur in Maharashtra State. Improved Deshi Poultry birds in the form of Hatching Eggs, Day Old Chicks (DOC) & Pullets are provided to the farmers according to their demand. Breeds like Rhode Island Red, Giriraja, Black Australorp, Grampriya, Kaveri and Survarnadhara are reared and produced in these hatcheries for supply to the farmers. In the year 2012-13 these Central Hatcheries were strengthened by installation of automatic feeders and waterers.

b) Intensive Poultry Development Blocks:

There are 16 Intensive Poultry Development Blocks in the state working under ZillaParishads.

1. Mumbai Region - Palghar, (Chiplun) Ratnagiri, (Pen) Raigad.
2. Nashik Region - Nashik, Dhule, (Kopergaon) Ahmednagar.
3. Pune Region - Satara, Sangli (Palus), Solapur.
4. Chh.Sambhajnagar Region - Parbhani, Beed (Pali).
5. Latur Region - Dharashiv, Nanded.
6. Amravati Region - Amravati, Yeotmal, Akola.

Poultry training programmes are organized at these Intensive Poultry Development Blocks to create the awareness regarding poultry farming, technical management & marketing. Integrated Poultry Development Programme is implemented through funds received from District Planning Committee.

c) Duck Breeding Farm:

Duck Breeding Farm was established at Wadsa, District Gadchiroli for promotion of Duck rearing. Day Old Chicks and hatching eggs of improved variety of duck (Khaki Camp Bell) are provided at low cost to Adiwasi beneficiaries in the Vidarbha region. Duck Breeding Farm is strengthened and Duck Hatchery also has been established under Rashtriya Krishi Vikas Yojana.

d) Navinyapurna Yojana-Rearing of 1000 broiler poultry birds through poultry farming:

There is a large scope for production of poultry meat in the state. An administrative approval for the scheme of "Rearing of 1000 broiler birds" has been granted by State Govt. during 2012-13 for implementation of the scheme during 12th five year plan. Under this scheme, 50% subsidy (Rs.1,12,500/-) is provided to general category beneficiaries whereas 75% subsidy (Rs.1,68,750/-) is provided to the beneficiaries of Scheduled Caste and Scheduled Tribes towards the utilization of providing poultry houses, equipments and other related items necessary for poultry rearing.

e) District Plan Scheme -Integrated Poultry Development Programme:

This scheme is being implemented through Intensive Poultry Development Blocks in the District through the funds received from District Planning Committee, to encourage backyard poultry farming in rural

areas. In this scheme, 100 day old chicks of improved Deshi variety & poultry feed are provided on 50% subsidy Rs.14,750/-Total project cost is Rs.29,500/-. Also a unit of 25 pullets and 3 male birds is provided to beneficiaries at 50% subsidy Rs.5,420/-,Total project cost is Rs.10,840/- Remaining amount for equipment and shed for birds is to be arranged by beneficiaries. The financial requirements and workload details of the above institutes are shown in Table No.I,II,III. The said scheme Implemented as Per GR dt. 20.01.2023.

f) Establishment of 302 Intensive Poultry Development blocks on public private partnership:

As per Government resolution no.Kukkut-2016/C.R.67/Padum, Mantralaya, Mumbai-32 dated 13.11.2017 issued for establishment of 302 New Intensive Poultry Development blocks all over the state. (Each taluka should have single/one IPDB). Till march 2024, 184 units are completed and are in function. Under this scheme cost of single unit is Rs.10,27,500/- and Rs.5,13,750/- (50%) subsidy from State Government will be given to all beneficiaries.

g) National Livestock Mission:

Under this scheme, the 50% subsidy upto 25.00 lakh provided for project of 50.00 lakh for rearing 1100 low input technology birds and producing eggs & day old chicks and create enterpreuners.

Programme No. 5 - Sheep and Goat Development

According to 20th livestock census there are 26.80 lacs Sheep and 106.05lacs Goat in the State. In the State, there are 4 recognised breeds of Goat viz. Osmanabadi, Sangamneri, Berari and Konkan Kanyal and 1 breed of sheep viz. Deccani. For Sheep and Goat Development, Maharashtra Mendhi Va Sheli Vikas Mahamandal is established on 8 August 1978 under Company Act 1956 and actual working from 01.11.1979. The mahamandal renamed as Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Mendhi Va Sheli Vikas Mahamandal from 23.06.2003.

There are 11 Sheep & Goat farms functioning under mahamandal at Bilakhed, Padegaon, Ambejogai, Mukhed, Mahud, Tirth (B) Tuljapur, Ranjani, Pohara, Bondri & Javala,Wool utilization Centre and Head office at Pune-16. Schemes being implemented by Punyashloka Ahilyadevi Sheep and Goat Development Corporation.

1. Supply of Improved Rams & Bucks for breed improvement.
2. Provide Sheep & Goat Management Training to sheep and goat breeders.
3. Implementation of Machine Shearing Programme.
4. Purchase of raw wools from the shepherds and Manufacturing of woollen products &their sale.
5. Distribution of sheep/ goat units under various government sponsored schemes and Organization of Woolen Expo.
6. Implementation of centrally sponsored scheme Conservation of Madgyal Sheep.
7. Implementation of RajeYashwantrao Holkar Mahamesh Yojana.
8. Implementation of Goat Cluster Scheme.

a) Distribution of 20 +2 Goat Unitin six districts Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in second stage as per Marathwada package :

20+2 Goat Unit distribution scheme is being implemented in 6 district Dharashiv, Yeotmal, Gondia & Satara districts in first stage and Beed & Bhandara district in 2nd stage, as per GR dated 16.11.2017 for both scheme Back ended 50% subsidy will be given to all beneficiaries. Unit of 20+2 Goat unit, Goat Shed (450 Sq.ft) Subsidy amount is Rs.1,14,700/-. In this scheme 1000 beneficiaries for 20+2 Goat Unit will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 1672 number of units are distributed under this scheme.

b) Distribution of 20+2 Goat Unit in Jalna district:

20+2 Goat Unit distribution scheme is being implemented in Jalna, as per GR dated 15.10.2016 also Back ended 50% Subsidy will be given to all beneficiaries. Unit of 20+2 Goat unit, Goat Shed (450 Sq.ft) Subsidy amountis Rs.1,14,700/- .In this scheme 1000 beneficiaries for 20+2 Goat Unit will be benefited under this scheme. From year 2016-17 to 2023-24 total 551number of units are distributed under this scheme.

c) Raje Yashwantrao Holakar (Mahamesh Scheme) :

For promotion of Sheep rearing, Government resolution is issued on dated 02.06.2017 for the distribution of sheep, feed and other materials under RajeYashwantrao Holakar Mahamesh scheme. The scheme is only for Nomadic Tribes-C (NT-C)

1. Distribution of 20+1 sheep unit with infrastructure-75 % subsidy.
2. Distribution of improved male sheep-75% subsidy.
3. Provision of subsidy for infrastructure for rearing of sheep- 75% subsidy.
4. Provision of subsidy for balanced feed for sheep unit- 75% subsidy.
5. Mini silage baller cum wrapper machine- 50% subsidy.
6. Installation of Animal feed Unit- 50% subsidy.

d) National Livestock Mission :

Under this Centrally sponsored scheme subsidy is given in the range of Rs.10 lakh to Rs.50 lakh for rearing 100+5 to 500+25 goats and sheeps to create entrepreneurs. Project cost is Rs.20 Lakh to Rs.100 Lakh.

Programme No. 6 - Fodder and Feed Development

To maintain the immunity, production, reproduction capacity and working capacity of the animals, it is necessary to feed balanced ration to the animals. To enhance the availability of nutritious fodder 1) increase the areas under fodder crops in order to increase fodder production & availability 2) saving in available fodder by using chaff-cutters 3) additional fodder production during rainy season & preservation of it in the form of silage 4) use of unconventional fodder (Enrichment of low quality roughages by urea treatment, Hydroponic fodder production, Azolla cultivation & production etc.) these four programmes are implemented by the Fodder Development Desk. In concern with above four programmes following various Centrally Sponsored & District Plan Fodder Development Schemes is implemented.

A) Centrally Sponsored Schemes (National Live Stock Mission) :

Central Government has change the scheme guidelines and the new scheme sanctioned on the basis of Entrepreneurs Development along with employment generation through Animal Husbandry from the year 2021-22. In this new scheme, following two schemes are incorporated under sub-mission Feed and Fodder Development.

1. To mitigate the fodder seed shortage with the availability of quality fodder seed, Rs.250 per kg. subsidy is given for production of Breeder seed, Rs.150 per kg. subsidy is given for production of foundation seed, Rs.100 per kg. subsidy is given for production of certified seed.
2. Entrepreneurial activities in Feed and Fodder: In this scheme, 50 % subsidy maximum up to Rs.50.00 lakh is given for the production of Silage, Dry Fodder Block and TMR.

For availing the benefits of subsidy in the above schemes, application would be submitted online only and subsidy will disbursed in two instalments by SIDBI.

B) District Plan Scheme :

For cultivation of fodder crops in the farmers land & fodder production by the farmers, certified seed of improved fodder crop varieties & saplings of perennial fodder crops are provided to farmers on 100 percent subsidy basis. The limit of 0.40 hector area has been raised to 1 hector along with rise in subsidy amount of Rs.1500/- to Rs.4000/- per farmer by the State Government vide G.R. dated 18.10.2023. Beside this, the following new sub-schemes are included in this District Plan scheme vide G R dt. 21.06.2023.

1	Subsidy for Silage Bag	For the purchase of 500 kg capacity Silage bag, 50 % subsidy will be given up to Rs.3000/- for 10 Silage bags per beneficiary.
2	Assistance for Silage	For purchase of silage, 33 % assistance of Rs.7,300/- subsidy will be given per Livestock owner for two milking cow/ buffalo.
3	Assistance for Total Mix Ration (TMR)	For purchase of TMR, 33 % assistance or subsidy will be given and it will be up to Rs.38,544/- per Livestock owner for two milking cow/ buffalo.
4	Assistance for Mineral Mixture	For purchase of Mineral mixture, 33 % assistance or subsidy will be given and it will be up to Rs.600/- per Livestock owner for two milking cow/ buffalo.

5	Assistance for rearing of calves/ heifers	From the 4 month of age up to 32 month of cow calves & heifers, 50 % subsidy will be given for purchase of 1900 kg concentrate feed and From the 4 month of age up to 40 month of buffalo calves & heifers, 50 % subsidy will be given for purchase of 2500 kg concentrate feed.
---	---	--

Policy decision has been taken for the fodder crop cultivation in Tank bed land during the year 2023-24 for mitigation of fodder scarcity vide Govt. Res.No.DAHD-14012/5/2023-DAHD-AH-4(670130), dt.21.09.2023

Feed Analysis Laboratory :

State Level Wool and cattle feed Analysis Laboratory is functioning at Gokhalenagar Pune-16 under the control of Assistant Commissioner Animal Husbandry. The cattle feed Analysis Laboratory Pune Institute has been modernized under the National Livestock Mission, a centrally sponsored scheme. With the help of these equipments the facility has been made available to analyze a total of 25 food components in green, dried, cattle, poultry feed and silage. Representative animal feed samples are analysed in this laboratory. Feed samples from cattle breeding farms, hatcheries and Intensive poultry development block is analysed for the proximate principles. The financial requirement & work carried out in the Laboratory has been shown in Table No. I

Programme No. 7 - Extension and Training

A developing science regarding animal husbandry plays an important role in providing livelihood and income source to the rural people through encouraging livestock and poultry keeping practices. In view of propaganda and publicity of animal husbandry practices, the extension and training of farmers and technical personnel's is being conducted by the department.

Under exhibition and propaganda activity, many programmes such as, In-service training course, Artificial Insemination Training, Poultry training, Farmer's training regarding livestock and livestock keeping practices, are undertaken. Maharashtra Animal and fisheries Science University is also supporting various extension education programmes. Cattle show, work campaigns, rallies, practical training for livestock owners are organized at district level. The programme of exhibition and propaganda is effectively implemented by giving wide publicity and hasten transfer of technology regarding Animal Husbandry trends, practices and opportunities through broadcasting and telecasting media. To implement the programme effectively the scheme of exhibition and propaganda is merged in DPC schemes and the programme is conducted through district officers and local authorities from the year 2010. In 2022-23, one National level animal exhibition was organized by the department at Shirdi. In the concern exhibition more than 450 different breeds of all types of livestock was participated in exhibition. "Pashudhan Aishwarya" along with other extension material is published by the department to impart the knowledge, technical updations, success stories and latest events to the farmers and officers of the department.

State Level Training Centre, Gokhalenagar, Pune-16:

Institute for In-service Diploma Course is renamed as State Level Training Centre, after reorganization of AH Department in the year 2004. The institute is located in the premises of AH Department at Gokhalenagar, Pune-16. Five days In-service refreshers course were organised for technical and non-technical employees of the department from the year 2007-2008. As per new training policy of the State five types of training programme are proposed at the institute of various durations. They are as follows:

1. Foundation course for newly recruited employees.
2. In-service refreshers' course for In-service employees.
3. Training after promotion for In-service employees.
4. Training after transfer for In-service employees.
5. Orientation training programme for In-service employees.

During the training programme field visits to various important and renowned institutes are arranged as per training needs. Excellent residential and boarding facility as well as library facility is available for trainees. Relevant latest knowledge and information is given to the trainees. Out of total lectures 40% lectures are delivered by experts and experienced guest lecturers. These mainly include Extension Education Institute Anand (Gujrat), Manage, Hyderabad, IVRI-TECH, Pune. After the training programme the employees can use latest knowledge in their day to day working there by benefitting livestock owners and farmers at large of the

State. At present foundation courses for newly reemited technical officers is being arranged at the institutions.

Maharashtra Animal and Fishery Science University, Nagpur:

The Government of Maharashtra has taken the decision to establish Maharashtra Animal & Fisheries Science University. As per the proposal No.7, in the assembly, the house has sanctioned and permitted to establish the Veterinary University at Nagpur from 1st April 2000. The official inaugural function of the Veterinary University was commenced on 03.12.2000. Faculty of Veterinary Science and Animal Husbandry (B.V.Sc. & A.H.), Faculty of Dairy Technology (B.Tech) and Faculty of Fisheries (B.F.C.) offer undergraduate courses through the said university and Faculty of Veterinary Medicine and Animal Science and Science (M.V.Sc.) Post Graduate as well as Acharya Degree (Ph.D.) courses are conducted. The syllabus is based on the minimum standards of Veterinary Council of India and it is updated from time to time as per the standards of the Council. The university has been carved one Post out four agriculture universities in the state by transferring five veterinary colleges graduate institute of veterinary sciences and one dairy Technology college. In view of developing human resources in the field of fishery sciences, two fishery colleges and one additional dairy technology colleges were established. Now the university has five veterinary colleges at Nagpur, Mumbai, Parbhani, Shirval (Satara), Udgir (Latur) and one post graduate institute of veterinary and animal science at Akola. Besides two dairy technology colleges at Warud (Pusad) and Udgir (Latur), two fishery colleges at Udgir(Latur) and Nagpur. Apart from this, the process of establishing new degree veterinary colleges in Ahmednagar and Akola is underway.

Maharashtra State Veterinary Council:

The Indian Veterinary Council Act, 1984 has been implemented in the State since 1st August, 1997. As per GR No.MS IDC-1099/21337/CR-74/99/ADF-3 dated 31.03.2001 the Maharashtra State Veterinary Council has been established at Nagpur. The council is to undertake the registration of the Graduate Veterinarians in the State. As per the laws and by-laws of Indian veterinary council MSVC will keep control on the educational aspects of Veterinary Colleges in the State & implementation of rules & regulations in the State. Table No.I to IV indicates the financial requirements & No. of persons trained under various training programmes. The council have their own website (Website: www.msvc.maharashtra.gov.in). The council, Nagpur have started online registration and renewal of the registration with the help of council's website.

Programme No. 8 - Administration, Investigation and Statistics

To plan the various development schemes which are to be implemented and monitored by the office of the Commissionerate of animal husbandry, statistical information regarding available resources and present status of production potential is necessary. It is also essential to assess the actual progress about the work done by the various development schemes implemented. This assessment provides a base line for planning. The Statistical section comprise of two units -

- 1) Statistical Unit. 2) Integrated Survey Scheme.

1) Statistical Unit : This unit is divided into two sections

A) Technical Section : This unit undertakes the work of consolidation of Performance Budget of Animal Husbandry, to provide information for Performance Budget of Tribal Development Department, Annual Administration Report of Scheduled Area, Economic Survey of Maharashtra, Preparation of Monthly Progress Report of Technical Work, and Quarterly Report on Animals Slaughtered, Animal Husbandry Statistical Booklet etc.

B) Livestock Census Section : Under 100% Central Government sponsored scheme, this section executes and consolidates Livestock Census at every five years interval. Central government has published All India report of 20th Livestock census in December 2019. It includes state-wise data of livestock and poultry/other poultry birds. District-wise and village-wise information of livestock animals, cattles, buffalos, goat, sheep & pigs is available at <https://dahd.nic.in>. As per instructions of Government of India, 20th Livestock census was carried out in the State. For the first time, livestock data was collected through tablet PCs. Detailed information of all recognised breeds of livestock & poultry is collected. Species-wise/ Districtwise/ Rural, Urban regionwise report of livestock census was published in December 2022. In addition to this, publication work of breedwise report of livestock is also published. Since funds for livestock census are provided by

Central Government, progressive monthly FRBM report of expenses is submitted to it. 21st Census is started in November 2024 and scheduled to be completed till February 2025.

2) Integrated Survey Scheme :

The Department of Animal Husbandry Maharashtra State is implementing the integrated sample survey scheme from the year 1970 on the guidelines given by the Government of India. The main objects of the scheme is to estimate the production of major livestock products viz. Milk, Eggs, Wool and Meat and to study the livestock and Poultry Keeping practices. The scheme was strengthened as a centrally sponsored plan scheme on 50 % central share from 1984. The work of collection of relevant statistical information was conducted throughout the State. The stratified multistage random sampling design is adopted for survey work.

As per the guidelines of Government of India, 15% of the villages will be selected for survey work in the State excluding Brihan Mumbai. The survey work is conducted during the three season's viz. summer, rainy and winter of the year. A report is prepared in this regard every year.

Programme No. 9 - Investment in Public Sector and Other Undertaking

Grant-in-aid as share capital is given to the Sheep & Goat Development Corporation by the Government. The objective is development of sheep breeding farms working under corporation.

Programme No. 10 - National Co-operative Development Corporation

Poultry Farming:

Scheme to establish poultry Co-operative institutions with help of financial assistance of National Co-operative Development Corporation, New Delhi on co-operative basis was started in Maharashtra State from 1985-86. The major objective of this scheme is to increase egg production in co-operative sector & to facilitate supplementary income in agriculture. As per the extant policies, financial assistance is provided only to co-operative institutions involved in egg production. Institutions are selected according to availability of markets for eggs, supply of chickens, ability to indulge in systematic poultry farming and run the institution by the program finalised by monthly reconciliation of profit and loss statements. The details of financial assistance to these institutions are as follows :

Table No.1

		Project Cost	Share Capital %	Loan %	Inst. Share Capital %	Total %
A.	Old Composition 23 Institutes	Rs.47.00 & Rs.50.00 Lakh	15	80	5	100
B.	New Composition 13 Institutes	Rs.79.50 Lakh	35	60	5	100
C.	New Composition 29 Institutes	Rs.90.00 Lakh	45	50	5	100
D.	New Composition 5 Institutes	4 Project of Rs.58.00 Lakh & 1 Project of Rs.60.00 Lakh	45	50	5	100

Table No. 2

(Rs. In Lakh)

Institutions	Share Capital	Loan	Grant	Total
73	2005.06	3180.13	107.22	5292.41

In the period of 1985-86 to 1996-97 Government has sanctioned total 73 Co-operative poultry institutions. Out of these 18 are engaged in production, 22 are closed and 30 are in liquidation. 3 institutions are debt free. The work of one of these institutions has been completed in liquidations. Four organizations have taken benefit of the one time agreement of the government dated 08.01.2021 and paid the government dues.

Programme No. 11 - Veterinary Research

All India Co-ordinated Research project for epidemiological study of foot and mouth disease, the regional center of National Institute on Foot and Mouth Disease, Bhubaneswar, is established at Bharatratn Atal Bihari Vajpayee State Level Animal Disease Investigation Laboratory, Pune and has jurisdiction of Maharashtra, Rajasthan, Gujarat, Goa and Union Territories of Daman Diu, Dadra Nagar Haveli.

The objectives of this project are as follows:

1. Collection of epidemiological information/ data. Epidemiological data provides a base line for planning of strategy of control of F.M.D. outbreaks
2. to guide the field veterinarians regarding control of FMD.
3. Specimen collection for F.M.D. virus to identify typed virus by testing in the laboratory,
4. Identified typed virus in a particular outbreak area, the vaccination strategy is decided/ advocated to have desired immunity against the disease.
5. According to the instructions received from Nivedi (National Institute) conducting a survey of FMD through Serological tests and submitting the findings to the National Institute on FMD.
6. To determine the antibody levels in animals by performing Serological tests before and after vaccination for each round.

Work carried out by All India Co-ordinated Research project for epidemiological study of foot and mouth disease -

This unit is headed by the Deputy Commissioner of Animal Husbandry. This unit attends the outbreak & epidemiological survey is done for collection of epidemiological data and material/ tissues from affected animal from foot & mouth disease. Epidemiological data collection is important factor in view of advocating the vaccination programme. It is based upon the basic reasons of occurrence of the disease, animal rearing practices, geographical distribution, seasonal occurrence, repeated incidences of outbreak and cattle movements, etc.

Samples/ tissues/ material collected and received are processed in this unit for typing of affecting F.M.D. causing virus. This is typed by conducting the complement fixation test or by the advance technology like ELISA. The virus is typed as A.O.C. Asia- 1 etc. as per the characteristic features of virus. The work done under this project is given in Table No. V

Programme No. 12 - Economic Development and Compatibility of Women

Schemes of Department of Animal Husbandry for Economic Development of women:

Individual benefit schemes are undertaken by the Department of Animal Husbandry. Special component scheme, tribal sub plan and schemes other than tribal area, such schemes are being implemented for individual benefit schemes. From all these schemes, according to the policy of the Government of Maharashtra, 30% women will be benefited. The above schemes includes the following issues -

1. Crossbreed heifers/ improved buffalo heifers - financial aids for maintenance.
2. Supply of milch animals units.
3. Feed subsidy for the milch animals.
4. Supply of pullets.
5. Supply of goat units to the scheduled cast women.

After sanction of any one of the above issues (whichever is applicable) to an individual woman, according to the availability of subsidy, the feed will be supplied OR after receipt of an application, sanction of loan from the bank, as per the availability of subsidy, within the stipulated period milch animals or goat units will be supplied. According to the above policy of the Govt. of Maharashtra, from the financial year 2002-03, Govt. has planned to execute the scheme. Workload summary is given in Table No. I.

Programme No. 13 - Various Schemes

a) Rashtriya Krishi Vikas Yojana:

"Creation of BSL III & BSL II Laboratory for Avian Influenza and other Zoonotic Pathogens at Disease Investigation Section, Aundh, Pune-67 on Turnkey Basis"

It is an ambitious project of national scale. Through this, the livestock breeders are provided facilities for animal disease diagnosis and animal health check-up. The Institute of Disease Investigation has got the status of Western Regional Reference Laboratory at the national level and is affiliated to 7 State. It will be possible to diagnose the deadly disease of bird flu, glander, lumpy skin disease occurring in the states only in this laboratory. There will be no need to send to the National level laboratory and the time required for diagnosis will be reduced.

Regional Veterinary Institutes will be able to plan treatment and ancillary disease control measures in time. Thus, veterinary help is available in less time. This will help to avoid possible loss of livestock.

Considering the outbreak of Lumpy Skin Disease which has occurred on a large scale in the state and other states of the country, the importance and usefulness of the said project is highlighted. Similarly, experts believe that 71 percent of human diseases are transmitted from animals. It is very important to complete the construction of the said project to meet the needs of the state for future animal disease diagnosis.

Construction of biosecurity level 2 and level 3 laboratory on turn key basis for diagnosis of avian influenza and other zoonotic animal diseases under National Agricultural Development Scheme Project (Project Cost Rs.75.612 Crore) the auspicious signature of Hon. Shri. Ajit Pawar, Deputy Chief Minister, Maharashtra State and Guardian Minister, Pune District has been done on 12 February 2022 and the work is in progress.

Inauguration of the new building of Veterinary Biomaterials Manufacturing Institute Aundh, Pune Bevil Poultry and Viral Vaccine Manufacturing Laboratory Hon. Shri. Ajit Pawar, Deputy Chief Minister, Maharashtra State and Guardian Minister, Pune District signed the auspicious hand on 12 February 2022 and preliminary testing of vaccine production is underway.

Special project to increase milk production in Vidarbha and Marathwada division under National Agricultural Development Scheme:

1. In the budget speech for the year 2016-17 on 18 March 2016, a program to increase milk production was announced.
2. The program is implemented by Animal Husbandry Department, National Dairy Development Board and Mother Dairy Fruits and Vegetables Ltd. (MDF & V)
3. Total of 4263 villages in 11 districts namely Akola, Amravati, Buldhana, Wardha, Nagpur, Chandrapur, Latur, Nanded, Jalna, Yavatmal and Dharashiv are included in the project.
4. Under this scheme, delivery of Artificial Insemination services to doorsteps (In convergence with Improving A.I. Delivery System of AHD), vaccination development program, supply of quality cattle feed and mineral mixture, village level veterinary services (a) Preventive Vaccination, (b) Gochid Gomasha Eradication, (c) Infertility Diagnosis and Treatment camps have been included.

In the villages under the project, under the various schemes of the Department of Animal Husbandry as follows till the end of March 2023. Artificial Insemination 11,06,155, Castration 6,85,612, Medication 63,61,332, vaccination 1,86,35,792 work done. Milk collection is going on from 1480 milk collection centers through National Milk Development Board (Mother Dairy). From 20,201 Milk producer 1,78,683 Lit. Milk is being collected. The total sanctioned fund of the said project is Rs.174.42 crore, Rs.50.72 crore funds have been distributed by the end of 30.11.2021 and Rs.32.16 crore funds have been spent. The project was completed in March 2024. The pending liability funds were distributed in 2023-24. The total expenditure at the end of March 2024 was Rs.43.72 Cr.

b) Supply of Milch Animals Unit:

The scheme is implemented with the aim to increase the milk production of the state as well as providing self-employment & source of income to rural farmers and livestock owners. Under this beneficiaries will be supplied with a unit of 2 crossbreed/ indigenous milch cows & 2 milch buffalo. Beneficiaries from general category will get 50% subsidy of the unit cost whereas beneficiaries belonging to schedule cast and schedule tribe category will get 75% subsidy of the project cost. Beneficiaries from general category and SC/ ST category will have to contribute 10% and 5% respectively from their own resources. Remaining 40% & 20% cost respectively will be made available through bank loan.

c) Semi Stall fed Goat Rearing for Supplementary Source of Income:

The scheme of "Stall Fed Goat Rearing" with the aim to increase meat production and meat byproducts & to provide self-employment & source of income to rural farmers and livestock owners. Under this scheme beneficiaries will be supplied with a unit of 10 Goats & 1 Buck. Beneficiaries from general category will get 50% subsidy of the unit cost whereas beneficiaries belonging to schedule cast and schedule tribe category will get 75% subsidy of the project cost. Beneficiaries from general category and SC/ ST category will have to contribute 10% and 5% respectively from their own resources. Remaining 40% & 20% cost respectively will be made available through bank loan. In this scheme Osmanabadi and Sangamneri breeds of goat will be supplied to the districts from western Maharashtra, Marathwada & Khandesh. The breeds which can sustain in the local climatic condition will be supplied to the districts from Konkan and Vidarbha.

d) Poultry Farming on contract basis in the State:

There is a large scope for the production of poultry meat in the State. To start the poultry farming “a scheme of rearing of 1000 broiler birds” is to be implemented during 12th five year plan. Under this scheme beneficiaries from general category will get 50% subsidy (maximum uptoRs.1,12,500/-) whereas beneficiaries from SC/ST category will get 75% subsidy (maximum uptoRs.1,68,750/-) which will be utilized for providing poultry houses/cages, equipments and other related items necessary for poultry farming.

e) State of Maharashtra’s Agribusiness Rural Transformation Project (SMART):

The government of Maharashtra proposes to undertake the project titled “State of Maharashtra’s Agribusiness Rural transformation Project (SMART)” to support development of inclusive and competitive value chain focusing on small and marginal farmers and agri-entrepreneurs. This would be achieved by expanding access to new and organized markets for producers and enterprises with complimentary investments in technical services and risk management capabilities. The project would support in strengthening the continuing market driven transition, with an expanded private sector role in the production processing, and value addition, commercialization of crops, and livestock products thereby expanding the market access and supporting enterprise growth. The project would also extend support for strengthening risk mitigation measures including building capacity of the state to respond to commodityprice fluctuations and agriculture sector crises, developing access to timely information on markets and production trends and enhancing access of producers to financing and hedging instruments. Animal Husbandry department is proposed following programme :

1) Livestock :

1. TA support to FAO.
2. TA support through various research institutes like NRC etc.
3. Training of AHD staff on GAH.
4. Training of butchers, AHD and PMC staff by NRC.
5. Traceability of Food safety interventions activities based on FAO recommendations, Short consultancy.

2) The Value Chain Development :**A)**

1. Tech markets meet for Goat farmers.
2. ToT for sheep and goat husbandry schools.
3. ToT for backyard poultry practices schoo.
4. FFS for sheep and goat.
5. FFS for Backyard Poultry.
6. Training cum exposure visits within state for goat farmers.
7. Training cum exposure visits within state for poultry farmers.
8. Training cum exposure visits outside state for goatfarmers.
9. Training cum exposure visits outside state for Poultry farmers.

B) Commodity based breeding programme.**f) National Livestock Mission:**

Government of India established this mission which includes various schemes for implementation during 12th FiveYear Plan. This Mission includes following sub-missions:-

- 1) Sub-mission on Livestock Development.
- 2) Sub-mission on Pig Development in North-East Region.
- 3) Sub-mission on Feed and Fodder Development.
- 4) Sub-mission on Skill Development, Technology Transfer and Extension.

State Government had formulated State Level Executive Committee and District Livestock Mission Committee for scrutiny and recommendation to Government of India for sanctions.GoM issued GR dt.20/10/2014 which includes objectives and implementing procedure of the schemes and in July 2021 issued guidelines for the scheme.

g) Rashtriya Gokul Mission :

Objectives as below :

1. To undertake Breed Improvement Programme for Indigenous Cattle Breeds so as to improve the genetic makeup and increase the Indigenous LiveStock.
2. To enhance Milk Production and productivity of Indigenous Bovines.
3. To distribute disease-free high genetic merit Bulls of Indigenous breeds for Natural Service.

h) Nationwide Artificial Insemination Programme :

Nationwide Artificial Insemination programme (NAIP)/Genetic up-gradation through A.I. with High Yielding Indigenous Breed (HYIB) Semen launched on 11.09.2019. Main objective of this scheme is Genetic improvement and conservation in native cattle breeds e.g. Deoni, Lal Kandhari, Gavlau, Khillar, Dangi, Gir, Sahiwal, Tharparkar and Rathi etc. NAIP Phase-IV is completed on 31 July 2023 and from 01 August 2023 NAIP is continuously operational in the state of Maharashtra. The functioning of the State of Maharashtra under NAIP each Phase is as follows:

Phase	Period	Villages Covered	Total Villages	Target	AI Done	Pregnancy Diagnosis	Calves Born
I	15.09.2019 to 31.07.2020	300 per District	14,715	6,60,000	2,23,552	1,62,766	30,285
II	01.08.2020 to 31.07.2021	500 per District	17,402	15,00,000	6,80,670	4,47,816	93,635
III	01.08.2021 to 31.07.2022	All Districts except Kolhapur	33,549	53,77,832	17,61,486	9,81,063	1,01,292
IV	01.08.2022 to be Continue		34,512	50,98,182	17,83,702	9,38,575	66,989

i) Livestock Insurance Scheme :

Livestock Insurance is a centrally sponsored scheme implemented by Maharashtra Livestock Development Board since 2006-07. The main objective of the scheme is to provide protection to the cattle holders against any eventual losses due to death animal because of natural calamity, accident or disease. Initially the scheme was implemented in six districts and was extended 18 districts in 2011. From the year 2014-15 this scheme has been implemented under National Livestock Mission in all the districts of Maharashtra State. Brief details of the scheme for the period 2014-15 to 2019-20

(expenditure in Rs. lakh)

Sr. No.	Period	Grant Received		Expenditure		Physical Achievement		
		Central Share	State Share	Central Share	State Share	Small Animals	Large Animals	Total Beneficiaries
1	Feb-2016 to March-2017	497.79	394.55	497.79	375.84	171066	126794	80808
2	Oct-2018 to Jan-2020	200.00	136.05	193.29	136.05	18297	22037	11969
	Total	697.79	530.6	691.08	511.89	189363	148831	92777

In the first phase, out of a total of 8707 claims filed, 8327 dead animal claims were settled. For this, the Insurance Company paid Rs.2386.90 lakh Paid to the beneficiaries. (State share Rs 18.71 lakh unspent). In the second phase, out of a total of 3854 claims filed, 3300 dead animal claims were settled. For this, the Insurance Company paid Rs. 958.01 lakh fund Paid to the beneficiaries. (Unspent centre share dedicated to Rs.6.71 lakh centre).

The centrally sponsored livestock insurance scheme to be implemented in the state cannot be implemented from 01.02.2020 due to lack of funds. In the financial year 2024-25 Government has the Central share of Rs. 500.00 lakh and 500.00 sanctioned Rs Maharashtra Livestock Development Board, Nagpur. The tender process for finalisation of insurance company for implementation of the scheme is underway. As soon as the insurance company is fixed, the livestock insurance scheme will be implemented in the state.

j) National Programme for Bovine Breeding :

The National Cattle Breeding and Dairy Development Program has been newly launched from 2014-15. For the said scheme, the Central Government has allocated a total of Rs.54.38 crore funds have been sanctioned. The National Cattle and Buffalo Breeding Project is a 100 percent centrally sponsored program for strengthening and expansion of cattle breeding services, conservation of indigenous breeds and creation of self-employment for rural youth in Maharashtra Livestock. It is being implemented through Development Board, Nagpur.

k) National Mission on Bovine Productivity (NMBP) :

From the year 2017-18, it was decided to implement the following 4 major projects under the said campaign under Rashtrya Gokul Mission as per the guidelines of the Central Government.

- 1. Pashu Sanjeevani:** Under this scheme, it is proposed to tag cows/males in the state and provide health certificates (Nakula Swastha Patra) for all animals and upload data of all animals to the National Database.
- 2. Advanced breeding Technology Introduction of Modern Breeding Technologies :** The scheme aims to produce high pedigree and disease-free cows/heifers. Increasing availability includes in vitro fertilization/multiple ovulations in embryo transfer.
- 3. “E-Pashudhan Haat/Nakul Prajnan Bajar” :** The objective of this scheme is to promote the sale and purchase of animals through e-market between animal breeding organizations and animal rearing farmers in the country.
- 4. National Bovine Genomic Centre for Indigenous Breeds (NBGC-IB) :** Under this scheme, it is proposed to establish National Animal Genetic Center for preservation and conservation of pure indigenous cattle/buffalo breed in the country.
- 5. Comprehensive Genetic Improvement Programme :** Comprehensive support by Govt. Reform Program this scheme has been approved for implementation from the year 2013-14. Registered cow buffaloes are being artificially inseminated by artificial insemination in a stable of high pedigree bulls. In this way, efforts are being made for generation after generation genetic improvement by producing hybrid and indigenous calves from these high quality cow buffaloes. Under this scheme till November 2024 incentive grant of Rs. 5,000/- per calves born for 4162 calves making a total of Rs. 208.10 lakhs has been disbursed to the cattle rearers who have participated in the scheme.

l) Livestock Health and Disease Control Programme :

Government of India has launched “National Animal Disease Control Programme” an ambitious scheme in September 2019 which envisages controlling Diseases viz. FMD and Brucellosis through preventive vaccination in first 5 years i.e. 2024-25 and complete eradication in the successive 5 years till 2030. Also, tagging of cattle, buffaloes as well as sheep & goat population and their registration on Information Network for Animal Productivity & Health (INAPH) portal developed by National Dairy Development Board, Anand, Gujrat. This flagship programe has been merged under umbrella scheme Livestock Health and Disease Control. Under this umbrella scheme Critical Animal Disease Control Programme (Peste des Petits Ruminanats- Eradication Programme, PPR-EP & Classical Swine Fever Control Programme, CSF-CP), Establishment and Strengthening of Veterinary Hospitals & Dispensaries (ESVHD)- Mobile Veterinary Units (MVU), Assistance to States for Control of Animal Diseases (ASCAD) are being implemented since 2021-22. A total of 80 mobile veterinary Units have been established under the Center sponsored Animal Health and Disease Control Programme.

Since 2020, a total of four rounds of FMD vaccination have been completed in the state and the fifth round has been commenced from August 2024. The Brucella vaccination is underway in the year 2024-25.

(No. in Lakh)

Vaccine	Targeted Animals	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
FMD	Cattle & Buffalo	147.27	169.45	163.44	185.60	177.29 (ason 04.11.24)
Brucella	Cow & Buffalo female calves	-	-	05.43	15.01	25.48
PPR	Sheep-Goat	-	-	2.51	105.50	114.79
CSF	Swine	-	-	-	0.13	0.12

m) Mukhyamantri Pashuswasthya Yojana :

Animal health services such as artificial insemination, treatment, vaccination, surgery, Infertility, pregnancy diagnosis etc. are regularly provided to livestock in the state through veterinary institutions. However, if the livestock falls ill, the said livestock has to be taken to the nearest veterinary clinic. Most of the livestock owners cannot afford this financial burden, due to lack of veterinary care, animal death is a financial loss for animal owners. To increase the capacity of livestock in the state, it is necessary to have good health and for that it is necessary to provide excellent quality veterinary services. For this, the government has decided to establish mobile veterinary Squads under the Chief Minister Animal Health Scheme to deliver veterinary services in the remote, hilly, tribal-dominated areas of the state as well as in the areas where the number of veterinary clinics are less compared to the livestock where the communication facilities are inadequate. At present 73 mobile veterinary Squads equipped under the scheme are functioning at the zonal level. The vehicles are controlled through a central call center set up in the Animal Husbandry Commissionerate.

These mobile veterinary vehicles are equipped with microscopes for diagnosis, advanced surgical equipment, equipment for artificial insemination, medicine, post-mortem and specimen collection along with television and audio equipment for extension work. During the period of May 2021 to December 2024, total 4,38,781 services have been registered online by farmers/ livestock owners. Out of this 3,63,096 online calls have been attended, out of this 71,558 door-step services have been provided to livestock owners.

During the period of April 2023 to March 2024, total 1,32,304 services have been registered online by farmers/ livestock owners. Out of this 1,09,768 online calls have been attended and out of this 20,567 door-step services have been provided to livestock owners. And during the period of April 2024 to December 2024, total 2,35,033 services have been registered online by farmers/ livestock owners. Out of this 2,18,498 online calls have been attended and out of this 37,097 door-step services have been provided to livestock owners

n) Govardhan Govansh Seva Kendra Scheme :

Ban on slaughter of bovine animals was enacted w.e.f.04.03.2015 vide Maharashtra animal protection (amendment) act, 1995. Therefore slaughter of bovine bulls which are not useful for farming, draught or breeding is prohibited. Transport, purchase and sale of these animals for slaughter to other states have been banned too. As a result, there will be increase in number of unproductive bovine livestock. Govardhan Govansh Seva Kendra scheme is approved by the Government (in all 34 districts except Mumbai city & Mumbai suburban districts) to protect & accommodate unproductive bovine livestock, care and research on bovine livestock population.

Pursuant to the proposal submitted to the government by the organizations working on animal welfare across the state to receive subsidy under the said scheme, the government decision dt. As of 31.03.2018, 21 organizations as well as G.R. dt. 04.05.2018, 13 institutes were selected out of total 34 institutes. As two of the 34 institutes refused to accept the grant, 32 institutes were given a one-time payment of Rs.1 crore subsidy has been granted in phased manner.

As on today Final installment has been disbursed to 5 institutes, 4th installment has been distributed to 14 institutes, 3rd installment has been distributed to 8 institutes, 3 institutes have been disbursed 2nd installment and 2 institutes have been disbursed 1st installment. Sanctioned grant of Rs.3145.56 lakh out of the total grant of Rs.2609.51 lakh funds have been disbursed. This scheme Rs. 536.05 lakhs is the liability.

o) Newly Revised “Govardhan Govansh Seva Kendra” Scheme :

Govt. Res. Pavia-2021/P.No.356/Padum-3, dt. As per 17.05.2023 Revised “Govansh Govardhan Seva Kendra” scheme is being implemented in the state in the year 2023-24. The scheme is being implemented for 324 talukas, i.e. 1 in each taluka of 34 districts of the state.

Subsidy : Under the scheme Rs.15.00 lakhs for Goshalas having 50 to 100 livestock, Rs.20.00 lakhs for 101 to 200 livestock and Rs.25.00 lakhs for Goshalas having more than 200 livestock. In the first phase 60% and after the fulfillment of the prescribed criteria 40% in the next phase is coming.

Basic objective of the scheme : To take care of cows, bulls, bullocks and aged cattle that are not/ are suitable for milk production, agricultural work, animal breeding, carrying of burden. Providing fodder, water and shelter for such livestock. To implement the fodder production program for fodder required by livestock in

Govardhan Govansh Seva Kendra. Cow urine, dung etc. To encourage/ promote the production of various products, fertilizers, cow gas and other by-products from Cow urine, dung etc.

The following matters are mandatory for the subsidized Goshalas : To carry out artificial insemination using bull semen of pure indigenous cow breed in indigenous and village cows belonging to the institution in order to conserve indigenous cow breeds and increase their number according to the prevailing Pashupaidasi policy of the state. To make available the male calves produced by artificial insemination as per the demand of Maharashtra Livestock Development Board for frozen semen laboratory at nominal rate. It will be necessary to castrate the bull in the organization.

Selection Criteria : The organization should be registered with the Charity Commissioner and should have at least 3 years of experience in cattle rearing. The organization should have at least 5 acres of land owned or leased for 30 years for fodder production as well as livestock rearing. The organization should have a working share capital of at least 10 percent of the total grant sought. The organization should have been audited for the last 3 years. The organization will be bound to enter into an agreement with the Member Secretary, Maharashtra Goseva Aayog, Pune to carry out cow service/ cow rearing work. The concerned organization must have an account in a nationalized bank. The institution should be financially capable of paying the expenses of Salary etc. of employees/ labourers working on the organization.

In this scheme, grants will be paid mainly for the following basic facilities : Construction of new sheds for livestock, drinking system and well/borewell for availability of water for fodder production, power-driven Chaff cutter machine for harvesting fodder, for basic facilities like manufacturing plant and sales center etc. of vermicomposting project from cow urine and cow dung.

Funds : For this scheme in the budget estimate for the year 2023-24 Rs.5300 lakhs has been provided under (10) (04) Govardhan Govansh Seva (240 D 257) Central (Programme) 33, Financed. With the establishment of the Maharashtra Goseva Ayog in the state, it is proposed to implement Govardhan cattle scheme through the Ayog. In order to implement the said scheme, applications were called for by extending the deadline twice till 18.08.2023 after extensive publicity in all the districts. Accordingly, a total of 460 Goshala applications were received from the state. After examining the said application, a total of 222 eligible Goshala applications in the state have been submitted to the government in accordance with the following selection process.

At present, the said scheme is being implemented through the Maharashtra Goseva Ayog and under this scheme as per government decision dated As on 16/02/2024, out of total 152 Goshalas sanctioned by the Government, 136 Goshalas have been given the benefit of 60% subsidy of the sanctioned subsidy as first phase. Also as per Government Decision no. Pavia-2024/Q. No. 33/Padum-3/dated 04/09/2024 out of total 19 Goshalas approved by the Government, 12 Goshalas have been given the benefit of first phase subsidy. As on today, Under this scheme, total of 148 Goshalas have been given Rs. 16.71 crore first phase grant has been disbursed. Applications have been invited from the remaining 168 talukas for the year 2024-25. The Scrutiny of the applications by Maharashtra Goseva Commission office is currently going on and soon the applications of the eligible Goshalas will be submitted to the government final selection.

Maharashtra Goseva Ayog :

For conservation, protection and welfare of animals in the state of Maharashtra and to supervise the institutions working for the same, Maharashtra Goseva Ayog Act 2023 has been constituted on 28.04.2023 by Government notification and Implemented vide notification dated 10.05.2023.

Ayog : By Notification dated 07.07.2023 for the next three years Shri. Shekhar Mundada, Mr. Sunil Suryavanshi, Mr. Sanjay Bhosle, Dr. Nitin Manmohanrao Markandeya, Shri. Sanat Kumar Gupta, Mr. Uddhav Nerkar, Mr. Deepak Bhagat are appointed non-governmental member and Mr. Shekhar Mundada is the current Chairperson of Goseva Ayog. A Board of 22 members has been constituted as "Maharashtra Goseva Aayog" vide notification dated 01.09.2023 to carry out the notified work. Joint Commissioner Animal Husbandry is the post to act as Member Secretary of the Commission and 24 other officers/ employees are to be appointed by Government Currently Accounts Officer Commissioner Office Pune is working as Drawing and Disbursement Officer. A total of 16 posts have been created in the commission out of which 8 are filled by government and the remaining 8 by external agencies.

Office : The head quarters of the Ayog has been temporarily established in the office at Commissioner Animal Husbandry Office, Aundh, Pune- 67 and is functioning.

Functions : To promote conservation, protection and welfare of animals in the state and to register, monitor and supervise the organizations working for the same. Ensuring protection of animals under existing laws. To ensure proper management, care and treatment of weak, aged and diseased animals maintained by the

registered institution. To ensure the implementation and monitoring of Maharashtra State Bovine Breeding Policy. To suggest measures which will help in strengthening financially weak institutions. Providing financial assistance to institutions. To seek practical assistance in adopting new scientific technologies in coordination with universities/ research institutes for breed improvement, fodder development and industries based on manure, urine and biogas, etc. To inquire into the complaints in the functioning of the institutions, to review the activities for prevention of cruelty to animals and the work of District Animal Welfare Society.

Fund : Means the fund of the Goseva Ayog into which all money received by the Ayog including Government grants, registration fees received and donations made by any person/institution shall be deposited. Out of the said fund, the Ayog will spent as per government financial rules for carrying out the functions directed in the act. 100% State Share (2403 D 496) of Rs.12 Crores has been sanctioned for Year 2023-24.

Rights : In case of violation/ misdemeanor/ disregard of the provisions of the Act, such institution/ person, if found guilty after giving an opportunity of inquiry and presentation, may be punished with a fine of up to ten thousand rupees/ recovery of revenue. No claim, suit or legal proceeding shall lie against any member or officer/employee of the Goseva Ayog for acts done in good faith under this Act.

Maharashtra Public Service Rights Act 2015

The main objective of establishment of Animal Husbandry Department is to improve animal health and disease control, animal breeding, fodder development, increase the productivity and production of livestock & poultry. And accordingly to increase the income of farmers. Therefore it is necessary to make various veterinary services public oriented and to get those services in time. Accordingly under Maharashtra Rights to Public Service Act 2015, GR No. Kri.v.padum-33030/25/2023/MAG/Padum-4 (651306) Dated 09 January 2024 and as per notification dated 20.06.2024, total 77 no. of services of Animal Husbandry Department have been notified and provided offline.

At present, since the separate portal of Animal Husbandry and Dairy Development Departments is not available, the process to develop portal is underway. Until the portal is developed, all 77 services are being provided to the farmers and livestock owners in offline mode under Maharashtra Public Service Rights Act 2015.

Programme No. 14 - Information Technology Information Technology Centre (IT Hub)

For implementation of e-governance under Department of Animal Husbandry, Dairy Development and Fisheries, an independent Information Technology Centre (IT Hub) has been set up in the office of the Commissionerate of Animal Husbandry, Pune vide Govt. Resolution No. Sankirna-1009 / Q. No.1 / IT Cell, dt.30.09.2009.

The main objectives of IT Hub are as follows:-

1. Development of Animal Husbandry related websites and android Applications.
2. Updating Information Technology related knowledge and skills of technical and non-technical manpower of Animal Husbandry Department.
3. To develop a system for providing technical information (MIS).
4. To prepare comprehensive report for analysis of technical information received from filed officers from time to time.
5. To develop e-governance / e-office system.

Functions of Information Technology Centre (IT Hub)

1. Maintenance of Official website of the Department: <https://dahd.maharashtra.gov.in>

Recently on 27.09.2024 the new website of Department of Animal Husbandry <https://dahd.maharashtra.gov.in> has been successfully launched to effectively convey information about various animal husbandry schemes and reforms in this department to the livestock owners through modern technology. The website is developed by National Informatics Center, Mumbai. Information for livestock owners such as importance and schedule of vaccination for livestock, disease outbreak, fodder cultivation,

livestock census in the state; milk, egg, wool, meat production of the state, dairy farmers guide/ “Pashudhan Aishwarya” Magazine / information booklets etc. have been made available on the website.

Important information about various ambitious schemes of the department such as National Livestock Mission (NLM), how to fulfill the pre-requisites, duration of the scheme, method of application etc. have been published on the website. Apart from this, Government Resolutions, latest guidelines, application format and other relevant information is being displayed on the website.

For the employees of Department of Animal Husbandry information viz. Transfer/ Promotion/ Seniority lists/ Trainings etc. is also being published regularly. The home page of the website features vision/mission/objectives of the department, information of sub-organizations of the department, directory, administrative structure, citizen centric services, photo gallery etc. All helpline numbers, other useful links etc are also made available for ready reference.

2. Implementation of online process for selection of beneficiaries under Animal Husbandry Schemes through the web and Android based software : <https://ah.mahabms.com>

Under the individual benefit schemes of State Level Innovative Projects and District level schemes of Animal Husbandry, online software (website and Android app) has been developed to facilitate the selection process of beneficiaries. This is helping the department in making beneficiary selection process to be simpler and transparent. Currently the source code of MAHABMS android and web application is available at IThub. If any modification is needed as per the department’s need, the source code is studied and changes are made accordingly.

As per the government resolution of the scheme, a private organization gets appointed through external sources by following the prescribed government procedure every year to implement the scheme. The system is made functional for approximately 4 months every year until the final and waiting beneficiary lists are generated.

For the year 2024-25, IT hub has received the administrative approval to implement the MAHABMS system and further work is being carried out to make the system live.

3. National Digital Livestock Mission: Bharat Pashudhan

National Digital Livestock Mission (NDLM) is an ambitious and comprehensive project undertaken by the Department of Animal Husbandry, GoI and National Dairy Development Board (NDDB) for Animal Productivity and Health. The system includes various modules such as Animal Breeding, Animal Nutrition, Disease Control and traceability systems for animal products. The use of the said system was started in the state on 07.11.2023.

A Project Management Unit (PMU) has been established at Commissionerate of Animal Husbandry (state level) to run the day-to-day operations of the system and to solve the problems faced by the users in the state from time to time. In the PMU, 2 IT Resources have been appointed on contract basis for day to day working of NDLM.

The PMU works to complete the state level work of the National Digital Livestock Mission (NDLM) scheme with the help of the district level nodal officers from time to time and try to solve the problems in the state regarding Bharat Pashudhan system by coordinating with the central government as required. The PMU is in direct coordination with NDLM Project Office and Support Cell, Central Govt to solve the problems arising at the regional level and provide training to the regional officials/employees on updated matters in NDLM from time to time etc. Work is being done.

NDLM software was successfully integrated with the software developed under the scheme of providing subsidy of Rs.5/- per liter to milk producing farmers to fetch the data of animals.

4. Implementation of e-office system at Commissionerate of Animal Husbandry, Pune-67:

Government has been putting great emphasis on improving productivity and increased transparency in the decision making in Governance in the country. The vision of e-Office is to achieve a simplified, responsive, effective and transparent working of all Government Offices. It helps to enhance transparency, increase accountability, assure data security and data integrity. With this aim, implementation of e-office system is completed at office of Commissionerate of Animal Husbandry, Pune 411067. NIC has developed the system of e-office for department of Animal Husbandry on the portal mahaeoffice.maharashtra.gov.in. This system is fully functional in this office as per the requirement.

5. Development of Integrated Portal for the department:

Recently the department has undertaken the work of development of a comprehensive portal of the under the Smart Project. The main objectives of this integrated portal are to make the services and schemes provided by the department available on a single platform for livestock owners and to create a comprehensive system for ease of technical as well as institutional functioning of the officers/employees of the department. Under this portal, various important aspects of animal husbandry department are being worked on and soon the system will be launched.

(5) पदरचना तक्ता राज्य/विभाग/जिल्हा/तालुका पशुसंवर्धन महाराष्ट्र राज्य, पुणे 67

Organization Chart of State/Region/District/Taluka Level, Animal Husbandry, Maharashtra State, Pune - 67

आयुक्त पशुसंवर्धन Commissioner Animal Husbandry

अतिरिक्त आयुक्त, पशुसंवर्धन
Additional Commissioner (AH)

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ
Chief Executive Officer, MLDB

निबंधक, महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषद
Registrar Veterinary Council

सह आयुक्त पशुसंवर्धन
(मुख्यालय)
Joint Commissioner
(H.Q.)

प्रादेशिक सह आयुक्त पशुसंवर्धन
RJC - AH

सह आयुक्त पशुसंवर्धन
प.जे.प.नि. संस्था JC - IVBP

सह आयुक्त पशुसंवर्धन
रो.अ.वि. JC - DIS

व्यवस्थापकीय संचालक पु.अ.म.मं.व.शे.
वि. महामंडळ
M.D Sheep & Goat Dev. Corp.

प्राचार्य राज्यस्तरीय
प्रशिक्षण केंद्र
Principal - SLTC

जिल्हा पशुसंवर्धन उपआयुक्त
DDC - AH

सह आयुक्त पशुसंवर्धन, विभागीय रोग
अन्वेषण प्रयोगशाळा ACAH, RDIL

सह आयुक्त पशुसंवर्धन, लोकर विश्लेषण
प्रयोगशाळा ACAH, Wool Analysis Lab.

सह आयुक्त पशुसंवर्धन, जि. प. वै. स. वि.
ACAH, Dist. Vet. Poly.

सह आयुक्त पशुसंवर्धन, ता. प. वै. स.
वि.

सह आयुक्त पशुसंवर्धन, जि.प.सं. अधिकारी जि. प. प. वि. अ. तपासणी नाका
ACAH

DAHO ZP

LDO C.P.

प. वि. अ
प.वै.द. श्रेणी-1
(राज्यस्तरीय)
LDO VD - I
(State Level)

सह. प.
वि.अ/प.प
प.वै.द. श्रेणी-2
(राज्यस्तरीय)
ALDO/LSS
VD - II
(State Level)

प. वि. अ
प.वै.द. श्रेणी-1
(राज्यस्तरीय)
LDO VD - I
(State Level)

सह. प.
वि.अ/प.प
प.वै.द. श्रेणी-2
(राज्यस्तरीय)
ALDO/LSS
VD -II
(State Level)

प. वि. अ (विस्तार)
पंचायत समिती
(जि.प.) LDO
EXTN
P.S.Z.P.

प. वि. अ.प. वै.द.
श्रेणी-1 (जि.प.)
LDO VD - 1 Z.P.

प. वि. अ.प्रि. प.
वै.द. (जि.प.)
LDO Mobile
VD-Z.P.

सह. प. वि.अ.प.प
प.वै.द. श्रेणी-2 (जि.प.)
ALDO/LSS VD - II
Z.P. (State Level)

प. वि. अ. स. कु.
वि. ग. (जि.प.)
LDO
IPDB. Z.P.

विभागीय व्यवस्थापक
(गोदीत रेत प्रयोगशाळा)
Regnl. Manager FSL

व्यवस्थापक
(वळू संगोपन केंद्र)
Manager BRC

व्यवस्थापक
(वळू माता संगोपन केंद्र)
Manager BMF

वित्तीय विवरणपत्र FINANCIAL STATEMENT

कृषि, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास विभाग मत्स्यव्यवसाय विभाग (पशुसंवर्धन)

AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, DAIRY DEVELOPMENT & FISHERIES DEPARTMENT (ANIMAL HUSBANDRY)

एकूण प्रत्यक्ष खर्च सन २०२३-२४ अर्थसंकल्पीय अंदाज व सुधारलेले अंदाज सन २०२४-२५ आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६

Total actual Expenditure for 2023-24 Budget estimates & revised estimates for 2024-25 & budget estimates for 2025-26

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारात)	
Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण		
		अंदाज	अंदाज	अंदाज			
(1)	(2)	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६	(7)	(8)
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2023-24	Estimates	Estimates	Estimates		
		(3)	2024-25	2024-25	2025-26		
		(4)	(5)	(6)	(7)		(8)
2403 - Animal Husbandry		2403 - पशुसंवर्धन					
I-Summary		एक-सारांश					
001 - Direction and Administration	Charged	0	1	988	100	भारीत	001 - संचालन व प्रशासन
	Voted	1647415	2911348	2322788	2132487	दत्तमत	
101 - Veterinary Service & Animal Health	Voted	8041157	11113932	10290886	10787588	दत्तमत	101 - पशुवैद्यकीय सेवा व पशु आरोग्य
102 - Cattle & Buffalo Development	Voted	1767936	2660148	2888997	2584828	दत्तमत	102 - पशु व महिष विकास
103 - Poultry Development	Voted	137726	158908	122152	152771	दत्तमत	103 - कुक्कूट विकास
104 - Sheep and Wool Development	Voted	562297	409537	397286	470704	दत्तमत	104 - मेंढ्या व लोकर विकास
106 - Other Livestock Development	Voted	49924	1	1	1	दत्तमत	106 - इतर पशुधन विकास
109 - Extension and Training	Voted	2378092	2973483	2981940	4089085	दत्तमत	109 - विस्तार व प्रशिक्षण
113 - Administrative Investigation & Statistics	Voted	39338	321766	205105	439992	दत्तमत	113 - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी
	Charged	0	1	988	100	भारीत	
Gross Total	Voted	14623885	20549123	19209155	20657456	दत्तमत	स्थूल बेरीज
	Total	14623885	20549124	19210143	20657556	एकूण	
Deduct recoveries	Voted	9132	0	0	0	दत्तमत	वजा वसुली
	Charged	0	1	988	100	भारीत	
Net Total - 2403 Animal Husbandry	Voted	14614753	20549123	19209155	20657456	दत्तमत	निव्वळ बेरीज - 2403 पशुसंवर्धन
	Total	14614753	20549124	19210143	20657556	एकूण	

वित्तीय विवरणपत्र FINANCIAL STATEMENT

योजनेतर विकास मंडळनिहाय (अविभाज्य भागासह) प्रत्यक्ष खर्च २०२२-२३ व २०२३-२४

Boardwise (with no divisible) Non Plan Actual Expenditure 2022-23 & 2023-24

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

मुख्यलेखाशिर्षक-2403-पशुसंवर्धन	अंतिम सुधारित तरतूद		प्रत्यक्ष खर्च Actual Expenditure		विदर्भ Vidarbha		मराठवाडा Marathawada		उर्वरित महाराष्ट्र Rest of Maharashtra		अविभाज्य Non Divisible		Major Head 2403 Animal Husbandry
	2022-23	2023-24	2022-23	2023-24	2022-23	2023-24	2022-23	2023-24	2022-23	2023-24	2022-23	2023-24	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
State Sector Non Plan Scheme													
(001) Direction & Administration													
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030015)	150	150	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030098)	200	200	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030024)	131155	141858	128484	127678	0	0	0	0	0	0	128484	127678	0
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030033)	109970	163088	108554	126376	20072	23367	26379	30709	62104	72300	0	0	0
(01)(03) Divisional Offices (committed) (24030042)	809027	885069	787556	784989	145619	145144	191376	190752	450561	449092	0	0	0
(01)(05) Quality Control and Animal Nutrition Laboratory (Committed) (24030131)	20382	21120	19506	17174	0	0	0	0	0	0	19506	17174	0
(101) Veterinary Service & Animal Health													
(01)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030142)	2149584	2439920	1937604	2178896	358263	402878	470838	529472	1108503	1246546	0	0	0
(01)(01) Veterinary Polyclinics (Committed) (24030151)	991105	1194217	958224	1054969	177176	195064	232848	256357	548200	603548	0	0	0
(03)(01) Institute of Veterinary Biological Products, Pune (Committed) (24030169)	120696	134810	113562	101575	0	0	0	0	0	0	113562	101575	0

(Rs. In thousands)		तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.											(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(04)(01) Investigation into Diseases of Livestock (Committed) (24030178)	102152	107544	94524	84411	17477	15608	22969	20512	54077	48292	0	0	(04)(01) पशुसुरोगांची तपासणी (अनिवार्य) (24030178)
(04)(02) All India Coordination Project of Diseases investigation section for scientific studies of Foot and Mouth Disease (Committed) (2403B254)	6274	6768	6147	6084	0	0	0	0	0	0	6147	6084	(04)(02) खुरकत रोगाचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी रोग अन्वेषण शाखेचा आखिल भारतीय समन्वय प्रकल्प (अनिवार्य) (2403B254)
(05)(01) Control of Diseases in Livestock (Committed) (24030187)	102527	120901	67222	72141	12429	13339	16335	17530	38458	41272	0	0	(05)(01) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण (अनिवार्य) (24030187)
(07)(01) Checkpost and vigilance Units on inter State Border (Committed) (24030202)	44195	42341	26680	23703	4933	4383	6483	5760	15264	13560	0	0	(07)(01) आंतरराज्य सिमवरील चौक्या व दक्षता पथके (अनिवार्य) (24030202)
(08)(01) State Plan Scheme - Hospital and Dispensaries (Committed) (24030222)	189813	195451	175661	178519	32480	33008	42686	43380	100496	102131	0	0	(08)(01) राज्य योजनांतर्गत योजना - रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030222)
(08)(02) State Plan Scheme - Expansion and Modernization of veterinary Polyclinics (District) (Committed) (24030211)	21445	29849	21230	23873	3925	4414	5159	5801	12146	13658	0	0	(08)(02) राज्य योजनांतर्गत योजना - पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालयाचा विस्तार व अद्युनिकीकरण करणे (जिल्हा) (अनिवार्य) (24030211)
(08)(17) Removal of backlog of Veterinary Dispensaries (100% State Plan) (Committed) (24032312)	42647	46898	39864	43737	7371	8087	9687	10628	22806	25022	0	0	(08)(17) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032312)
(08)(36) Upgradation of Veterinary Aid Centers Key Village units AI Sub centers (100% State Plan) (Committed) (24032448)	83477	83704	73069	78324	13510	14482	17756	19033	41803	44809	0	0	(08)(36) पशुवैद्यकीय मदत केंद्राचा व आधारभूत ग्राम उपकेंद्राचा दर्जा वाढविणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032448)
(102) Cattle & Buffalo Development													
(01)(01) Cattle Breeding Farms (Committed) (24030311)	9249	10002	5527	3788	1022	700	1343	920	3162	2167	0	0	(01)(01) पशुपैदास क्षेत्रे (अनिवार्य) (24030311)
(03)(01) Key Village Schemes (Committed) (24030338)	64866	71357	60839	63988	11249	11831	14784	15549	34806	36608	0	0	(03)(01) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24030338)
(04)(01) Artificial Insemination Centres (Committed) (24030347)	162881	154787	121531	111877	22471	20686	29532	27186	69528	64005	0	0	(04)(01) कृत्रिम रेतन केंद्रे (अनिवार्य) (24030347)

(Rs. In thousands)

तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(06)(02) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board (Committed) (24032288)	196104	334670	162717	277527	0	0	0	0	0	0	162717	277527	(06)(02) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना (अनिवार्य) (24032288)
(08)(01) Artificial Insemination in Centers (Committed) (24030436)	33637	30423	29125	27999	5385	5177	7077	6804	16662	16018	0	0	(08)(01) कृत्रिम रेतन केंद्र (अनिवार्य) (24030436)
(103) Poultry Development													
(01)(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries (Committed) (24030472)	76335	73859	59190	62020	10944	11467	14383	15071	33863	35482	0	0	(01)(01) कुक्कुट पेंदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे (अनिवार्य) (24030472)
(02)(01) Intensive Poultry Development Blocks (Committed) (24030481)	19986	20792	16656	12680	3080	2345	4047	3081	9529	7254	0	0	(02)(01) प्रकर्षित कुक्कुट विकास गट (अनिवार्य) (24030481)
(104) Sheep & Wool Development													
(01)(01) Wool Analysis Laboratory and Wool Utilisation Centre (Committed) (24030572)	7950	7420	5843	3308	0	0	0	0	0	0	5843	3308	(01)(01) लोकर पृथ्यःकरण प्रयोगशाळा व लोकर उपयोजन केंद्र (अनिवार्य) (24030572)
(01)(02) Assistance to Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Committed) (24030641)	151299	144047	134420	131494	0	0	0	0	0	0	134420	131494	(01)(02) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाचा अर्थसहाय्य (अनिवार्य) (24030641)
(109) Extension & Training													
(00)(01) Inservice Training (Committed) (24030703)	15430	15839	14507	14126	0	0	0	0	0	0	14507	14126	(00)(01) सेवांतागत प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030703)
(00)(03) Poultry Training (committed) (24030721)	12696	12516	10490	11585	1940	2142	2549	2815	6001	6628	0	0	(00)(03) कुक्कुट पालन प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030721)
(00)(09) Establishment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (committed) (24032143)	1914796	1959281	1637865	1725711	0	0	0	0	0	0	1637865	1725711	(00)(09) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (अनिवार्य) (24032143)
(00)(23) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% State share) (Committed) (24032223)	6008	3950	5959	3740	0	0	0	0	0	0	5959	3740	(00)(23) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24032223)
(00)(24) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% Central Share) (Committed) (24032232)	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	(00)(24) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनिवार्य) (24032232)

(Rs. In thousands) तक्ता एक चालू / Table 1 Contd. (रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(113) Administrative Investigation & Statistics													
(00)(01) Collection and Analysis of statistical data about livestock keeping and live stock production (50% State Share (Committed) (24030893)	43703	39353	14335	15433	0	0	0	0	0	0	14335	15433	
Total State Level	7639741	8492186	6836891	7367725	849347	914122	1116232	1201362	2627968	2828391	2243345	2423850	
Non Plan Local Sector													
(001) Direction & Administration													
(01)(04) Establishment Grants to Zilla Parishad under Section 183 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 - Office of the District Animal Husbandry Officers (Committed) (24030051)	573502	630109	512588	511520	94778	94580	124559	124299	293252	292641	0	0	
(101) Veterinary Service & Animal Health													
(06)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030196)	3930321	4446201	3830308	3863528	708224	714366	930765	938837	2191319	2210324	0	0	
(06)(02) Veterinary Services (Committed) (24032635)	26169	28761	25158	22629	4652	4184	6113	5499	14393	12946	0	0	
(06)(03) Veterinary Hospital of Ex Districts Local Board (Committed) (24032644)	141770	141770	113508	107638	20988	19902	27582	26156	64938	61580	0	0	
(06)(04) Mobile Veterinary Central Control Unit (Committed) (24032653)	21315	22193	19915	21377	3682	3953	4839	5195	11393	12230	0	0	
(06)(05) Mobile Veterinary Control Unit / Mobile Clinic (Committed) (24032662)	91862	91851	82368	80794	15230	14939	20015	19633	47123	46222	0	0	

तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
(08)(18) Plan grants to Zilla Parishads for removal of backlog of Veterinary Dispensaries (State Plan) (District) (Committed) (24032321)	13511	14852	11799	11941	2182	2208	2867	2902	6750	6831	0	0	(08)(18) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (राज्य योजना) (जिल्हा) (अनिवार्य) (24032321)
(102) Cattle & Buffalo Development													0 (102) पशु व महिष विकास
(05)(01) Local Sector Establishment (Committed) (24030374)	13841	14928	10960	11010	2027	2036	2663	2675	6270	6299	0	0	(05)(01) स्थानिक क्षेत्र आस्थापना (अनिवार्य) (24030374)
(05)(02) District Premium Bull (Committed) (24032682)	12739	12769	10962	7820	2027	1446	2664	1900	6271	4474	0	0	(05)(02) जिल्हा वडु योजना (अनिवार्य) (24032682)
(05)(03) Key Village Scheme (Committed) (24032691)	506279	545379	490803	488180	90749	90264	119265	118628	280788	279288	0	0	(05)(03) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24032691)
(05)(04) Maintenance of Record of Milk and Deoni Cattle (Committed) (24032706)	1111	580	277	79	51	15	67	19	158	45	0	0	(05)(04) देवणी पशु व दुधाचा अभिलेख ठेवणे (अनिवार्य) (24032706)
(05)(06) Goshala and Panjarapol Development Schemes (Committed) (24032724)	2917	2649	1925	2221	356	411	468	540	1101	1271	0	0	(05)(06) गोशाळा व पांजरपोळ विकास योजना (अनिवार्य) (24032724)
(103) Poultry Development													0 (103) कुक्कुट विकास
(03)(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act , 1961 (Payable at Treasury) (Committed) (24032241)	58146	63111	50217	56847	9285	10511	12203	13814	28729	32522	0	0	(03)(05) महाराष्ट्र जिल्हा पंरषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने (कोषागारातून देय) (अनिवार्य) (24032241)
(109) Extension & Training													0 (109) विस्तार व प्रशिक्षण
(00)(08) Establishment of Mobile Expansion & Demostration Unit (Committed) (24032742)	1195	1305	609	642	113	119	148	156	348	367	0	0	(00)(08) फिरत्या प्रसारक व प्रात्यक्षिक केंद्राची स्थापना (अनिवार्य)(24032742)
Total Local Sector	5394678	6016458	5161397	5186226	954342	958933	1254219	1260253	2952835	2967040	0	0	0 एकूण स्थानिक स्तर
Total State + Local Sector	13034419	14508644	11998288	12553951	1803689	1873056	2370451	2461615	5580803	5795431	2243345	2423850	एकूण राज्य + स्थानिक स्तर

००१ - संचालन व प्रशासन

001 - Direction & Administration

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय		कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
(1)	(2)	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६	(7)	(8)
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2023-24	2024-25	2024-25	2025-26		
		(3)	(4)	(5)	(6)		
(001) Direction & Administration							(001) संचालन व प्रशासन
(01) Non Plan Scheme							(01) योजनेतर योजना
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030015)	Charged	0	1	988	100	भारीत	(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (24030015)
(01)(01) Directorate of Animal Husbandry (Committed) (24030024)		127679	155652	135055	167585		(01)(01) पशुसंवर्धन संचालनालय (अनिवार्य) (24030024)
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030098)	Charged		0			भारीत	(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030098)
(01)(02) Divisional Offices (committed) (24030033)		126366	143254	139409	142616		(01)(02) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030033)
(01)(03) Divisional Offices (committed) (24030042)		784509	980432	815971	948788		(01)(03) विभागीय कार्यालये (अनिवार्य) (24030042)
(01)(04) Establishment Grants to Zilla Parishad under Section 183 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 - Office of the District Animal Husbandry Officers (Committed) (24030051)		511350	698604	574746	633871		(01)(04) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 183 अन्वये जिल्हा परिषदांना आस्थापना अनुदाने- जिल्हा पशुसंवर्धन अधिका-यांची कार्यालये (अनिवार्य) (24030051)
(01)(05) Quality Control and Animal Nutrition Laboratory (Committed) (24030131)		17175	19564	16758	19626		(01)(05) प्रतनियंत्रण व पशुपोषण प्रयोगशाळा (अनिवार्य) (24030131)
	Charged	0	1	988	100	भारीत	
Total-(01)	Voted	1567079	1997506	1681939	1912486	दत्तमत	एकूण-(01)
(02) Schemes in the Five Year Plan							(02) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(02)(01) Strengthening of the Office of the Commissioner Animal Husbandry, Pune (100 % State) (Scheme) (24030071)		80336	913842	640849	220001		(02)(01) आयुक्त पशुसंवर्धन, पुणे यांच्या कार्यालयाचे बळकटीकरण (100 टक्के राज्य) (कार्यक्रम) (24030071)
	Charged	0	1	988	100	भारीत	
Total-(001)	Voted	1647415	2911348	2322788	2132487	दत्तमत	एकूण-(001)

१०१ - पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
101 - Veterinary Service & Animal Health

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारत)
Activity Classification		प्रत्यक्ष	अथसकल्पीय	सुधारीत	अथसकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
(1)	(2)	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६	(8)
		Actuals	Budget	Revised	Budget	
		2023-24	Estimates	Estimates	Estimates	
		(3)	2024-25	2024-25	2025-26	(6)
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
101- Veterinary Service & Animal Health						101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
(01) Hospital and Dispensaries						(01) रुग्णालये व दवाखाने
(01)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030142)		2175079	0	0	0	(01)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030142)
(02) Veterinary Polyclinics						(02) पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये
(02)(01) Veterinary Polyclinics (Committed) (24030151)		1054196	4448328	4153442	4359089	(02)(01) पशुवैद्यकीय सर्वचिकित्सालये (अनिवार्य) (24030151)
(03) Institute of Veterinary Biological Products, Pune						(03) पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे
(03)(01) Institute of Veterinary Biological Products, Pune (Committed) (24030169)		101575	133842	103309	123337	(03)(01) पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे (अनिवार्य) (24030169)
(04) Investigation into Diseases of Livestock						(04) पशुरोगांची तपासणी
(04)(01) Investigation into Diseases of Livestock (Committed) (24030178)		84412	115138	86615	105058	(04)(01) पशुरोगांची तपासणी (अनिवार्य) (24030178)
(04)(02) All India Coordination Project of Diseases investigation section for scientific studies of Foot and Mouth Disease (Committed) (2403B254)		6076	7393	6732	7383	(04)(02) खुरकत रोगाचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी रोग अन्वेषण शाखेचा आखिल भारतीय समन्वय प्रकल्प (अनिवार्य) (2403B254)
Total-(04)	Voted	90488	122531	93347	112441	दत्तमत एकूण-(04)
(05) Control of Diseases in Livestock						(05) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण
(05)(01) Control of Diseases in Livestock (Committed) (24030187)		72230	98928	71697	102771	(05)(01) पशुच्या रोगांचे नियंत्रण (अनिवार्य) (24030187)
(06) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act , 1961						(06) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने
(06)(01) Hospital and Dispensaries (Committed) (24030196)		3869304	4905116	4463904	5044727	(06)(01) रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030196)
(06)(02) Veterinary Services (Committed) (24032635)		22629	0	0	0	(06)(02) पशुवैद्यकीय सेवा (अनिवार्य) (24032635)
(06)(03) Veterinary Hospital of Ex Districts Local Board (Committed) (24032644)		107637	0	0	0	(06)(03) भूतपूर्व जिल्हा स्थानिक मंडळाचे पशुवैद्यकीय दवाखाने (अनिवार्य) (24032644)

(Rs. In thousands)		तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.					(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(06)(04) Mobile Veterinary Central Control Unit (Committed) (24032653)		21377	0	0	0		(06)(04) फिरते पशुरोग मध्यवर्ती नियंत्रण पथक (अनिवार्य) (24032653)
(06)(05) Mobile Veterinary Control Unit / Mobile Clinic (Committed) (24032662)		80794	0	0	0		(06)(05) फिरते पशुरोग नियंत्रण पथक/फिरते पशुवैद्यकीय चिकित्सालय (अनिवार्य) (24032662)
Total-(06)		4101741	4905116	4463904	5044727		एकूण-(06)
(07) Checkpost and vigilance Units on inter State Border							(07) आंतरराज्य सिमेवरील चौक्या व दक्षता पथक
(07)(01) Checkpost and vigilance Units on inter State Border (Committed) (24030202)		23703	0	0	0		(07)(01) आंतरराज्य सिमेवरील चौक्या व दक्षता पथके (अनिवार्य) (24030202)
(08) Schemes in the five year plan							(08) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(08)(01) State Plan Scheme - Hospital and Dispensaries (Committed) (24030222)		176126	0	0	0		(08)(01) राज्य योजनांतर्गत योजना - रुग्णालये व दवाखाने (अनिवार्य) (24030222)
(08)(02) State Plan Scheme - Expansion and Modernization of veterinary Polyclinics (District) (Committed) (24030211)		23872	0	0	0		(08)(02) राज्य योजनांतर्गत योजना - पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालयाचा विस्तार व अधुनिकीकरण करणे (जिल्हा) (अनिवार्य) (24030211)
(08)(05) Animal diseases, Surveillance of forecasting under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24030258)		0	4079	4079	3445		(08)(05) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुरोग, पूर्वांनुमानाचे संनिरीक्षण (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24030258)
(08)(06) Modernisation and strengthening of Institute of Veterinary Biological Product, Pune under ASCAD (60% Central Share) (Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24031657)		0	159901	159901	159901		(08)(06) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था पुणे चे आधुनिकीकरण व बळकटीकरण (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24031657)
(08)(14) Investigation into diseases of Livestock (100% Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24032063)		20016	43803	43803	49803		(08)(14) पशुरोग अन्वेषण (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24032063)
(08)(16) Grants from I. C. A. R. (100 % Central) (Scheme) (24032081)		0	0	0	0		(08)(16) आय.सी.ए.आर. कडून अनुदाने (100 % केंद्र) (कार्यक्रम) (24032081)
(08)(17) Removal of backlog of Veterinary Dispensaries (100% State Plan) (Committed) (24032312)		43573	0	0	0		(08)(17) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032312)
(08)(18) Plan grants to Zilla Parishads for removal of backlog of Veterinary Dispensaries (State Plan) (District) (Committed) (24032321)		12000	0	0	0		(08)(18) पशुवैद्यकीय दवाखान्याचा अनुशेष दूर करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने (राज्य योजना) (जिल्हा) (अनिवार्य) (24032321)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(08)(24) Control of Eradication of Economically important Diseases under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24032359)		25604	420002	420002	278506		(08)(24) अॅस्कॅड अंतर्गत आर्थिक नुकसान होणा-या पशुरोगाचे नियंत्रण व निर्मुलन (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032359)
(08)(27) Strengthening & Modernisation of Regional Diseases Investigation Section Laboratories and District Laboratories under ASCAD (40% State Share) (Scheme) (24032368)		0	106601	106601	106601		(08)(27) अॅस्कॅड अंतर्गत विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेचे व जिल्हा प्रयोगशाळेचे बळकटीकरण व आधुनिकीकरण करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032368)
(08)(28) Animal Disease Surveillance and Forecasting ASCAD (60% Central share) (Scheme) (24032377)		0	6116	6116	5165		(08)(28) अॅस्कॅड अंतर्गत पशुरोग सनियंत्रण व पूर्वानुमान (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032377)
(08)(29) Control and Iradication of Identifiable Zoonotic Important Disease under ASCAD (60% Central Share) (Scheme) (24032386)		38408	630002	630002	417756		(08)(29) अॅस्कॅड अंतर्गत महत्वाच्या मानवी संसर्गक्षम अशा पशुरोगाचे नियंत्रण व निर्मुलन (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032386)
(08)(30) Information, Education and Community Participants Campaign under ASCAD (60% Central share) (Scheme) (24032395)		0	0	0	0		(08)(30) अॅस्कॅड अंतर्गत माहिती, शिक्षण व लोक सहभाग मेळावे आयोजित करणे (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032395)
(08)(31) Organisation of Training programmes Workshop/Seminar for Field Staff on AH (100% Central Sponsored Scheme) (Scheme) (24032401)		2540	19676	19676	20544		(08)(31) पशुसंवर्धन क्षेत्रातील कमचा-याकरिता पशुसंवर्धन विस्तार विषयक चर्चासत्र प्रशिक्षण कार्यक्रम कार्यशाळा आयोजित करणे (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (24032401)
(08)(32) Creation of Disease Free zone against Foot & Mouth Disease (60% Centrally Sponsored) (Scheme) (24032412)		0	0	0	0		(08)(32) लाळयाखुरकत रोगमुक्त प्रभाग निर्माण करणे (60 % केंद्र पुरस्कृत) (कार्यक्रम) (24032412)
(08)(33) National Programme of Rinderpest Eradication (100% Centrally Sponsored) (Scheme) (24032421)		0	0	0	0		(08)(33) राष्ट्रीय बुलकांडी रोग निर्मुलन कार्यक्रम (100 % केंद्र पुरस्कृत) (कार्यक्रम) (24032421)
(08)(36) Upgradation of Veterinary Aid Centers Key Village units AI Sub centers (100% State Plan) (Committed) (24032448)		78282	0	0	0		(08)(36) पशुवैद्यकीय मदत केंद्राचा व आधारभूत ग्राम उपकेंद्राचा दर्जा वाढविणे (100 टक्के राज्य योजना) (अनिवार्य) (24032448)
(08)(39) Supply of Medicine to the Veterinary Institutions (District level) (Scheme) (24032475)		0	0	0	0		(08)(39) पशुवैद्यकीय संस्थांना औषध पुरवठा करणे (जिल्हा स्तर) (कार्यक्रम) (24032475)
(08)(42) Organize Information Education and Communication Campaign under ASCAD (40% State share) (Scheme) (24032762)		0	0	0	0		(08)(42) अॅस्कॅड अंतर्गत माहिती शिक्षण लोक सहभागी मेळावे आयोजित करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032762)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(08)(45) Special Component Plan (District Plan) Measures to control Parasitic Infestation Occurring in sheep, Goats & Poultry Birds owned by Scheduled Castes beneficiaries by Supplying Material Mixtures & Deworming (District Scheme) (Scheme) (2403B263)		0	0	0	0		(08)(45) विशेष घटक योजना (जिल्हा योजना) अनुसूचित जातीच्या लाभधारकांकडील शेळ्या, मेंढ्या व कॉबड्यांना जंतुनाशके पाजणे, क्षार मिश्रणे पुरविणे व परजीवी कीटकांचे नियंत्रण करण्यासाठी उपाययोजना करणे (जिल्हा योजना) (कार्यक्रम) (2403B263)
(08)(46) National Control Programme of PPR Diseases (60 % Central Share) (Scheme) (2403B737)		0	0	0	0		(08)(46) पीपीआर रोगाचे नियंत्रण करण्यासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403B737)
(08)(47) National Control Programme on Brucellosis (60 % Central Share) (Scheme) (2403B962)		0	0	0	0		(08)(47) राष्ट्रीय ब्रुसेल्लोसीस नियंत्रण कार्यक्रम (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403B962)
(08)(48) National Animal Disease Reporting System (60 % Central Share) (Scheme) (2403C018)		0	0	0	0		(08)(48) राष्ट्रीय पशुरोग अहवाल प्रसारीत करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C018)
(08)(52) National Control Programme PPR Diseases (40 % State Share) (Scheme) (2403D097)		0	0	0	0		(08)(52) पीपीआर रोगावरील राष्ट्रीय नियंत्रण कार्यक्रम (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D097)
(08)(54) Awareness, Publicity & Surveillances for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (Scheme) (2403D992)		0	10001	10001	2		(08)(54) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी लोकजागृती, प्रसिद्धी व सर्वेक्षण करणे (कार्यक्रम) (2403D992)
(08)(55) Payment of compensation to farmers including operational cost for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (Central Share 50%) (Scheme) (2403E001)		862	2503	2503	1750		(08)(55) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांना ऑपरेशनल खर्चासह नुकसान भरपाईची अदायगी (केंद्र हिस्सा 50%) (कार्यक्रम) (2403E001)
(08)(56) Payment of compensation to farmers including operational cost for control of emergent and exotic diseases under ASCAD (State Share 50%) (Scheme) (2403E012)		862	2503	2503	1750		(08)(56) अस्कॅड अंतर्गत अचानक उद्भवणारे तसेच विदेशी आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांना ऑपरेशनल खर्चासह नुकसान भरपाईची अदायगी (राज्य हिस्सा 50%) (कार्यक्रम) (2403E012)
Total-(08)	Voted	422145	1405187	1405187	1045223		दत्तमत एकूण-(08)
Total-(101)	Voted	8041157	11113932	10290886	10787588		दत्तमत एकूण-(101)

खाली दिलेल्या तक्त्यामध्ये पशुवैद्यकीय सर्वाचिकित्सालय तालुका लघुपशुसर्वाचिकित्सालय व जिल्हा परिषदांतर्गत असलेल्या कृत्रिम रेतन उपकेंद्रांचे कामकाज दर्शविते

The Following table shows the work load summary of District Veterinary Polyclinics, Taluka Mini Veterinary Polyclinics & Zillah Parishads

अ. क्र. Sr. No.	बाब Particulars	जिल्हा पशुवैद्यकीय सर्व चिकित्सालये District Veterinary Polyclinics				तालुका लघु पशुवैद्यकीय सर्वाचिकित्सालये Taluka Mini Veterinary Polyclinics				जिल्हा परिषदा Zillah Parishads				एकूण Total	
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
1	कृत्रिम रेतन केलेल्या गाई व म्हशी No. of Cows & Buffaloes	2147	43316	43316	17931	194082	194082	144946	1306335	1306335	165024	1543733	1543733	3132101	3132101
	विदेशी Exotic														
	संकरित Cross breed	14101	71133	71133	92771	439219	439219	570377	2621749	2621749	677249	677249	677249	3132101	3132101
	देशी Indigenous	9611	43316	43316	46366	194082	194082	303217	1306335	1306335	359194	1543733	1543733	1543733	1543733
	म्हैस Buffaloe	11004	138010	138010	65516	549352	549352	410772	2920376	2920376	487292	3607737	3607737	3607737	3607737
	एकूण Total	36863	295776	295776	222584	1376734	1376734	1429312	8154795	8154795	1688759	9827305	9827305	9827305	9827305
2	कृत्रिम रेतनापासून जन्मलेली वासरे No. of Calves born AI	5236	6504	6504	39787	51986	51986	230090	278477	278477	275113	336967	336967	143621	143621
	संकरित Cross breed														
	देशी Indigenous	3427	3709	3709	17339	19865	19865	107240	120046	120046	128006	143621	143621	143621	143621
	म्हैस born AI	3740	4482	4482	23126	27987	27987	140548	162442	162442	167414	194912	194912	194912	194912
	एकूण Total	12403	14695	14695	80252	99839	99839	477878	560966	560966	570533	675500	675500	675500	675500
3	गर्भधारणा तपासणी Pregnancy Diagnosis	19184	99801	99801	131988	523395	523395	783414	3311247	3311247	934586	3934443	3934443	3934443	3934443
	गाई Cow														
	कृत्रिम रेतन न केलेल्या Other than AI	6748	42992	42992				350092			399832	0	0	0	0
	एकूण Total	25932	99801	99801	174980	523395	523395	1133506	3311247	3311247	1334418	3934443	3934443	3934443	3934443
	म्हशी Buffalo	7877	87304	87304	57456	347515	347515	353038	1847404	1847404	418371	2282223	2282223	2282223	2282223
	कृत्रिम रेतन न केलेल्या Other than AI	5100	26043	26043				194106			225249	0	0	0	0
	एकूण Total	12977	87304	87304	83499	347515	347515	547144	1847404	1847404	643620	2282223	2282223	2282223	2282223
4	एकूण तपासलेल्या गाई व म्हशी Cows & Buffalos Examined	38909	187105	187105	258479	870910	870910	1680650	5158651	5158651	1978038	6216666	6216666	6216666	6216666
	वाझपणा व वधत्व तपासणी Infertility & Sterility Examination	11807	42772	42772	76103	224312	224312	557423	1419106	1419106	645333	1686190	1686190	1686190	1686190
	गाई Cow														
	उपचार केलेल्या Treated	11466	73418	73418				526110			610994	0	0	0	0
	वधत्व दूर केलेल्या Cured	6288	45124	45124				351987			403399	0	0	0	0
	म्हशी Buffalo	7377	37416	37416	44366	148935	148935	284291	791744	791744	336034	978095	978095	978095	978095
	उपचार केलेल्या Treated	7508	43856	43856				280291			331655	0	0	0	0
	वधत्व दूर केलेल्या Cured	4464	26536	26536				177370			208370	0	0	0	0
	एकूण तपासलेल्या गाई व म्हशी Cows & Buffalos Examined	19184	80188	80188	120469	373247	373247	841714	2210850	2210850	981367	2664285	2664285	2664285	2664285

तक्ता दोन समाप्त / Table 2 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
5	एकूण उपचार केलेले No. of Cases treated	396390			1113804			7835045			9345239		
6	एकूण खच्ची करणे No. of Scrub Bulls Castrated	9077	29156	29156	50645	120679	120679	391553	730123	730123	451275	879959	879959
7	केलेले लसीकरण No. of Vaccination performed	1280229	4020095	4020095	7469455	16629701	16629701	47594065	112110131	112110131	56343749	132759927	132759927
8	केलेल्या शास्त्रक्रिया No. मोठ्या Major of Operations लहान Minor performed	4764			6227			20657			31648		
	एकूण Total	12750			24095			154771			191616		
9	एकूण तपासलेले नमुने Total No. of Specimens Examined	30211			23967			112568			166746		
10	शवविच्छेदने रोगनिदानात्मक Diagnostic PostMortems न्यायवैद्यक Medicolegal	831			1232			7148			9211		
		665			1605			7612			9882		
11	पशुदर्शने Cattle Shows	1	94	94	2	232	232	29	748	748	32	1074	1074
12	संकरित वासरांचे मेळावे Calf Rallies	0	5555	5555	1	220	220	4	743	743	5	6518	6518
13	कार्यामीहीम शिबिरे Work Campaigns	213	11874	11874	2398	5545	5545	18896	28005	28005	21507	45424	45424
14	बंधव निवारण शिबिरे Infertility Camps	1154	1089	1089	7096	3784	3784	43134	30501	30501	51384	35374	35374
15	पुर्वलेले रोपांचे संच/टॉब Fodder sets & Sapplings Distributed	267166	432442	432442	457657	2561106	2561106	4046627	11375576	11375576	4771450	14369124	14369124
16	पुर्वलेले वैरण बियाणे (किलो) Fodder Seeds distributed (kg.)	29972	89762	89762	119116	144753	144753	1494011	911610	911610	1643099	1146126	1146126
17	वैणीचे भूखंड Fodder Demonstration Plots	3	13	13	775	64	64	2078	6990	6990	2856	7067	7067
18	विविध योजनांतर्गत आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रम No. of Training Programs organised Under Various Schemes	12	117	117	192	500	500	230	1831	1831	434	2448	2448
	खर्च समावेशान Expenditure incurred	32000	55000	55000	176200	50000	50000	4008813	1726930	1726930	4217013	1831930	1831930
	प्रती शेतकरी खर्च (रु.) Exp. per farmer (Rs.)	40	82	82	56	16	16	479	72	72	343	66	66
	प्रशिक्षित शेतकरी संख्या No. of farmers Trained	107	66	66	494	612	612	1877	6141	6141	2478	6819	6819
	मागासवर्गीय Backward स्त्री Female Class	170	170	170	726	1042	1042	2944	7768	7768	3840	8980	8980
	एकूण Total	277	236	236	1220	1654	1654	4821	13909	13909	6318	15799	15799
	इतर Others	105	64	64	595	573	573	1553	4241	4241	2253	4878	4878
	पुरुष Male	413	371	371	1307	906	906	1997	5850	5850	3717	7127	7127
	एकूण Total	518	435	435	1902	1479	1479	3550	10091	10091	5970	12005	12005
	एकूण प्रशिक्षित शेतकरी Total Farmers	795	671	671	3122	3133	3133	8371	24000	24000	12288	27804	27804

पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेमध्ये उत्पादन केलेल्या, तसेच बाहेरून वितरणासाठी मागविलेल्या लसी रक्तजल यांचे राज्यामध्ये व राज्याबाहेर केलेले वितरण पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहे

अ. क्र. Sr. No.	लस व इतर जैव पदार्थांचे नाव Name of Vaccine and other biological product	जिवाणू लस Bacterial Vaccine			विषाणू लस Viral Vaccine		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
(1)	(2)	2023-24 (3)	2024-25 (4)	2025-26 (5)	2023-24 (6)	2024-25 (7)	2025-26 (8)
1	उत्पादन क्षमता ('०००) Production capacity ('000)	12500.00	15900.00	15900.00	30200.00	29800.00	30200.00
2	१ एप्रिल रोजीची सुरुवातीची शिल्लक Opening balance as on 1st April	1570.00	4831.30	0.00	46.90	16.90	0.00
3	तयार लसीची संख्या No. of Vaccine doses manufactured	17196.30	15900.00	15900.00	2193.20	29790.00	30200.00
4	आणलेले / खरेदी केलेल्या लसी No. of Vaccine doses brought / purchased	2263.00	11600.00	11600.00	18832.00	1313.00	1313.00
5	एकूण लस / जैव पदार्थ (२ ते ४) Total vaccine / biological doses (2 to 4)	21029.30	32331.30	27500.00	21072.10	31119.90	31513.00
6	उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वाया गेलेल्या लस मात्रा No. of vaccine / biological doses wasted during Manufacture process	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	लस / जैव पदार्थ पुरवठा No. of vaccine / biological doses supplied	16198.00	32331.30	27500.00	21055.20	31119.90	31513.00
8	एकूण विल्हेवाट लावलेल्या लस/जैव पदार्थांची संख्या (६+७) Total No. of vaccine/biological doses disposed off (6+7)	16198.00	32331.30	27500.00	21055.20	31119.90	31513.00
9	३१ मार्च अखेरची शिल्लक (५ - ८) Closing balance as on 31st march (5 - 8)	4831.30	0.00	0.00	16.90	0.00	0.00
10	उत्पादित लसीची किंमत (रु. हजार) Cost of vaccine doses manufactured (Rs. In Thousand)	41657.24	39900.00	39900.00	0.00	0.00	0.00
11	खरेदी केलेल्या लसीची किंमत (रु. हजार) Cost of vaccine doses purchased (Rs. In Thousand)	4.41	4.41	4.41	167.91	2.66	2.66
12	पुरवठा केलेल्या लसीची किंमत (रु. हजार) Cost of vaccine doses supplied (Rs. In Thousand)	43532.08	0.00	0.00	129818.00	0.00	0.00
13	उत्पादित लस तुकड्यांची संख्या No. of Test batches of Vaccine Manufactured	17	17	17	23	23	23
14	निर्जंतुकीकरण चाचण्या No. of Sterility tests carried out	17	17	10	24	24	4
15	लसमात्रा सुरक्षितता चाचण्या No. of Safty tests carried out	17	10	0	24	24	24
16	कार्यक्षमता चाचण्या No. of Potency tests carried out	10	0	0	4	4	4

Table 3

Following table indicate the production figures of sera & vaccines at Institute of Veterinary Biological Products, Pune-7 & brought / purchased and supplied to the Institutes within the State & other States

निदान अभिकारके Diagnostic Reagents			विरलकार Diluents			एकूण लस, अभिकारके आणि विरलकार Total Vaccine, Reagent & Diluent		
प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
2023-24	2024-25	2025-26	2023-24	2024-25	2025-26	2023-24	2024-25	2025-26
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
230.00	230.00	230.00	30000.00	29600.00	30000.00	72930.00	75530.00	76330.00
64.00	7.60	0.00	0.00	498.80	0.00	1680.90	5354.60	0.00
186.50	230.00	230.00	2692.00	20600.00	30000.00	22268.00	66520.00	76330.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	21095.00	12913.00	12913.00
250.50	237.60	230.00	2692.00	21098.80	30000.00	45043.90	84787.60	89243.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
242.90	237.60	230.00	2193.20	21098.80	30000.00	39689.30	84787.60	89243.00
242.90	237.60	230.00	2193.20	21098.80	30000.00	39689.30	84787.60	89243.00
7.60	0.00	0.00	498.80	0.00	0.00	5354.60	0.00	0.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	41657.24	39900.00	39900.00
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	172.32	7.07	7.07
0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	173350.08	0.00	0.00
16	0	0	22	22	0	78	62	40
8	0	0	22	0	0	71	41	14
8	0	0	0	0	0	49	34	24
0	0	0	0	0	0	14	4	4

तक्ता चार / Table 4

विभागीय रोग अन्वेषण प्रयोगशाळेमधील कार्यभाराचा सारांश

Work load summary of Regional Disease Investigation Laboratories (8) under DIS

अ. क्र. Sr. No.	बाब Particulars	सर्व पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा					
		All Regional Disease Investigation Laboratories					
		गुरे व गोस्तनदाह			कुक्कुट व साल्मोनेला		
		Cattle & Mastitis			Poultry & Salmonella		
		प्रत्यक्ष Actual 2023-24	अपेक्षित Anticipated 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26	प्रत्यक्ष Actual 2023-24	अपेक्षित Anticipated 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	भेटींवर असलेले दिवस संख्या No. of days on tour	285	410	410	663	555	550
2	गावांना दिलेल्या भेटींची संख्या No. of villages visited	235	215	215	81	115	100
3	क्षेत्रांना/संस्थाना दिलेल्या भेटींची संख्या No. of farms/Institutes Visited	335	225	225	126	215	215
4	आयोजित मेळाव्यांची संख्या No. of work campaigns attended	19	48	48	9	10	10
5	आयोजित मेळाव्यांची संख्या No. of IEC campaigns attended	22	80	80	15	0	0
6	उद्भवलेल्या प्रादुर्भावाची संख्या No. of Outbreaks						
	अ) कळविलेले Reported	46	40	40	5	40	40
	ब) उपस्थित राहिलेले Attended	25	40	40	4	40	40
7	शवविच्छेदन संख्या No. of post-mortems done						
	अ) गायवर्ग Cattle	3	120	120	0	0	0
	ब) मेंढ्या व शेळ्या Sheep & Goat	45	200	200	0	0	0
	क) कुक्कुट Poultry	40	0	0	381	800	800
	ड) इतर Other	4	80	80	0	0	0
	एकूण Total	92	400	400	381	800	800
8	रो. अ.वि. पुणे येथे विकृतीचिकित्सा तपासणीसाठी पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent for various exam to DIS, Pune	30206	6000	6600	10903	0	0
9	इतर प्रयोगशाळांकडे विकृती चिकित्सेच्या तपासणीसाठी पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent to HSADL, NIVEDI, etc.	1226	1600	1600	1426	4000	4000
10	खालील रोगांसाठी जागेवर तपासणी केलेली जनावरे/ पक्षी No. of animals/birds tested for following disease (Spot Test)						
	अ) सांसर्गिक गर्भपात Brucellosis - RBPT	2249	7500	7500	0	0	0
	ब) क्षयरोग Tuberculosis - SID	1885	4800	4800	0	0	0
	क) जोन्स डिसीज John's disease - SID	2834	4800	4800	0	0	0
	ड) साल्मोनेल्ला Salmonella - Spot test	0	0	0	986139	1615000	1615000
	इ) इतर रोग Other diseases	375	2800	2800	90	0	0
11	जीवाणूंच्या कृत्रिम वाढीकरिता तपासलेल्या उती/रक्त नमुन्यांची संख्या No. of tissue/blood/other samples processed for cultural examination	170	1700	1600	109	375	375
12	केलेल्या जैवरासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tests carried out to identify bacteria	492	900	800	0	200	200

तक्ता चार समाप्त / Table 4 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
13	केलेल्या अँटीबायोटिक संवेदनशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests conducted	1645	200	200	22	80	80
14	रो.अ.वि. पुणे येथे जीवाणू आयसोलेटच्या खात्रीसाठी पाठविलेले नमुने No. of bacterial isolates prepared sent to DIS for confirmation	57	200	200	7	80	80
15	नमूने तपासणी Samples Examined	0	0	0	0	0	0
	अ) रक्त Blood	2685	2400	2400	0	0	0
	ब) रक्त काचपट्टी Blood Smears	4102	2400	2400	4	0	0
	क) ठसे काचपट्टी Impression / Exudate smears	107	800	800	17	0	0
	ड) स्कीन स्क्रॅपिंग Skin scrapings	391	400	400	0	0	0
	इ) जैवरासायनिक रक्तजल Serum for Biochemistry	992	2400	2400	0	0	0
	फ) मुत्र नमुने Urine Samples	32	400	400	0	0	0
	ग) माल / शेंण नमुने Faecal Samples	2121	4000	4000	48	0	0
	ह) खाद्य Feed	13	200	200	85	200	200
	य) दुध Milk	1603	200	200	0	0	0
	र) इतर नमुने Other samples	882	400	400	25	200	200
	एकूण Total	12928	13600	13600	179	400	400
16	एलायझाने तपासलेल्या नमुन्यांची No. of samples tested by ELISA						
	अ) ब्रूसोल्लेसीस Brucellosis	1573	4000	4000	0	0	0
	ब) आयबीआर IBR	758	4000	4000	0	0	0
	क) पीपीआर PPR	406	0	0	0	0	0
	ड) इतर रोग Other diseases	241	0	0	40	0	0
	एकूण Total	2978	8000	8000	40	0	0

तक्ता पाच / Table 5

राज्यस्तरावरील पुणे येथील पशुरोग अन्वेषण विभागाच्या अंतर्गत प्रयोगशाळांचे कार्य दर्शविणारा तक्ता
Table indicates the work carried out by Laboratories in Disease Investigation Section, Pune

अ. क्र. Sr.N o. (1)	बाब Particulars (2)	प्रत्यक्ष Actual 2023-24 (3)	अपेक्षित Anticipa ted 2024-25 (4)	लक्ष्य Target 2025-26 (5)
1	जिवाणूशास्त्र प्रयोगशाळा Bacteriology Laboratory -			
	जिवाणूंच्या कृत्रिम वाढीकरीता तपासलेले उती / रक्त / इतर नमुने संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for cultural examination	679	500	500
	केलेल्या जैव रासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tests performed	513	400	400
	केलेल्या जैविक चाचण्यांची संख्या No. of biological tests performed	176	200	200
	केलेल्या अँटीबायोटिक संवेदनाशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests carried Out	72	50	50
	ब्लड स्पीयर्स साठी तपासलेले नमुने No. of blood smear / impression smears examined	539	500	500
	सीईएमसाठी तपासलेले नमुने No. of swabs for CEM	0	300	300
	एलायझा चाचणीचे ग्लॅंडरसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples for tested for Glanders by ELISA	3003	2500	2500
	एलायझा चाचणीने सांसर्गिकी गर्भपातासाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for Brucellosis by ELISA	7118	7000	7000
	एलायझा चाचणीने इतर रोगांसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested by ELISA for other diseases	276	250	250
	कंपायलो बॅक्टेरीयोसाठीलेल्या प्रिप्युइल नमुन्यांची संख्या No. of prepucial samples examined for Compylobacteriosis	2367	4000	4000
	पीसीआर वर तपासणी केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	101	100	100
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	14844	15800	15800
	जतन केलेल्या जिवाणूंची आयसोलेटसची संख्या No. of bacterial isolates maintained	4	25	25
	पीसीआरद्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	2	2	2
2	गोमवजशास्त्र प्रयोगशाळा Mycology Laboratory -			
	तपासणी केलेले खादय व वैरण नमुन्यांची संख्या No. of feed & fodder samples examined	199	350	350
	तपासणी केलेले धान्य नमुने संख्या No. of grain samples examined	34	80	80
	तपासणी केलेले स्कीन स्क्रॅपिंग नमुने संख्या No. of skin scrapings examined	0	10	10
	तपासणी केलेले इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples examined	0	10	10
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या एकूण नमुन्यांची संख्या Total no. of samples received & examined	233	450	450
	अभ्यासलेले बुरशिजन्य घटनांची संख्या No. of fungal incidences studied	0	1	1
3	विकृतीशास्त्र प्रयोगशाळा Pathology Laboratory -			
	उती बदल विकृतीसाठी पतासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples examined by histopathology	250	350	350
	जैवरसायन शास्त्रासाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples examined for biochemistry	454	1400	1400
	रक्ताचे गुणधर्म व रोगासाठी तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of Blood samples tested for hematology	472	1400	1400
	तपासलेल्या मुत्र नमुन्यांची संख्या No. of urine samples tested	1	100	100
	बीएसईसाठी तपासलेल्या मेंदू/ खादय नमुन्यांची संख्या No. of brain / feed samples tested for BSE	136	250	250

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या एकूण नमुन्यांची संख्या Total no. of samples received & examined	1313	3500	3500
	केलेल्या शवविच्छेदनांची संख्या No. of post mortem carried out	5	10	10
	बीएसई सर्वेक्षणा करीता भेटी दिलेल्या खादय कारखान्यांची संख्या No. of feed factories visited for BSE surveillance	1	2	2
4	विषशास्त्र प्रयोगशाळा Toxicology Laboratory -			
	तपासलेल्या उती नमुन्यांची संख्या No. of tissue samples examined	190	110	110
	तपासलेल्या खादय व वैरन नमुन्यांची संख्या No. of feed & fodder samples examined	376	300	300
	तपासलेल्या पाणी नमुन्यांची संख्या No. of water samples examined	186	40	40
	तपासलेल्या इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples examined	12	10	10
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	764	460	460
	अभ्यासिलेल्या विषबाधा घटनांची संख्या No. of poisoning incidences studied	1	5	5
	विष / विषपदार्थ तपासणीसाठी नव्याने प्रमाणित केलेल्या पद्धतीची संख्या No. of new method standardized for defection of toxins / poisons	0	2	2
5	परजिवशास्त्र प्रयोगशाळा Parasitology Laboratory -			
	तपासलेले रक्त नमुने / रक्त काच पट्टयाच संख्या No. of blood samples / blood smear examined	478	500	500
	तपासलेल्या शेण नमुन्यांची संख्या No. of faecal samples examined	455	350	350
	तपासलेल्या लयिका ग्रंथिच्या बायोप्सीची संख्या No. of lymph node biopsy examined	0	25	25
	ट्रायको मोनियसिससाठी तपासलेल्या प्रिप्युझल नमुन्यांची संख्या No. of prepucial samples examined for trichomoniasis	2882	4000	4000
	तपासलेल्या इतर नमुन्यांची संख्या No. of other samples received & examined	21	500	500
	एलायझा चाचणीने तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by ELISA			
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of samples tested by PCR	256	300	300
	इतर प्रयोगशाळा निवेदी, आय.व्ही.आर.आय. इ. यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs via NIVEDI, IVRI, etc.			
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	4092	5675	5675
	परोपजीवीय अभ्यासाकरीता भेटी दिलेल्या प्रेक्षकांची संख्या No. of farms visited for parasitological studies	0	7	7
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	1	1
6	विषाणूशास्त्र व उती संवर्धन प्रयोगशाळा Virology & Cell culture Laboratory -			
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for virus isolation	12	200	200
	ईलाइझा चाचणीने आरबीआयसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for IBR by ELISA	4909	8000	8000
	ईलाइझा चाचणीने बीव्हीडीसाठी तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for BVD by ELISA	846	1500	1500
	एस ईलाइझा चाचणीद्वारे पीपीआर करीता तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by S-ELISA	0	150	150
	सी एस ईलाइझा चाचणीद्वारे पीपीआर करीता तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by C-ELISA	386	1500	1500
	रेबिज करीता तपासलेले नमुने संख्या No. of samples tested for rabies	21	25	25

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	पीपीआर रोग नियंत्रणांतर्गत इलाइझा पीपीआर तपासणी केलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples tested for PPR by ELISA under PPR-CP sero-surveillance	680	5000	5000
	इलाइझा द्वारे इतर रोगांकरीता तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by ELISA for other diseases	389	500	500
	इतर प्रयोगशाळा त्रिवेदी, आय.व्ही.आर.आय इ.यांचेकडे पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other labs viz., NIVEDI, IVRI, etc.	7763	50	50
	पीसीआरद्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	2233	500	500
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	17239	17425	17425
	जतन केलेल्या विषाणू आयसोलेटची संख्या No. of viral isolates maintained	0	1	1
	पीसीआरद्वारे नव्याने प्रमाणित केलेल्या रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	2	2	2
7	पशुरोग प्रयोगशाळा Cattle Diseases Laboratory-			
	क्षय रोगासाठी तपासलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals tested for Tuberculosis	3223	2200	2200
	जोहनस रोगासाठी तपासलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals tested for John's Disease	3468	2200	2200
	संसर्गाजन्य गर्भपातासाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Brucellosis	2669	2200	2200
	आयबीआर साठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for IBR	2669	2200	2200
	कंपायलो बॅक्टेरिओलिससाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Compylobacteriosis	1969	1300	1300
	ट्रायकोमोनियासिससाठी गोळा केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for Trichomoniasis	1969	1300	1300
	बीव्हीडी तपासणी करीता संकलित केलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples collected for BVD	0	500	500
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	15967	11900	11900
	तपासणी संस्थेची एकूण संख्या No. of Institutes inspected	7	15	15
8	कुक्कुट रोग निदान प्रयोगशाळा Poultry Disease Diagnostic Laboratory -			
	a) कुक्कुट विकृती शास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Pathology Laboratory			
	रोअिवमधील इतर प्रयोगशाळांकडे तपासणीसाठी पाठविलेले नमुने No. of samples received, collected & tested for histopathology	66	150	150
	b) कुक्कुट जिवाणुशास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Bacteriology laboratory			
	तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for cultural examination	178	300	300
	केलेल्या जैवरासायनिक चाचण्यांची संख्या No. of biochemical tested performed	151	120	120
	केलेल्या जैविक चाचण्यांची संख्या No. of biological tests performed	0	25	25
	केलेल्या प्रतीजैविक संवेदनशीलता चाचण्यांची संख्या No. of antibiotic sensitivity tests carried out	105	25	25
	कोलोफॉर्मसाठी तपासलेल्या पाण्याच्या नमुन्यांची संख्या No. of water samples tested for coliforms (MPN)	121	100	100
	तपासलेल्या पशुखादय नमुन्यांची संख्या No. of feed samples tested	188	150	150
	केलेल्या सालमोनेला प्लेट अग्लुटीनेशन चाचण्यांची संख्या No. of salmonella plate agglutination tests done	2287	6000	6000
	केलेल्या मायकोप्लाझा प्लेट अग्लुटीनेशन चाचण्यांची संख्या No. of mycoplasma plate agglutination tests done	4540	12000	12000
	तपासलेले तुसचे नमुने No. of litter samples tested	15	40	40
	इतर प्रयोगशाळांना पुष्टीकरणासाठी पाठविलेल्या नमुने / बॅक्टेरियल आयसोफेटची संख्या No. of samples / bacterial isolates sent to other labs for confirmation	0	25	25
	पीसीआर द्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	2	50	50
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	7587	18835	18835

तक्ता पाच चालू / Table 5 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	जतन केलेल्या बॅक्टेरियल आयसोफेटची संख्या No. of bacterial isolates maintained	4	25	25
	पीसीआरद्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	2	2
	c) कुक्कुट विषाणूशास्त्र प्रयोगशाळा Poultry Virology Laboratory			
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of tissue / blood / other samples processed for virus isolation	0	100	100
	केलेल्या एजीपीटी चाचण्यांची संख्या No. of AGPT test done	0	400	400
	केलेल्या एचआय चाचण्यांची संख्या No. of HI tested carried out	2245	4000	4000
	व्हायरस आयसोलेशन करीता तपासणी केलेल्या उती / रक्त / इतर नमुन्यांची संख्या No. of samples tested for Avian Influenza (Ag)			
	a. क्लोकल स्वॅब Cloacal swabs	8455	5000	5000
	b. ट्रॅकीयल स्वॅब Tracheal swabs	7763	3000	3000
	c. कॉंबडयांच्या बाजारातून जीवंत पक्षांचे घेतलेले नमुने Samples collected from live bird market	85	100	100
	d. पर्यावरणीय नमुन्यांची संख्या Environmental samples	282	100	100
	बर्ड फ्लू एंटीबाँडीसाठी केलेल्या एलाइझा चाचण्यांची संख्या No. of ELISA for Avian Influenza (Ab)	10288		
	इतर एव्हीयन डीसीनेस करीता केलेल्या एलाइझा चाचण्यांची संख्या No. of ELISA for other avian diseases	72	8000	8000
	राष्ट्रीय स्तरावरील इतर प्रयोग शाळांना पाठविलेले नमुने संख्या No. of samples sent to other national level labs	1010	50	50
	पीसीआरद्वारे तपासलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples tested by PCR	28	0	0
	प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples received & examined	30228	20750	20750
	एकूण Grand total	37881	39735	39735
	जतन केलेल्या वायरल आयसोफेटची संख्या No. of viral isolates maintained	0	1	1
	पीसीआर द्वारे प्रमाणित केलेल्या नवीन रोगांची संख्या No. of new diseases standardized by PCR	0	2	2
	साल्मोनेल्लोसिससाठी तपासलेल्या पक्षांची संख्या No. of birds tested for salmonellosis	310	1000	1000
	केलेली शवविच्छेदने No. of post mortems carried out	58	500	500
	शासकीय कुक्कुट प्रक्षेकावर अभ्यासिकेच्या मरतुकीच्या घटनांची संख्या No. of samples study of mortality on Govt poultry farm	11	5	5
	भेटी दिलेल्या व तपासणी केलेल्या अंडी उबवणी केंद्रांची संख्या No. of hatcheries visited & monitoring done	4	20	20
	भेटी दिलेल्या सधन कुक्कुट विकास प्रकल्पांची संख्या No. of IPD blocks visited	2	15	15
	खाजगी प्रक्षेत्र / अंडी उबवणी केंद्राना दिलेल्या भेटीची संख्या No. of private farms / hatcheries visited	25	25	25
9	गुरांमधील रोगांचे सर्वेक्षण Animal Disease Surveillance -			
	संकलित केलेले तपासणी केलेले रक्तजल / दूध नमुन्यांची संख्या No. of serum samples / milk samples collected & tested	4015	3500	3500
	निवेदी बंगलोर येथे पाठविलेल्या रक्तजल / दूध नमुन्यांची संख्या No. of serum samples sent to NIVEDI, Bangalore	2779	2500	2500
	संकलित केलेल्या व तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples collected & tested	6794	6000	6000
	पशुरोग सर्वेक्षणासाठी भेट दिलेल्या ठिकाणांची संख्या No. of places visited for animal disease surveillance	17	50	50
	रोग प्रादुर्भावामध्ये रोग कारणमिमांसा करणेसाठी दिलेल्या भेटी व अभ्याससंख्या No. of outbreaks attended & studied for epidemiology	12	15	15
	रोगासंबंधीच्या अंदाजांची संख्या No. of disease forecasting done	12	12	12
	केलेल्या प्रकाशनांची छोटे वृत्तपत्र व पुस्तिकांची संख्या No. of publications done viz., bulletins, leaflets, etc.	2	5	5

तक्ता पाच समाप्त / Table 5 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
10	लाळ खुरकुत रोग निदान प्रयोगशाळा Foot & Mouth Disease Laboratory -			
	ईलाइझा चाचणीद्वारे सिरोसर्व्हे लन्ससाठी प्राप्त झालेल्या व तपासणी केलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples received & tested for sero-surveillance by ELISA	9207	8632	8632
	दिवा चाचणीसाठी प्राप्त झालेल्या व तपासलेल्या रक्तजल नमुन्यांची संख्या No. of serum samples received & tested by DIVA	4026	2737	2737
	एफएमडी विषाणूच्या तपासणीसाठी केलेल्या उती नमुन्यांची संख्या No. of tissue samples tested & typed for FMD virus	119	100	100
	एपीएमडी-सीपी सर्वेक्षण अंतर्गत DFMD / IVRI येथे पाठविलेल्या नमुन्यांची संख्या No. of samples sent to DFMD / IVRI Lab under FMD-CP surveillance	0	0	0
	तपासणी केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या Total no. of samples tested	13352	11469	11469
	पुरवठा केलेल्या प्रिझर्वेटीव व्हायलची संख्या No. of preservative vials supplied	185	100	100
	एफएमडी सिरोसर्व्हेलन्स करीता भेटी दिलेल्या प्रक्षेकांची संख्या No. of visits to farms for FMD serosurveillance	10	10	10
	भेटी दिलेल्या पशुवैद्यकीय संस्थांची संख्या No. of Vet. Institutes visited	101	100	100
	एफएमडी लसिकरण मॉनिटरिंगसाठी भेटी दिलेल्या गावांची संख्या No. of villages visited for monitoring of FMD Vaccination	102	100	100
	भेटी दिलेल्या गुरांचे आठवडीबाजार / कॅटल स्लमची संख्या No. of weekly cattle markets / cattles slums attended	4	5	5
	रोग परिस्थिती विज्ञानासाठी अभ्यासिकच्या रोगप्रादुर्भावाची संख्या No. of outbreaks studied for epidemiology	5	0	0
	जिल्हा तालुका स्तरावर घेतलेल्या जागरुकता शिबिरातील उपस्थिती संख्या No. of district / block level awareness camps (IEC) attended	10	10	10

तक्ता सहा / Table 6

श्वानदंशरोग प्रतिबंधक पथकांचे (२) कामकाज दर्शविणारा तक्ता

Table showing the workload of Rabies control units (2)

अ. क्र. Sr. No.	Particulars of workload	Pune			Chh. Sambhajinagar		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
(1)	(2)	2023-24	2024-25	2025-26	2023-24	2024-25	2025-26
1	१ एप्रिल रोजी शिल्लक असलेल्या कुत्र्यांची संख्या Opening balance of dogs as on 1st April	0	0	0	0	0	0
2	पकडलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs seized	3793	15000	15000	4560	6000	6000
3	एकूण कुत्र्यांची संख्या (१+२) Total No. of dogs (1+2)	3793	15000	15000	4560	6000	6000
4	सोडून देण्यात आलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs released	0	15000	15000	0	6000	6000
5	नष्ट केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs euthenised	0	0	0	0	0	0
6	वैद्यकीय महाविद्यालयाकडे प्रयोगासाठी पाठविण्यात आलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs supplied to medical college for experiment	0	0	0	0	0	0
7	पळून गेलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs escaped	0	0	0	0	0	0
8	एबीसी कार्यक्रमाखाली शस्त्रक्रिया केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs operated under ABC program	3793			4560		
9	विल्हेवाट लावलेल्या कुत्र्यांची संख्या (४ ते ८) Total No. of dogs disposal (4 to 8)	3793	15000	15000	4560	6000	6000
10	३१ मार्च रोजी शिल्लक कुत्र्यांची संख्या (३ - ९) Closing balance of dogs as on 31st March (3 - 9)	0	0	0	0	0	0
11	लसीकरण केलेल्या कुत्र्यांची संख्या No. of dogs immunised	0	15000	15000	24685	6000	6000
	श्वानदंशोत्तर उपचार केलेल्या जनावरांची संख्या No. of animals treated with postbite A.R.V.						
12	अ) गुरे Cattle	5	20	20	48	20	20
	ब) कुत्री Dogs	90	100	100	343	100	100
	क) इतर Others	0	20	20	56	20	20
13	रोगनिदानाकरिता रो.अ.वि. पुणे येथे पाठविलेले नमुने No. of specimens sent for disease diagnosis to DIS, Pune	0	0	0	0	0	0
14	आयोजित / उपस्थित राहिलेले श्वान प्रदर्शने Dog shows organised / attended	7	2	2	2	2	2
15	मोठ्या जनावरांच्या लसीकरणाची शिबिरे Large animals vaccination camps	4	2	2	4	2	2

तक्ता सात / Table 7

महाराष्ट्र राज्यातील गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा, मुंबई यांचे कामकाज दर्शविणारा तक्ता

Summary of workload at Quality Control Laboratory, Mumbai in Maharashtra State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष Actual 2023-24 (3)	अपेक्षित Anticipated 2024-25 (4)	लक्ष्य Target 2025-26 (5)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
१	निर्यातीसाठी दाखला दिलेले कुक्कुटपक्षी संख्या No. of poultry birds certified for export	0		
२	निर्यातीसाठी दाखला दिलेले गोठविलेले पदार्थ Chilled items certified for export			
	अ) मेंढ्या व शेळ्या यांची शवे Carcasses of sheep and goat	511212	562333.2	618566.52
	ब) मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
	क) महीषवर्ग मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
३	निर्यातीसाठी दाखला दिलेले Frozen items certified for export			
	अ) महीषवर्ग मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	7156526	7872178.6	7872178.6
	ब) मांस (२० किलो कार्टनमध्ये संख्या) Meat cartons (Cartons of 20 kg)	0	0	0
	क) मेंढ्या व शेळ्या यांची शवे Carcasses of sheep and goat	0	0	0
	ड) अंडी (प्रत्येकी १८० अंड्यांच्या कार्टनमध्ये संख्या) Eggs (Carton of 180 eggs each)	28119	30930.9	34023.99
	इ) इतर पदार्थ Other items (Non edible)	156799	172478.9	189726.79
४	वसूल झालेली फी (रुपये) Fees collection (Rs.)	44933203	49426523.3	54369175.63
५	ग्लँडर्स व फार्सी अँक्ट' अन्वये घोड्यांची मेलीन टेस्ट Mallien test in horses under 'Glanders & farcy act'	0	0	0
६	देवनार कत्तलखान्यातील, १९७६ च्या पशुसंरक्षण कायद्यामध्ये अंतर्भूत असल्याप्रमाणे जनावरांची तपासणी Inspection of animals- under Animal preservation act-1976, at Deonar abattoir			
	अ) तपासलेली जनावरे No. of Animals inspected	79225	87147	87147
	ब) वसूल झालेली फी (रुपये) Fees realised (Rs.)	30098340	33108117	33108117
७	निर्यातीसाठी तपासलेली जनावरे No. of Animals inspected for export			
	अ) मेंढ्या व शेळ्या Sheep and goat	83350	91685	91685
	ब) मोठे महिष Large buffaloes	0	0	0
	क) इतर जनावरे Other animals	0	0	0
	ड) एक दिवसाची पिल्ले One day old chicks	0	0	0

१०२ - पशु व महिष विकास

102 - Cattle & Buffalo Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२३-२४ Actuals 2023-24	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२४-२५ Budget Estimates		सुधारीत अंदाज २०२४-२५ Revised Estimates		अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२६ Budget Estimates 2025-26	कार्याचे वर्गीकरण
		(3)	(4)	(5)	(6)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
102, Cattle & Buffalo Development							102, पशु व महिष विकास
(01) Cattle Breeding Farms							(01) पशुपैदास क्षेत्रे
(01)(01) Cattle Breeding Farms (Committed) (24030311)	3789	10480	4812	11122			(01)(01) पशुपैदास क्षेत्रे (अनिवार्य) (24030311)
(03) Key Village Schemes							(03) आधारभूत ग्राम योजना
(03)(01) Key Village Schemes (Committed) (24030338)	63988	0	0	0			(03)(01) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24030338)
(04) Artificial Insemination							(04) कृत्रिम रेतन केंद्रे
(04)(01) Artificial Insemination Centres (Committed) (24030347)	111876	242751	213071	242984			(04)(01) कृत्रिम रेतन केंद्रे (अनिवार्य) (24030347)
(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961							(05) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना संप्रयोजन अनुदाने
(05)(01) Local Sector Establishment (Committed) (24030374)	11010	612041	544704	613233			(05)(01) स्थानिक क्षेत्र आस्थापना (अनिवार्य) (24030374)
(05)(02) District Premium Bull (Committed) (24032682)	7821	0	0	0			(05)(02) जिल्हा वळु योजना (अनिवार्य) (24032682)
(05)(03) Key Village Scheme (Committed) (24032691)	488180	0	0	0			(05)(03) आधारभूत ग्राम योजना (अनिवार्य) (24032691)
(05)(04) Maintainance of Record of Milk and Deoni Cattle (Committed) (24032706)	79	0	0	0			(05)(04) देवणी पशु व दुधाचा अभिलेख ठेवणे (अनिवार्य) (24032706)
(05)(06) Goshala and Panjarapol Development Schemes (Committed) (24032724)	2221	0	0	0			(05)(06) गोशाळा व पांजरपोळ विकास योजना (अनिवार्य) (24032724)
Total-(05)	Voted	509311	612041	544704	613233	दत्तमत	एकूण-(05)
(06) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board							(06) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना
(06)(02) Establishment of Maharashtra Livestock Development Board (Committed) (24032288)	277527	265267	198843	266297			(06)(02) महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाची स्थापना (अनिवार्य) (24032288)
(07) Schemes in the five year plan							(07) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना

(Rs. In thousands)		तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.					(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(07)(09) Supply of Milch Crossbred cows/Bufaloes to individual Beneficiaries (100% State Plan) (Scheme) (2403B915)		613734	1	1	500000		(07)(09) वैयक्तिक लाभार्थीना दुधाळ संकरित गाई/म्हशींचे वाटप करणे (100 टक्के राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B915)
(07)(10) Supply of Milch Crossbred cows/Bufaloes to individual Beneficiaries (Special Component Plan) (State Plan) (Scheme) (2403B906)		0	0	0	0		(07)(10) वैयक्तिक लाभार्थीना दुधाळ संकरित गाई/म्हशींचे वाटप करणे (विशेष घटक योजना) (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B906)
(07)(11) Distribution of 2 Deshi/Crossbred Cows/Bufaloes on 50% subsidy to beneficiaries under Marathwada Package in Jalna District (Scheme) (2403D195)		7000	1	1	1		(07)(11) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांना 2 देशी/संकरित गायी /म्हशींचे 50 % अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D195)
(07)(12) Distribution of 2 Deshi/Crossbred Cows/Bufaloes on 50% subsidy to farmers for agriculture allied activities (Scheme) (2403D346)		49823	1	1	1		(07)(12) शेतक-यांना शेतीपुरक व्यवसायासाठी 2 देशी / संकरित गायी /म्हशींचे 50 टक्के अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D346)
Total-(07)	Voted	670557	3	3	500002	दत्तमत	एकूण-(07)
(08) Artificial Insemination Centers							(08) कृत्रिम रेतन केंद्र
(08)(01) Artificial Insemination in Centers (Committed) (24030436)		27999	0	0	0		(08)(01) कृत्रिम रेतन केंद्र (अनिवार्य) (24030436)
(09) Plan grants to Zilla Parishads		0	0	0	0		(09) जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने
(10) Development of Goshalas & Panjarpols							(10) गोशाळा व पांजरपोळ विकास
(10)(03) Comprehensive Scheme for increasing productivity and Genetic improvement of Cattle and Bufaloes (100% State Share) (Scheme) (2403C528)		72684	200000	140000	87424		(10)(03) गाई-म्हशींची उत्पादकता वाढविण्या- साठी सर्व समावेशक अनुवंशिक सुधारणा कार्यक्रम (100 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C528)
(10)(04) Govardhan Govansh Seva Kendra (Scheme) (2403D257)		9165	20000	340316	150000		(10)(04) गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र (कार्यक्रम) (2403D257)
(10)(05) Maharashtra Goseva Ayog (100% State share) (Scheme) (2403E496)		21040	113000	310636	82439		(10)(05) महाराष्ट्र गोसेवा आयोग (100% राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E496)
Total-(10)	Voted	102889	333000	790952	319863	दत्तमत	एकूण-(10)
(11) National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(11) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)

(Rs. In thousands)

तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(11)(04) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% Central Share) (Scheme) (2403C822)		0	30001	2	0		(11)(04) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C822)
(11)(05) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% State Share) (Scheme) (2403C831)		0	30001	2	0		(11)(05) गोर्दिया गडांचरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C831)
(11)(06) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (50% Central Share) (Scheme) (2403C842)		0	0	0	0		(11)(06) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C842)
(11)(07) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (50% State Share) (Scheme) (2403C869)		0	0	0	0		(11)(07) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C869)
(11)(08) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line (40% Central Share) (Scheme) (2403C878)		0	50001	50001	0		(11)(08) दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C878)
(11)(09) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (30% State Share) (Scheme) (2403C887)		0	37501	37501	0		(11)(09) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C887)
(11)(10) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (35% Central Share) (Scheme) (2403C896)		0	0	0	0		(11)(10) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (35 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C896)
(11)(11) Livestock Insurance Scheme Under National Livestock Mission for above poverty line for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur Districts (25% State Share) (Scheme) (2403C902)		0	0	0	0		(11)(11) गोर्दिया गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकांसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (25 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C902)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.						(रुपये हजारात)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(11)(12) Honorium to Veterinarian Publicity & Propaganda of Livestock Insurance Scheme (100 % Central Share) (Scheme) (2403D186)		0	1049100	1049100	18750		(11)(12) पशुधन विमा योजनेतर्गत पशुवैद्यकांचे मानधन, प्रसिद्धी व प्रचार (100 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D186)
(11)(15) Rural Backyard Pig Development Scheme (Central Share 60%) (Scheme) 33, Subsidies (2403E066)		0	0	0	0		(11)(15) ग्रामीण परसबाग वराह पालन योजना (केंद्र हिस्सा 60%) (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403E066)
(11)(16) Rural Backyard Pig Development Scheme (State Share 30%) (Scheme) 33, Subsidies (2403E075)		0	0	0	0		(11)(16) ग्रामीण परसबाग वराह पालन योजना (राज्य हिस्सा 30%) (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403E075)
(11)(21) Livestock Insurance Scheme (51 % Central Share) Under National Livestock mission (Scheme) (2403E638)		0	0	1	374850		(11)(21) राष्ट्रीय पशुधन मिशन अंतर्गत पशुधन विमा योजना (51% केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E638)
(11)(22) Livestock Insurance Scheme (34 % State Share) Under National Livestock mission (Scheme) (2403E647)		0	0	1	227850		(11)(22) राष्ट्रीय पशुधन मिशन अंतर्गत पशुधन विमा योजना (34% राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E647)
Total-(11)	Voted	0	1196604	1136608	621450	दत्तमत	एकूण-(11)
(12) National Programme for Bovine Breeding & Dairy Development (Centrally Sponsored Scheme)							(12) राष्ट्रीय गुरे व दुग्धविकास कार्यक्रम (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(12)(01) National Programme for Bovine Breeding (Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (2403C751)		0	1	1	0		(12)(01) राष्ट्रीय गुरे व दुग्धविकास कार्यक्रम (केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (2403C751)
(13) National Mission on Bovine Productivity NMBP (Centrally Sponsored Scheme)							(13) राष्ट्रीय पशु उत्पादकता अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(13)(01) Pashusanjivani (State Share 40 %) (Scheme) (2403D328)		0	0	0	0		(13)(01) पशुसंजीवनी (राज्य हिस्सा 40 %) (कार्यक्रम) (2403D328)
(13)(02) Advance Animal Reproductive Technology (State Share 40 %) (Scheme) (2403D533)		0	1	1	0		(13)(02) आधुनिक पशु प्रजनन तंत्रज्ञान (राज्य हिस्सा 40 %) (कार्यक्रम) (2403D533)
(14) Brovine Breeding							(14) गोजातीय प्रजनन
(14)(01) Maharashtra Brovine Breeding Regulatory Authority (Committed) (2403E656)		0	0	2	9877		(14)(01) महाराष्ट्र गोजातीय प्रजनन नियमन प्राधिकरण (अनिवार्य) (2403E656)
Total-102	Voted	1767936	2660148	2888997	2584828	दत्तमत	एकूण-102

तक्ता दोन / Table 2

मपविमंच्या अधिपत्याखालील वळूमाता संगोपन केंद्रे (७), वळू संगोपन केंद्र (२) व राज्य शासनाचे पशुपैदास क्षेत्राचा पशुधनाची संख्या दर्शविणारा तक्ता
The Livestock strength of Bull Mother Farms (7) & Bull Rearing Centres (2) Under MLDB, Nagpur and Cattle Breeding Farm under State sector

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Work load Particulars of	एकूण वळूमाता संगोपन केंद्र Total Bull Mother Farms				एकूण पशु पैदास केंद्र Total Cattle breeding Farms				एकूण वळू संगोपन केंद्र Total Bull Rearing Centre					
		गायी / म्हशी Cow / Buffalo		गायी Cow		गायी Cow		गायी Cow		गायवर्ग महिषवर्ग Cattle Buffalo		गायवर्ग महिषवर्ग Cattle Buffalo		गायवर्ग महिषवर्ग Cattle Buffalo	
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	अपेक्षित Anticipated	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1 पैदाशीच्या गायी/म्हशी Breeding															
Cow/Bufaloe															
अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance		654	539	517	48	56	56	56	0	0	0	0	0	0	
ब) अंतर्गत बदल Internal change		31	92	146	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
क) जन्म Calves born		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
ड) पावती Receipt		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
फ) मृत्यू संख्या Deaths		35	7	7	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
ग) विक्री Sale		111	107	105	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Inst. of MLDB		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
य) बदल Conversions		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
र) अखेरची शिल्लक Closing balance		539	517	551	56	56	56	56	0	0	0	0	0	0	
ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी पुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards		203	229	286	57	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
व) पैदाशीचे धारणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy		210	225	250	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement		-7	4	36	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
2 कालवडी Female calves															
अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
ब) अंतर्गत बदल Internal change		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
क) जन्म Calves born		178	220	256	24	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
ड) पावती Receipt		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	24	9	11	2	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंथा इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	8	10	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	घ) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	139	201	235	22	0	0	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	88	128	158	24	0	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	70	84	104	10	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	18	44	54	14	0	0	0	0	0	0	0	0
3	१ - २ वर्षांमधील कालवडी Heifers 1 - 2												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	263	139	201	11	22	0	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	14	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	9	11	11	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंथा इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	घ) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	240	125	187	11	22	0	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	167	109	126	11	0	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	138	64	69	10	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	29	45	57	1	0	0	0	0	0	0	0	0
4	२ - ३ वर्षांमधील कालवडी Heifers 2 - 3												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	362	541	574	20	28	50	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	50	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	4	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	26	53	23	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	31	86	137	3	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरीची शिल्लक Closing balance	301	449	411	17	28	50	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	143	277	286	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	39	99	109	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	104	178	177	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	नर वासरे Male calves												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	166	175	206	21	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	13	0	12	2	12	4
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	25	6	7	3	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	5	27	36	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	12	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	2	0	8	2	8	2
	र) अखेरीची शिल्लक Closing balance	124	138	159	18	0	0	11	0	4	0	4	2
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	61	98	128	18	0	0	11	0	4	0	4	2
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	24	44	64	10	0	0	18	2	18	5	18	10
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	37	54	64	8	0	0	-7	-2	-14	-5	-14	-8

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
6	१ - २ वर्षांमधील वळू Bulls 1 - 2 Years												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	186	124	138	3	18	0	15	11	18	20	14	20
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	2	0	8	2	8	2
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	14	9	26	11	37	12
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	9	1	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0
	ग) विक्री Sale	36	49	51	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	1	9	14	0	0	0	2	0	8	10	4	3
	घ) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	14	0	29	3	15	10
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	140	65	71	3	18	0	18	20	14	20	40	21
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	92	45	35	3	0	0	18	20	19	23	38	24
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	16	28	28	0	0	0	24	10	24	10	24	10
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	76	17	7	3	0	0	-6	10	-5	13	14	14
7	२ - ३ वर्ष व त्यावरील वळू Bulls 2 - 3												
	अ) सुरवातीस असलेल्या Opening balance	249	227	131	0	3	21	19	19	19	5	15	8
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	0	0	0	0	0	14	0	29	3	15	10
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	4	1	20	11	18	7
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	13	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	148	138	77	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	1	13	8	0	0	0	17	15	53	11	35	20
	घ) बदल Conversions	0	10	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	87	66	36	0	3	21	19	5	15	8	13	5
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	7	11	21	0	0	0	19	0	15	8	13	5

तक्ता दोन चालू / Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	5	5	15	0	0	0	21	11	21	11	21	11
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	2	6	6	0	0	0	-2	-11	-6	-3	-8	-6
8	पैदाशीचे वळू Breeding bulls												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	6	4	10	0	0	0	11	5	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	4	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	0	0	0	0	0	0	7	5	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	4	10	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	2	10	0	0	0	0	11	5	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाव/म्हशी Requirement as per breeding Policy	1	0	0	0	0	0	10	10	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	1	10	0	0	0	0	1	-5	0	0	0	0
9	बैल Bullocks												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	2	0	2	3	3	3	0	0	0	0	0	0
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) जन्म Calves born	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ग) विक्री Sale	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ह) मपविमंच्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	य) बदल Conversions	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता दोन समाप्त / Table 2 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	0	2	2	3	3	3	0	0	0	0	0	0
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	एकूण कळप स्थिती Total Herd Position												
	अ) सुरुवातीस असलेल्या Opening balance	1722	1574	1573	85	130	130	45	35	37	25	29	28
	ब) अंतर्गत बदल Internal change	31	104	146	9	0	0	16	0	37	5	23	12
	क) जन्म Calves born	344	395	462	45	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) पावती Receipt	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
	इ) खरेदीचे वर्ष Purchased during the year	0	50	0	0	0	0	31	10	58	24	67	23
	फ) मृत्यू संख्या Deaths	126	29	33	6	0	0	1	0	1	0	0	0
	ग) विक्री Sale	342	389	303	0	0	0	4	0	0	0	0	0
	ह) मगविमंथ्या इतर संस्थेकडे वर्ग Transferred to other Instt. of MLDB	24	36	36	0	0	0	26	20	61	21	39	23
	य) बदल Conversions	31	96	147	3	0	0	16	0	37	5	23	12
	र) अखेरची शिल्लक Closing balance	1574	1573	1662	130	130	130	48	25	33	28	57	28
	ल) गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करणारी गुरे No. of Animals Meeting the Quality Standards	763	907	1040	113	0	0	59	25	38	31	55	31
	व) पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक गाय/म्हशी Requirement as per breeding Policy	503	549	639	80	0	0	73	33	63	26	63	31
	क्ष) आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	260	358	401	33	0	0	-14	-8	-25	5	-8	0

मपविमंच्या अधिपत्याखालील वळमाता संगोपन केंद्रे (७), वळू संगोपन केंद्रे (२) व राज्य शासनाचे पशुपेदास क्षेत्रांचा कार्यभाराचा तक्ता
The workload summary of Bull Mother Farms (7) & Bull Rearing Centres (2) Under MLDB, Nagpur and Cattle Breeding Farm under State sector

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	एकूण वळमाता संगोपन केंद्र				पशु पेदास केंद्र, वर्धा				एकूण वळू संगोपन केंद्र						
		Total Bull Mother Farms		Total Cattle breeding Farm		Total Bull Rearing Centre		Total Bull Mother Farms		Total Cattle breeding Farm		Total Bull Rearing Centre				
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipate	लक्ष्य Target	2023-24	2024-25	2025-26	2023-24	2024-25	2025-26	2023-24	2024-25	2025-26	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipate	लक्ष्य Target
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)						
1	प्रक्षेत्रावरील सरासरी गायी व म्हशी Avg. no. of Cow & Buffalo on farm															
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	215	215	225	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	208	232	228	57	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	119	157	163	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	एकूण Total	542	604	616	57	65	80	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	दुध देण्याच्या कालावधीत दिलेले सरासरी दुध (लि.) Avg. Milk yield during lactation period (Ltrs.)															
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	6869	8800	10500	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	2027	4520	5600	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	2929	3450	3700	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	दुध देण्याचा सरासरी कालावधी (दिवस) Avg. length of lactation (Days)															
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	1160	1225	1225	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	995	1045	1100	1700	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	618	615	615	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	पहिल्या वेताचे सरासरी वय (दिवस) Avg. age at first calving (Days)															
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	4934	3280	3074	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	6745	4786	4486	1400	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	3319	2650	2650	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

तक्ता तीन चालू / Table 3 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
5	दोन वेतांमधील सरासरी कालावधी (दिवस) Avg. intercalving period (Days)									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	2122	1870	1795	0	0	0	0	0	0
	क) देशी Indigenous	2043	1885	1773	510	0	0	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	1197	1140	1145	0	0	0	0	0	0
6	वार्षिक दुध उत्पादन (लि. '०००) Milk production during the year (Ltrs. '000)	351.98	451.00	489.60	0.00	0.00	0.00	0.00	0	0
7	वार्षिक दुध विक्री (लि. '०००) Milk sold during the year (Liters '000)	270.96	335.50	376.50	0.00	0.00	0.00	0.00	0	0
8	दुध विक्रीतून मिळालेली रक्कम (रु. '०००) Receipt realised by sale of milk (Rs. '000)	11543.66	13131.00	14732.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0	0
9	पैदाशीसाठी विकलेल्या वळूंची संख्या No. of Males sold for breeding									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ब) संकरित Cross bred	37	45	50	0	0	0	4	0	0
	क) देशी Indigenous	78	95	42	46	0	0	0	0	0
	ड) महिष Buffalo	0	48	50	0	0	0	0	0	0
	एकूण Total	115	188	142	46	0	0	4	0	0
10	पैदाशीसाठी पुरविलेल्या वळूंची संख्या (एफएस लॅब/बीआरसी) No. of Males supplied for breeding (FS Lab/BRC)									
	अ) विदेशी Exotic	0	0	0	0	0	0	0	2	3
	ब) संकरित Cross bred	1	5	5	0	0	0	2	27	20
	क) देशी Indigenous	4	21	21	46	0	0	7	21	16
	ड) महिष Buffalo	0	10	20	0	0	0	13	18	23
	एकूण Total	5	36	46	46	0	0	22	68	62
11	प्रक्षेत्रावर असलेली जमीन (हेक्टर्स) land of the farm (Hectors)	2411.19	1792.06	1802.06	40.80	0.00	0.00	60.64	60.64	60.64
	अ) पिकाखालील जमीन Land under cultivation	369.79	284.62	300.62	10.00	0.00	0.00	27.10	30.78	34.78
	ब) प्रक्षेत्रावरील जमीन Gross Cropped area	238.79	179.00	181.00	10.00	0.00	0.00	27.10	30.78	34.78
	क) रस्ते, झारती, ताली इ. खालील जमीन Land under roads, buildings & lakes etc.	463.07	365.36	365.36	6.00	0.00	0.00	15.57	15.67	15.67
	ड) गावतासाठी राखीव क्षेत्र Land reserved for hay	577.31	155.55	153.55	10.80	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	इ) चराऊ क्षेत्र (हेक्टर्स) Grazing land (H)	1001.02	986.53	982.53	14.00	0.00	0.00	17.97	14.19	10.19

तक्ता तीन समाप्त / Table 3 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
12	वैरण उत्पादन (टन) Fodder production (Ton)									
	अ) ओला Green	10335.40	11149.00	11952.00	43.00	0.00	0.00	525.49	916.25	1221.25
	ब) सुका Dry	840.97	1202.00	1326.00	42.00	0.00	0.00	32.00	150.00	210.00
	क) वैरण उत्पादन प्रति हेक्टर (टन) Fodder production per hecter (Ton)	244.08	298.12	488.94	25.30	0.00	0.00	50.64	100.20	117.63
	वाटलेल्या वैरणिया चाऱ्याचे बीज (कि.) Fodder seeds distributed (Kg.)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
13	वाटलेल्या चाऱ्यांचे संच ('०००) Grass sets distributed ('000)	3325.79	3500.00	3800.00	0.00	0.00	0.00	2000.00	15000.00	21000.00
14	विकत घेतलेली वाळलेली वैरण (टन) Dry fodder purchased (Ton)	0.00	0.00	0.00	83.78	0.00	0.00	111.40	93.00	93.00
15	वैरण खरेदीसाठी केलेला खर्च ('००० रु.) Expenditure incurred on purchase of fodder (Rs. '000)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	920.57	4762.25	5192.25
16	मपविमंचे क्षेत्राकडून मिळालेली वैरण / चारा (टन) Fodder received from other farm of MLDB (Ton)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
17	मपविमंचे क्षेत्राकडून मिळालेली वैरण / चारा किंमत ('००० रु.) Cost of Fodder received from other farm of MLDB (Rs. '000)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
18	खाद्य व आंबोग खरेदी (टन) Feed & concentrates purchased (Ton)	998.35	805.00	840.00	50.81	0.00	0.00	59.25	76.00	78.00
19	खाद्य व आंबोग खरेदीत झालेला खर्च ('००० रु.) Expenditure incurred on purchase of Feed and concentrates (Rs. '000)	21351.01	19501.00	19751.00	121.85	0.00	0.00	650.33	1910.00	2028.00
20	महसुली जमा ('000 रु.) Revenue Receipts ('000 Rs.)	22937.50	26699.70	29048.00	556.00	0.00	0.00	329.50	300.00	330.00
21	काल्पनिक जमा ('000 रु.) Notional Receipt ('000 Rs.)	57067.86	55752.00	58452.00	0.00	0.00	0.00	4425.00	4512.00	4958.00
	एकूण जमा ('००० रु.) Total Receipt ('000 Rs.)	80005.36	82451.70	87500.00	556.00	0.00	0.00	4754.50	4812.00	5288.00
22	झालेला खर्च ('००० रु.) Expenditure incurred (Rs. '000)									
	अ) पगार व भत्ते Pay & allowances	55989.13	40376.00	40428.00	311.82	0.00	0.00	5273.90	6045.20	7047.45
	ब) इतर Others	19643.22	15501.11	15379.72	78.19	0.00	0.00	3834.96	4012.25	5014.50
	एकूण Total	75632.35	55877.11	55807.72	390.01	0.00	0.00	9108.86	10057.45	12061.95

तक्ता चार / Table 4

म.प.वि.मं. अंतर्गत असलेल्या गोठीत रेतप्रयोगशाळा (3) येथील पैदाशीचे एकूण वळू संख्या व गोठीत रेत बीज मात्रांचा हिशोब दर्शविलेला तक्ता
The No. of breeding bulls & Semen collections obtained at Frozen Semen Laboratories (3) under MLDB, Nagpur

अ. क्र. Sr. No.	पैदाशीचे एकूण वळू Number of breeding bulls	वळूच्या माफत मिळालेल्या रेतन संकलन No. of semen collections obtained from breeding bulls					
		प्रत्यक्ष Actual 2023-24	अपेक्षित Anticipated 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26	प्रत्यक्ष Actual 2023-24	अपेक्षित Anticipated 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	पैदाशीचे एकूण वळू Number of breeding bulls						
	अ) विदेशी जर्सी Exotic Jersey	3	8	8	336	720	770
	ब) विदेशी होल्स्टिन Exotic Holstein	9	15	15	817	1380	1380
	A) एकूण विदेशी Total Exotic	12	23	23	1153	2100	2150
	अ) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 50 %	22	27	30	1057	1960	2160
	ब) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 62.5 %	0	0	0	0	0	0
	क) संकरीत जर्सी Jersey cross bred 75 %	2	8	8	168	720	720
	एकूण संकरीत जर्सी Total Jersey Crossbred	24	35	38	1225	2680	2880
	अ) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 50 %	9	22	24	711	1372	2052
	ब) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 62.5 %	0	0	0	0	0	0
	क) संकरीत होल्स्टिन Holstein Cross bred 75 %	9	35	35	884	3150	3150
	एकूण संकरीत होल्स्टिन Total Holstein Crossbred	18	57	59	1595	4522	5202
	B) एकूण संकरीत Total Cross bred	42	92	97	2820	7202	8082
	अ) देवणी Deoni	6	6	6	209	378	438
	ब) डांगी Dangi	24	27	37	1369	2228	2908
	क) गवळाड Gavlau	21	25	25	1657	2124	2224
	ड) खिलार Khillar	0	0	0	0	0	0
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	0	0	0	0	0	0
	फ) गिर Gir	9	7	7	231	672	672
	ग) सहिवाल Sahival	6	11	11	503	826	926
	ह) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenious	66	76	86	3969	6228	7168
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	15	14	14	1454	1284	1284
	ब) नागपुरी Nagpuri	0	5	15	0	0	150
	क) सुरती Surati	0	0	0	0	0	0
	ड) मूरा Murrha	54	83	91	4025	7262	7950
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	2	3	3	0	288	288
	फ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo	71	105	123	5479	8834	9672
	एकुण Total (A+B+C+D)	191	296	329	13421	24364	27072
2	पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक पैदाशीचे वळू Requirement of breeding bulls as per the Breeding Policy	204	204	224			
3	आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	-13	92	105			
4	एफएसएल च्या पैदाशीचे धोरणानुसार आवश्यक पैदाशीचे वळू Requirement of breeding bulls of F S Lab as per Breeding Policy	253	204	224			
5	आवश्यकतेप्रमाणे कमी किंवा जास्त More or less as per requirement	-62	92	105			

तक्ता पाच / Table 5

मपविमं, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी (3) व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या द्रवनत्राचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता
Table indicate the account of LN₂ Production Plants of FS Laboratories (3) & DAIC (34) in the State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा			जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र		
		फ्रोजन सेमिन लॅबोराटरी प्रत्यक्ष Actual 2023-24	अपेक्षित Anticipate 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26	डिस्ट्रिक्ट आर्टिफिशियल इन्सेमिनेशन प्रत्यक्ष Actual 2023-24	अपेक्षित Anticipate 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	1 एप्रिल रोजी द्रवनत्राची आरंभीची शिल्लक Opening balance of LN ₂ as on 1st April	1751.50	2191.00	11391.00	102616.14	62834.54	202742.54
2	मुख्यालयी उत्पादित द्रवनत्र LN ₂ produced at HQ	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
3	म.प.वि.मं कडून प्राप्त झालेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ Received from MLDB	0.00	0.00	0.00	109011.50	126600.00	132000.00
4	खरेदी केलेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ purchased	152885.70	199000.00	282000.00	2328669.40	2439403.00	2538527.00
5	खात्याच्या इतर संस्थेकडून मिळालेले / उसनवार घेतलेले द्रवनत्र LN ₂ Received / borrowed from other Institute of Dept.	188.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6	एकूण द्रवनत्र Total quantity of LN ₂	154825.20	201191.00	293391.00	2540297.04	2628837.54	2873269.54
7	प्रयोगशाळेसाठी वापरलेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ used for Laboratory	135564.50	170080.00	200880.00	130820.00	133505.00	140435.00
8	द्रवनत्रपात्र थंड करणेसाठी वापरलेले द्रवनत्र LN ₂ used for cooling of LN ₂ containers	7650.00	9600.00	14000.00	43741.34	40472.50	42288.50
9	पुरवठा केलेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ supplied	0.00	0.00	0.00	2102586.83	2056790.50	2128587.50
10	इतर संस्थांना उसनवार दिलेले द्रवनत्र LN ₂ borrowed to other Institute of Dept.	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
11	बाष्पीभवन झालेले द्रवनत्र Quantity of LN ₂ evaporated	9419.70	10120.00	10620.00	200314.33	195327.00	200300.00
12	द्रवनत्र बाष्पीभवनाची टक्केवारी Percentage of Evaporation of LN ₂	6.08	5.03	3.62	7.89	7.43	6.97
13	विनियोग केलेले एकूण द्रवनत्र Total Quantity of LN ₂ disposed off	152634.20	189800.00	225500.00	2477462.50	2426095.00	2511611.00
14	31 मार्च रोजी शिल्लक द्रवनत्र Closing balance of LN ₂ as on 31st March	2191.00	11391.00	67891.00	62834.54	202742.54	361658.54
15	एक कृत्रिम रेतन करण्यासाठी लागणारे द्रवनत्र (ली) LN ₂ required to perform one Insemination (Ltr)	0.00	0.00	0.00	1.47	0.25	0.26
16	एक कृत्रिम रेतन करण्यासाठी लागणा-या द्रवनत्राची किंमत (रु.) Cost of LN ₂ required to perform one Insemination (Rs.)	0.00	0.00	0.00	33.21	5.72	6.04
17	केलेले कृत्रिम रेतन Artificial Insemination Done	0	0	0	1688759	9827305	9827305
18	जन्मलेली वासरे Calves Born	0	0	0	570533	670748	670748
19	एक लिटर द्रवनत्राची खरेदी किंमत (रु.) Purchase Cost of LN ₂ per Litre (Rs.)	21.37	21.79	23.15	22.64	23.18	23.62
20	एक अतिशित वळूबीजमात्रा तयार करण्यास लागलेल्या द्रवनत्राची किंमत (रु.) Cost of LN ₂ required to produce one FS Dose (Rs.)	1.19	0.90	0.90	0.00	0.00	0.00

तक्ता सहा / Table 6

मपविमं, नागपूर अंतर्गत अतिशीत वळूबीज पेढी (3) व राज्यातील एकूण कृत्रिम रेतन केंद्रांच्या गोठीत रेत बीजमात्रांचा हिशोब दर्शविणारा तक्ता
Table indicate the account of Frozen Semen doses of Frozen Semen Laboratories (3) & District Artificial Insemination Centres (34) in the State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	गोठीत रेतमात्रा प्रयोगशाळा Frozen Semen Laboratories			जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्र District Artificial Insemination Centre		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
		2023-24 (3)	2024-25 (4)	2025-26 (5)	2023-24 (6)	2024-25 (7)	2025-26 (8)
(1)	(2)						
1	एप्रिल रोजी शिल्लक असलेल्या अतिशीत वळूबीज मात्रा Opening balance of F S doses as on 1st April						
	A) विदेशी Exotic	694106	310175	286071	99216	99147	126256
	B) संकरित Cross bred	461748	559182	642359	157836	299334	545930
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	73800	67365	115764	16631	22900	17332
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	184899	276343	338697	46293	82107	134871
	क) गिर Gir	108494	292970	316959	61480	108781	149075
	ड) खिलार Khillar	700	46482	67359	22463	27589	34201
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	6413	11666	29043	15731	29124	18633
	फ) हरियाना Haryana	213313	201712	201712	50983	60225	67099
	ग) गवळाउ Gavlau	96705	85960	95960	17243	32242	57588
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	684324	982498	1165494	230824	362968	478799
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	75997	223275	349088	23085	18872	23259
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	0	2586	2059	4954
	क) सुरती Surati	7473	5248	5439	8056	4895	34496
	ड) मूरा Murrha	220844	901538	786057	165346	201102	591991
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	8084	12012	8199	5696	5538	9291
	फ) इतर Other	0	0	0	5286	5286	5286
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	312398	1142073	1148783	210055	237752	669277
	एकूण Total (A+B+C+D)	2152576	2993928	3242707	697931	999201	1820262
2	एकूण अतिशीत वळूबीज मात्रा उत्पादन Total No. of F S						
	A) विदेशी Exotic	382992	460000	546000	0	0	0
	B) संकरित Cross bred	707470	1405000	1675500	0	0	0
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	51004	110000	60000	0	0	0
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	261723	485000	625000	0	0	0
	क) गिर Gir	269850	557000	615000	0	0	0
	ड) खिलार Khillar	110014	110000	120000	0	0	0
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	38090	105000	175000	0	0	0
	फ) हरियाना Haryana	15673	25000	2000			
	ग) गवळाउ Gavlau	32359	50000	75000			
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	778713	1442000	1672000	0	0	0
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	204117	220000	260000	0	0	0
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	20000	0	0	0
	क) सुरती Surati	0	0	0	0	0	0
	ड) मूरा Murrha	761003	1140000	1325000	0	0	0
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	0	45000	45000	0	0	0
	फ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	965120	1405000	1650000	0	0	0
	एकूण Total (A+B+C+D)	2834295	4712000	5543500	0	0	0

तक्ता सहा चालू / Table 6 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
3	एकूण अतिशीत वळूबीजमात्रा तयार करण्यासाठी आलेला खर्च (रु. लाख) Expenditure incurred to produce Total No. of F S doses (Rs. Lakh)	774.84	680.00	740.00	0	0	0
4	एक अतिशीत वळूबीजमात्रा तयार करण्यासाठी आलेला खर्च (रु.) Expenditure incurred to produce one FS dose (Rs.)	27.34	14.43	13.35	0	0	0
5	अतिशीत वळूबीज मात्रा खरेदी/इतर संस्थाकडून प्राप्त FS doses purchased/Received from other institutes						
	A) विदेशी Exotic	109855	492000	467000	221734	802825	811653
	B) संकरित Cross bred	309423	1150000	1025000	797637	1792392	1786194
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	0	8000	8000	42766	73670	79968
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	35080	70000	20000	130983	212851	216783
	क) गिर Gir	195270	0	70000	188775	294130	301989
	ड) खिलार Khillar	16835	75000	6000	62114	169274	177328
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	24030	205000	116000	49455	143274	149383
	फ) हरियाना Haryana	0	0	0	22901	40697	41011
	ग) गवळाउ Gavlau	0	0	0	31551	60243	60743
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	271215	358000	220000	528545	994139	1027205
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	0	0	0	33341	287834	296615
	ब) नागपुरी Nagpuri	0	0	0	0	4917	5167
	क) सुरती Surati	0	20000	17000	2224	54951	54551
	ड) मूरा Murrha	567347	565000	800000	521718	1729045	1737301
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	10000	37000	32000	6136	122475	120225
	फ) इतर Other	0	0	0	0	2	2
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	577347	622000	849000	563419	2199224	2213861
	एकूण Total (A+B+C+D)	1267840	2622000	2561000	2111335	5788580	5838913
6	एकूण अतिशीत वळूबीज मात्रा Total No. of FS doses						
	A) विदेशी Exotic	1186953	1262175	1299071	320950	901972	937909
	B) संकरित Cross bred	1478641	3114182	3342859	955473	2091726	2332124
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	124804	185365	183764	59397	96570	97300
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	481702	831343	983697	177276	294958	351654
	क) गिर Gir	573614	849970	1001959	250255	402911	451064
	ड) खिलार Khillar	127549	231482	193359	84577	196863	211529
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	68533	321666	320043	65186	172398	168016
	फ) हरियाना Haryana	228986	226712	203712	73884	100922	108110
	ग) गवळाउ Gavlau	129064	135960	170960	48794	92485	118331
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	1734252	2782498	3057494	759369	1357107	1506004
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	280114	443275	609088	56426	306706	319874
	ब) नागपुरी Nagpuri	0	0	20000	2586	6976	10121
	क) सुरती Surati	7473	25248	22439	10280	59846	89047
	ड) मूरा Murrha	1549194	2606538	2911057	687064	1930147	2329292
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	18084	94012	85199	11832	128013	129516
	फ) इतर Other	0	0	0	5286	5288	5288
	D) एकूण भैस Total Buffalo (अ ते फ)	1854865	3169073	3647783	773474	2436976	2883138
	एकूण Total (A+B+C+D)	6254711	10327928	11347207	2809266	6787781	7659175

तक्ता सहा चालू / Table 6 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
7	इतर संस्थाना पुरवठा केलेल्या अतिशीत वळूबीजमात्रा No. of FS doses supplied						
	A) विदेशी Exotic	226465	944904	1044904	218386	772367	772367
	B) संकरित Cross bred	824307	2376123	2481123	645488	1535797	1535797
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	42892	61601	56601	36188	78860	78860
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	141836	474046	578546	94094	158807	158807
	क) गिर Gir	230687	512011	517011	139823	251245	251245
	ड) खिलार Khillar	61545	157123	166623	55837	161200	161200
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	49497	282123	284123	35871	153538	153538
	फ) हरियाना Haryana	21920	25000	25000	13410	33533	33533
	ग) गवळाउ Gavlau	33751	40000	50000	16349	34682	34682
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	582128	1551904	1677904	391572	871865	871865
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	32317	86187	81187	36492	282539	282539
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	0	515	2002	2002
	क) सुरती Surati	2225	19809	19809	5347	25320	25320
	ड) मूरा Murrha	532850	1702481	1778481	478347	1329714	1329714
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	6072	81313	79313	6230	118517	118517
	फ) इतर Other	0	0	0	0	2	2
	D) एकुण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	573464	1889790	1958790	526931	1758094	1758094
	एकुण Total (A+B+C+D)	2206364	6762721	7162721	1782377	4938123	4938123
8	तपासणीसाठी / चाचणीसाठी वाया गेलेल्या एकूण वळूबीजमात्रा No. of FS doses used for testing / wasted						
	A) विदेशी Exotic	650313	31200	33500	3417	3349	3460
	B) संकरित Cross bred	95152	95700	111300	10651	9999	10292
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	14547	8000	8000	309	378	388
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	63523	18600	71100	1075	1280	1317
	क) गिर Gir	49957	21000	89000	1651	2591	2604
	ड) खिलार Khillar	19522	7000	7200	1151	1462	1504
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	7370	10500	17500	191	227	237
	फ) हरियाना Haryana	5354	0	0	249	290	300
	ग) गवळाउ Gavlau	9353	0	0	203	215	215
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	169626	65100	192800	4829	6443	6565
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	24522	8000	8200	1062	908	938
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	0	12	20	20
	क) सुरती Surati	0	0	0	38	30	31
	ड) मूरा Murrha	114806	118000	127500	7615	8442	8564
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	0	4500	4500	64	205	216
	फ) इतर Other				0	0	0
	D) एकुण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	139328	130500	140200	8791	9605	9769
	एकुण Total (A+B+C+D)	1054419	322500	477800	27688	29396	30086

तक्ता सहा समाप्त / Table 6 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
9	एकूण विनियोग केलेल्या अतिशीत वळूबीजमात्रा Total No. of FS doses disposed						
	A) विदेशी Exotic	876778	976104	1078404	221803	775716	775827
	B) संकरित Cross bred	919459	2471823	2592423	656139	1545796	1546089
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	57439	69601	64601	36497	79238	79248
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	205359	492646	649646	95169	160087	160124
	क) गिर Gir	280644	533011	606011	141474	253836	253849
	ड) खिलार Khillar	81067	164123	173823	56988	162662	162704
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	56867	292623	301623	36062	153765	153775
	फ) हरियाना Haryana	27274	25000	25000	13659	33823	33833
	ग) गवळाउ Gavlau	43104	40000	50000	16552	34897	34897
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	751754	1617004	1870704	396401	878308	878430
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	56839	94187	89387	37554	283447	283477
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	0	527	2022	2022
	क) सुरती Surati	2225	19809	19809	5385	25350	25351
	ड) मूरा Murrha	647656	1820481	1905981	485962	1338156	1338278
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	6072	85813	83813	6294	118722	118733
	फ) इतर Other	0	0	0	0	2	2
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	712792	2020290	2098990	535722	1767699	1767863
	एकूण Total (A+B+C+D)	3260783	7085221	7640521	1810065	4967519	4968209
10	31 मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या वळूबीजमात्रा Closing balance of FS doses as on 31st March						
	A) विदेशी Exotic	310175	286071	220667	99147	126256	162082
	B) संकरित Cross bred	559182	642359	750436	299334	545930	786035
	अ) देवणी Deoni/राठी Rathi	67365	115764	119163	22900	17332	18052
	ब) डांगी Dangi/ सहिवाल Sahival	276343	338697	334051	82107	134871	191530
	क) गिर Gir	292970	316959	395948	108781	149075	197215
	ड) खिलार Khillar	46482	67359	19536	27589	34201	48825
	इ) लाल कंधारी Lal kandhari	11666	29043	18420	29124	18633	14241
	फ) हरियाना Haryana	201712	201712	178712	60225	67099	74277
	ग) गवळाउ Gavlau	85960	95960	120960	32242	57588	83434
	ढ) इतर Other	0	0	0	0	0	0
	C) एकूण देशी Total Indigenous (अ ते ढ)	982498	1165494	1186790	362968	478799	627574
	अ) पंढरपुरी Pandharpuri	223275	349088	519701	18872	23259	36397
	ब) नागपूरी Nagpuri	0	0	20000	2059	4954	8099
	क) सुरती Surati	5248	5439	2630	4895	34496	63696
	ड) मूरा Murrha	901538	786057	1005076	201102	591991	991014
	इ) जाफराबादी Jafrabadi	12012	8199	1386	5538	9291	10783
	फ) इतर Other	0	0	0	5286	5286	5286
	D) एकूण म्हैस Total Buffalo (अ ते फ)	1142073	1148783	1548793	237752	669277	1115275
	एकूण Total (A+B+C+D)	2993928	3242707	3706686	999201	1820262	2690966

तक्ता सात Table 7

मपविमं. नागपूर अंतर्गत वळूमाता व वळू संगोपन केंद्र आणि राज्यस्तरीय पशुपेदास केंद्रांचे रु. एक आवकेशी खर्चाचे गुणोत्तर
Operating Cost of BMF, BRC under MLDB & State level CBF in ratio with receipt of Rs. One

		प्रत्यक्ष २०२३-२४ Actual 2023-24				अपेक्षित २०२४-२५ Anticipated 2024-25				लक्ष्य २०२५-२६ Target 2025-26			
		परार आणि भत्ते सोडून खर्च		खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर		परार आणि भत्ते सोडून खर्च		खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर		परार आणि भत्ते सोडून खर्च		खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर	
अ. क्र. Sr. No.	प्रक्षेत्राचे नाव Name of farm	एकूण आवक Total Receipt	महसूली काव्यनिक Revenue Notional	परार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	महसूली काव्यनिक Revenue Notional	परार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One	एकूण आवक Total Receipt	महसूली काव्यनिक Revenue Notional	परार आणि भत्ते सोडून खर्च Expenditure Exclusive of pay and allowances	खर्च एक रु. आवकेशी गुणोत्तर Ratio to receipt of Rs. One
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	वळूमाता संगोपन केंद्र, ताथवडे (पुणे) Bull Mother Farm, Tathwade (Pune)	5067.41	14220.00	6775.51	0.35	7000.00	15000.00	5000.00	0.23	7000.00	15000.00	5000.00	0.23
2	वळूमाता संगोपन केंद्र, जत (सांगली) Bull Mother Farm, Jath (Sangli)	2453.00	2852.00	681.50	0.13	2453.00	2852.00	681.00	0.13	2453.00	3052.00	681.50	0.12
3	वळूमाता संगोपन केंद्र, जुमोनी (सोलापूर) Bull Mother Farm, Jumoni (Solapur)	3700.00	12000.00	5446.00	0.35	4000.00	12000.00	5000.00	0.31	4500.00	12000.00	5000.00	0.30
4	वळूमाता संगोपन केंद्र, कोपरगाव (अहमदनगर) Bull Mother Farm, (Ahmednagar)	1807.30	487.60	1769.21	0.77	2150.00	500.00	1800.00	0.68	2560.00	500.00	1600.00	0.52
5	वळूमाता संगोपन केंद्र, हिंगोली (हिंगोली) Bull Mother Farm, Hingoli (Hingoli)	3997.00	6497.14	2114.00	0.20	4396.70	0.00	0.00	0.00	4835.00	0.00	0.00	0.00
6	वळूमाता संगोपन केंद्र, पोहरा (अमरावती) Bull Mother Farm, Pohara (Amravati)	2261.73	8176.11	2506.71	0.24	2500.00	8500.00	2700.00	0.25	2700.00	9000.00	2800.00	0.24
7	वळूमाता संगोपन केंद्र, वडसा (गडचिरोली) Bull Mother Farm, Wadsa (Gadchiroli)	3651.06	12835.01	350.29	0.02	4200.00	16900.00	320.11	0.02	5000.00	18900.00	298.22	0.01
एकूण १ ते ७ Total 1 to 7		22937.50	57067.86	19643.22	0.25	26699.70	55752.00	15501.11	0.19	29048.00	58452.00	15379.72	0.18
8	वळू संगोपन केंद्र, औरंगाबाद Bull Rearing Centre, Aurangabad	70.50	2558.00	8.96	0.00	30.00	2512.00	12.25	0.00	50.00	2558.00	14.50	0.01
9	वळू संगोपन केंद्र, नागपूर Bull Rearing Centre, Nagpur	259.00	1867.00	3826.00	1.80	270.00	2000.00	4000.00	1.76	280.00	2400.00	5000.00	1.87
एकूण ८ ते ९ Total 8 to 9		329.50	4425.00	3834.96	0.81	300.00	4512.00	4012.25	0.83	330.00	4958.00	5014.50	0.95
एकूण १ ते ९ Total 1 to 9		23267.00	61492.86	23478.18	0.28	26999.70	60264.00	19513.36	0.22	29378.00	63410.00	20394.22	0.22

तस्का सात चालू / Table 7 contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
10	पशुपैदास प्रक्षेत्र, हेटीकुडी (वर्ध) Cattle Breeding Farm, Hetikundi (Wardha)	556.00	0.00	78.19	0.14	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
11	पशुपैदास प्रक्षेत्र, वाघापूर (यवतमाळ) Cattle Breeding Farm, Waghapur (Yeotmal)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
12	पशुपैदास प्रक्षेत्र, बोड (अमरावती) Cattle Breeding Farm, Bod (Amravati)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
13	पशुपैदास प्रक्षेत्र, साकुड (बीड) Cattle Breeding Farm, Sakud (Beed)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	एकूण १० ते १३ Total 10 to 13	556.00	0.00	78.19	0.14	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	एकूण १ ते १३ Total 1 to 13	23823.00	61492.86	23556.37	0.28	26999.70	60264.00	19513.36	0.22	29378.00	63410.00	20394.22	0.22

१०३ - कुक्कूट विकास

103 - Poultry Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसंकल्पीय	सुधारीत	अर्थसंकल्पीय	
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
		२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६	कार्याचे वर्गीकरण
		Actuals	Budget	Revised	Budget	
		2023-24	Estimates	Estimates	Estimates	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
(8)						
103, Poultry Development						103, कुक्कूट विकास
(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries						(01) कुक्कूट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे
(01)(01) Poultry Breeding Farms and Hatcheries (Committed) (24030472)		62019	96217	72456	90938	(01)(01) कुक्कूट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे (अनिवार्य) (24030472)
(02) Intensive Poultry Development Blocks						(02) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट
(02)(01) Intensive Poultry Development Blocks (Committed) (24030481)		12679	0	0	0	(02)(01) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट (अनिवार्य) (24030481)
(03) Purposive grants to Zilla Parishads						(03) जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने
(03)(05) Purposive Grants to Zilla Parishad under Section 182 of the Maharashtra Zilla Parishads & Panchayat Samities Act, 1961 (Payable at Treasury) (Committed) (24032241)		56847	62588	49692	61531	(03)(05) महाराष्ट्र जिल्हा पारंपद व पंचायत समिती अधिनियम, 1961 यांच्या कलम 182 अन्वये जिल्हा परिषदांना सप्रयोजन अनुदाने (कोषागारातून देय) (अनिवार्य) (24032241)
(04) Intensive Poultry Development Blocks						(04) प्रकर्षित कुक्कूट विकास गट
(04)(12) Poultry Farming by rearing 1000 Broiler Poultry Birds (Scheme) (2403B882)		0	1	1	1	(04)(12) 1000 मांसल कुक्कूटपक्षी पालनाद्वारे कुक्कूट व्यवसाय सुरु करणे (कार्यक्रम) (2403B882)
(04)(13) Poultry Farming by rearing 1000 Broiler Poultry Birds (Special Component Plan) (State Scheme) (Scheme) (2403B871)		0	0	0	0	(04)(13) 1000 मांसल कुक्कूटपक्षी पालनाद्वारे कुक्कूट व्यवसाय सुरु करणे (विशेष घटक योजना) (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (2403B871)
(04)(17) Establishment of Intensive Poultry Development Blocks on Public Private Partnership Mode (Scheme) (2403D248)		6181	101	2	301	(04)(17) राज्यात सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर सधन कुक्कूट विकास गटांची स्थापना करणे (कार्यक्रम) (2403D248)
Total-(04)	Voted	6181	102	3	302	दत्तमत एकूण-(04)
(05) National Livestock Mission Poultry Development (Centrally Sponsored scheme)						(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कुक्कूट विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(05)(01) Rural Backyard Poultry Development Scheme (60% Central Share) (Scheme) (2403C789)		0	0	0	0	(05)(01) ग्रामीण भागातील परसातील कुक्कूटपालन योजना (60% केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C789)

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.						(रुपये हजारत)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(05)(02) Rural Backyard Poultry Development Scheme under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403C851)		0	0	0	0		(05)(02) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत ग्रामीण परसबाग कुक्कुटपालन विकास योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C851)
(05)(03) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (60 % Central Share) (Scheme) (2403D364)		0	0	0	0		(05)(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी364)
(05)(04) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (60 % State Share) (Scheme) (2403D373)		0	0	0	0		(05)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी373)
(05)(05) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (40 % Central Share) (Scheme) (2403D382)		0	0	0	0		(05)(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी382)
(05)(06) Innovative Poultry Productivity Project Low Input Technology Poultry Birds under National Livestock Mission (40 % State Share) (Scheme) (2403D391)		0	0	0	0		(05)(06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403डी391)
Total-(05)		0	0	0	0		एकूण-(05)
(07) Vimukta Jatis, Nomadic Tribes, Other Backward Classes and Special Backward Classes							(07)विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग
(07)(01) 75 Percent Subsidy for Purchase and Rearing of Poultry Birds (Scheme) 33, Subsidies (2403D562)		0	1	1	0		(07)(01) कुक्कुट पक्ष्यांच्या खरेदी व संगोपनासाठी 75 टक्के अनुदान (कार्यक्रम) 33, अर्थसहाय्य (2403डी562)
Total-103	Voted	137726	158908	122152	152771		दत्तमत एकूण-103

तक्ता दोन / Table 2

महाराष्ट्र राज्यातील कुक्कुट संस्था व बदक पैदास केंद्रे यामधील पक्षांची संख्या दर्शविणारा तक्ता / Table indicates the Poultry strength on the Poultry institutes & Duck Breeding Farm in the State

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष २०२३-२४ Actual 2023-24						अपेक्षित २०२४-२५ Anticipated 2024-25						लक्ष्य २०२५-२६ Target 2025-26					
		पिल्ले Chicks	तलंगा Pullets	कॉबड्या Hens	नर Cocks	एकूण Total	पिल्ले Chicks	तलंगा Pullets	कॉबड्या Hens	नर Cocks	एकूण Total	पिल्ले Chicks	तलंगा Pullets	कॉबड्या Hens	नर Cocks	एकूण Total	पिल्ले Chicks	तलंगा Pullets	कॉबड्या Hens
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्षांची संख्या Opening Balance as on 1st April	3091	3173	5569	1255	2095	15183	0	1822	2102	634	336	4894	0	6392	1705	3735	203	12035
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ Addition due to internal transfer	2355	6936	4068	6792	766	20917	9355	8104	3195	6973	365	27992	9855	8444	5864	7313	813	32289
3	जन्मलेली पिल्ले Chicks Hatched	246963	0	0	0	0	246963	262844	0	334	0	17	263195	305444	0	334	0	17	305795
4	खात्याच्या इतर संस्थाकडून आणलेल्या पक्षांची संख्या Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	7000	0	0	0	0	7000	2200	0	0	0	0	2200
5	खरेदी केलेले पक्षी Stock Purchased	8500	0	0	0	0	8500	1000	0	0	0	0	1000	6000	0	0	0	0	6000
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) Total add. during year(2 to 5)	257818	6936	4068	6792	766	276380	280199	8104	3529	6973	382	299187	323499	8444	6198	7313	830	346284
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) Total Poultry during year (1+6)	260909	10109	9637	8047	2861	291563	280199	9926	5631	7607	718	304081	323499	14836	7903	11048	1033	358319
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट Reduction due to internal transfer	13728	4068	0	766	0	18562	15077	3195	0	365	0	18637	15757	5864	0	813	0	22434
9	मृत्यूसंख्या Mortality	12728	2092	3216	1080	632	19748	2778	304	557	305	65	4009	2848	324	773	323	108	4376
10	खात्याच्या इतर संस्थाकडे हस्तांतर केलेल्या पक्षांची संख्या Stock transferred to other Inst of the Dept.	2237	0	0	0	0	2237	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्षांची संख्या Stock sold for breeding	230556	26	552	2387	1337	234858	262344	35	334	2437	17	265167	304894	38	719	4463	98	310212
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्षांची संख्या Stock sold for other purposes	1660	2101	3767	3180	556	11264	0	0	3035	765	433	4233	0	0	2090	841	258	3189
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) Total reduction during year (8 to 12)	260909	8287	7535	7413	2525	286669	280199	3534	3926	3872	515	292046	323499	6226	3582	6440	464	340211
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्षांची संख्या (७-१३) Closing balance as on 31st March (7-13)	0	1822	2102	634	336	4894	0	6392	1705	3735	203	12035	0	8610	4321	4608	569	18108
15	मृत्यूची टक्केवारी Mortality percentage	4.88	20.69	33.37	13.42	22.09	6.77	0.99	3.06	9.89	4.01	9.05	1.32	0.88	2.18	9.78	2.92	10.45	1.22

तक्ता दोन चालू Table 2 Contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
	सधन कुक्कुट विकास प्रकल्प Intensive Poultry Development Block (16)																		
1	१ एप्रिल रोजी असलेली पक्ष्यांची संख्या Opening Balance as on 1st April	1073	0	428	0	64	1565	1973	0	40	0	16	2029	3951	0	490	0	71	4512
2	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे वर्षात झालेली वाढ Addition due to internal transfer	0	0	0	0	0	0	0	470	450	470	55	1445	0	1744	1208	1725	150	4827
3	जन्मलेली पिल्ले Chicks Hatched	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	खात्याच्या इतर संस्थाकडून आणलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock received from other Inst of Dept	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	खरेदी केलेले पक्षी Stock Purchased	1000	0	0	0	0	1000	3100	0	0	0	0	3100	4600	0	0	0	0	4600
6	वर्षात झालेली एकूण वाढ (२ ते ५) Total add. during year(2 to 5)	1000	0	0	0	0	1000	3100	470	450	470	55	4545	4600	1744	1208	1725	150	9427
7	वर्षातील एकूण कुक्कुट संस्था (१+६) Total Poultry during year (1+6)	2073	0	428	0	64	2565	5073	470	490	470	71	6574	8551	1744	1698	1725	221	13939
8	अंतर्गत हस्तांतरणामुळे झालेली घट Reduction due to internal transfer	0	0	0	0	0	0	940	450	0	55	0	1445	3469	1208	0	150	0	4827
9	मृत्यूसंख्या Mortality	100	0	12	0	3	115	182	20	0	15	0	217	329	41	56	31	4	461
10	खात्याच्या इतर संस्थाकडे हस्तांतर केलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock transferred to other Inst of the Dept.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	पैदाशीकडे विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for breeding	0	0	30	0	5	35	0	0	0	400	0	400	0	0	502	1048	71	1621
12	इतर उपयोगासाठी विकलेल्या पक्ष्यांची संख्या Stock sold for other purposes	0	0	346	0	40	386	0	0	0	0	0	0	0	0	440	0	50	490
13	वर्षातील एकूण घट (८ ते १२) Total reduction during year (8 to 12)	100	0	388	0	48	536	1122	470	0	470	0	2062	3798	1249	998	1229	125	7399
14	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेल्या पक्ष्यांची संख्या (७-१३) Closing balance as on 31st March (7-13)	1973	0	40	0	16	2029	3951	0	490	0	71	4512	4753	495	700	496	96	6540
15	मृत्यूची टक्केवारी Mortality percentage	4.82	0.00	3.09	0.00	6.25	8.26	11.36	4.26	0.00	3.19	0.00	9.25	20.12	6.27	7.58	4.94	5.71	14.03

पशुसंवर्धन विभागांतर्गत कुक्कुट संस्था व बदक पैदास केंद्र येथील अंडी व खाद्याचा हिशोब

Account of Feed and Eggs of Intensive Poultry Development Blocks (16), Central Hatcheries (4) & Duck Breeding Farm, Wadsa (Gadchiroli)

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	सधन कुक्कुट विकास प्रकल्प										
		अंडी उबवणी केंद्र				Intensive Poultry Development Block				बदक पैदास केंद्र		
		Central Hatchery		Duck Breeding Farm		अपेक्षित		प्रत्यक्ष		अपेक्षित		प्रत्यक्ष
प्रत्यक्ष Actual 2023-24	अपेक्षित Anticipated 2024-25	लक्ष्य Target 2025-26	लक्ष्य Target 2023-24	अपेक्षित Anticipated 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2023-24	लक्ष्य Target 2025-26	अपेक्षित Anticipated 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2023-24	लक्ष्य Target 2025-26	अपेक्षित Anticipated 2024-25	प्रत्यक्ष Actual 2023-24	लक्ष्य Target 2025-26
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1	१ एप्रिल रोजी शिल्लक असलेले खाद्य (टन) Opening Balance of feed as on 1st April (Tons)	92.11	64.43	70.25	2.53	4.64	6.64	0.22	0.65	0.65	0.65	0.65
2	खरेदी केलेले खाद्य (टन) Feed purchased (Tons)	410.79	268.84	445.00	14.29	42.00	124.70	17.55	18.00	18.00	18.00	18.00
3	एकूण खाद्य (टन) Total feed (Tons)	502.90	333.27	515.25	16.82	46.64	131.34	17.77	18.65	18.65	18.65	18.65
4	प्रक्षेत्रावर वापरलेले खाद्य (टन) Feed utilised on the farm (Tons)	415.97	263.02	448.00	12.18	40.00	115.70	17.12	18.00	18.00	18.00	18.65
5	खात्यातील इतर संस्थाना पुरवठा केलेले खाद्य (टन) Feed supplied to the other Instt. of the Dept (Tons)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6	कुक्कुट पालकांना विकलेले खाद्य (टन) Feed sold to poultry keepers (Tons)	22.50	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	एकूण विनियोग केलेले खाद्य (टन) Total feed disposed off (Tons)	438.47	263.02	448.00	12.18	40.00	115.70	17.12	18.00	18.00	18.00	18.65
8	३१ मार्च रोजी शिल्लक असलेले खाद्य (टन) Closing balance of feed as on 31st March (Tons)	64.43	70.25	67.25	4.64	6.64	15.64	0.65	0.65	0.65	0.65	0.00
9	वर्षातील अंड्यावरील कोंबड्यांची सरासरी संख्या Average No. of Laying Hens on the farm during the year	7302	4931	7520	847	850	1578	0	0	0	0	0
10	वर्षामध्ये एका कोंबडीने दिलेली सरासरी अंड्यांची संख्या Average No. of Eggs layed by a Hen during the year	90	66	138	15	189	308	0	0	0	0	0
11	१ एप्रिल रोजी शिल्लक अंड्याची संख्या Opening Balance of Eggs as on 1st April	803	8452	12713	5114	0	0	84	0	0	0	0
12	प्रक्षेत्रावरील उत्पादित अंड्याची संख्या No. of eggs produced on the Farm	656541	323435	1035983	6175	80000	160000	49626	55820	55820	49626	81000
13	इतर स्रोत / संस्थाकडून मिळालेल्या अंड्याची संख्या No. of eggs collected/received by other sources	0	293400	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14	एकूण अंडी Total Eggs	657344	625287	1048696	11289	80000	160000	49710	55820	55820	49710	81000

तबत्ता तीन समाप्त / Table 3 Concltd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
15	एकूण अंड्यांपैकी उबवणी योग्य अंड्यांची संख्या No. of Hatchable eggs out of Total No. of Eggs	481502	473113	826700	8941	67000	116500	37820	41000	60000
16	उबविण्यासाठी विकलेल्या अंड्यांची संख्या (शाक्यतो निरंक/सरासरी ३% चैक्षा कमी) No. of eggs sold for hatching (Desirably Nil / Av < 3%)	21702	16599	26950	5705	67000	116500	370	1510	0
17	खाण्यासाठी/ फुटलेली वा खराब उबवणीस अयोग्य इ. कारणामुळे विल्हेवाट लावलेल्या अंड्यांची संख्या (सरासरी > १७%) No. of eggs sold for table purpose / broken / spoiled / not hatchable (Av < 17%)	176489	86382	142550	2978	13000	43500	39245	47050	40000
18	उबविण्यासाठी वापरलेल्या अंड्यांची संख्या No. of eggs set for hatching (Av > 80%)	450701	509593	862000	2606	0	0	10095	7260	20000
19	एकूण विल्हेवाट लावलेल्या अंड्यांची संख्या Total No. of eggs disposed off	648892	612574	1031500	11289	80000	160000	49710	55820	60000
20	वर्षाअखेर शिल्लक अंड्यांची संख्या (३१ मार्च रोजी) Closing balance of Eggs as on 31st March	8452	12713	17196	0	0	0	0	0	21000
21	कोंबड्यांनी घातलेल्या अंड्यांची सरासरी टक्केवारी Average Laying Percentage of eggs Layed by hens, Breed Norms-RIR,BA & Crosses-50%, Giriraj-38%, Vanraj-42%, Kadaknath-29%)	24.63	17.97	37.74	2.00	25.79	27.78	0.00	0.00	0.00
22	उबवणीकृतून जन्मलेली पिल्ले No. of chicks hatched	287173	312940	535200	0	0	0	3776	4811	15000
23	उबवणीकीची टक्केवारी Hatching percentage - Breed Norms - RIR, BA & Crosses - 75%, Giriraj - 85%, Vanraj - 87%, Kadaknath - 52%	63.72	61.41	62.09	0.00	0.00	0.00	37.40	66.27	75.00
24	प्रक्षेत्रावर लसीकरण केलेल्या पक्षांची संख्या No. of poultry birds vaccinated on the farm	273621	316655	618500	5514	14400	21700	345	368	350
25	महसुली जमा (रु.हजार) Revenue Receipts ('000)	1939.25	3122.50	5021.00	405.34	750.00	1484.00	326.34	515.30	100.00
26	काल्पनिक जमा(रु.हजार) Notional Receipt ('000)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
27	एकूण जमा (रु.हजार) Total Receipt ('000)	1939.25	3122.50	5021.00	405.34	750.00	1484.00	326.34	515.30	100.00
28	वर्षातील एकूण खर्च (रु.हजार) Total Expenditure incurred ('000)	6074.65	4131.28	6251.28	4511.81	7300.00	8400.00	7.20	9.16	9.00

१०४ - मेष व लोकर विकास

104 -Sheep & Wool Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसकल्योय	सुधारित	अर्थसकल्योय	कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
(1)	(2)	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६	(8)
		Actuals	Budget Estimates	Revised Estimates	Budget Estimates	
		2023-24	2024-25	2024-25	2025-26	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
104 - Wool & Sheep Development						104 - मेष व लोकर विकास
(01) Wool Analysis						(01) लोकर पृथ्य:करण
(01)(01) Wool Analysis Laboratory and Wool Utilisation Centre (Committed) (24030572)		3326	7125	2682	6691	(01)(01) लोकर पृथ्य:करण प्रयोगशाळा व लोकर उपयोजन केंद्र (अनिवार्य) (24030572)
(01)(02) Assistance to Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Committed) (24030641)		131494	144301	135478	148182	(01)(02) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाला अर्थसहाय्य (अनिवार्य) (24030641)
(01)(03) Implementation of Goat Cluster Scheme at Farms of Punyashlok Ahilyadevi Maharashtra Sheep and Goat Development Board (Scheme) (2403E315)		7340	257190	180033	153155	(01)(03) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाच्या प्रक्षेत्रावर शेळी समूह योजना (कार्यक्रम) (2403E315)
Total-(01)	Voted	142160	408616	318193	308028	दत्तमत एकूण-(01)
(04) Schemes in the Five Year Plan						(04) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(04)(01) Sheep Breeding Farms Schemes for locating buck for breeding (State Scheme) (Scheme) (24031826)		149	902	742	11002	(04)(01) मेंढ्या पैदास क्षेत्र-पैदाशीसाठी सुधारित जातीचे बोकड पुरवणे (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24031826)
(04)(12) Stall Fedded Supply of 10+1 Goat unit to beneficiaries (Scheme) (2403B862)		209988	1	1	1	(04)(12) अंशतः टाणबंद पद्धतीने लाभार्थ्यांना 10+1 शेळी गटाचे वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403B862)
(04)(14) Distribution of 20 Goats + 2 Bucks on 50 % subsidy to beneficiaries under Marathwada Package in Jalna District (Scheme) (2403D201)		10000	1	1	1	(04)(14) मराठवाडा पॅकेज अंतर्गत जालना जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांना 20 शेळ्या + 2 बोकड गटाचे 50 टक्के अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403D201)
Total-(04)	Voted	220137	904	744	11004	दत्तमत एकूण-(04)
(05) Raje Yashvantrao Holkar Mahamesh Scheme						(05) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना
(05)(01) Raje Yashvantrao Holkar Mahamesh Scheme Distribution of Sheep unit, Ram, Feed & Essential Infrastructure Material on 75 % Subsidy (Scheme) (2403D275)		200000	1	1	100000	(05)(01) राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना मेंढ्या गट, नरमेंढे, खाद्य व पायाभूत सुविधेसाठी साहित्याचे 75 % अनुदानावर वाटप (कार्यक्रम) (2403D275)
(06) SHEME FOR THE BACKWARD CLASS NOMADIC TRIBES C						(06) भटक्या जमाती (क) या मागास प्रवर्गासाठी योजना

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.						(रुपये हजारत)	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(06) (01) Grazing Subsidy to family of shepherd of Dhangar and similar communities (Scheme) (2403D811)			0	1	1	0		(06) (01) धनगर व तत्सम समाजातील मेंढपाळ कुटुंबांना चराई अर्थसहाय्य (कार्यक्रम) (2403D811)
(06) (02) 75 Percent Subsidy to landless Shepherd families of Dhangar and similar communities for purchase/lease of land for stallfed, semistallfed, sheep rearing (Scheme) (2403D829)			0	1	1	0		(06) (02) धनगर व तत्सम समाजातील भूमिहीन मेंढपाळ कुटुंबासाठी अर्ध बंदिस्त, बंदिस्त मेंढीपालन करण्याकरिता जमीन खरेदीसाठी/ भाडेतत्वावर घेण्यासाठी 75 टक्के अर्थसहाय्य (कार्यक्रम) (2403D829)
Total (06)		Voted	0	2	2	0	0	दत्तमत एकूण (06)
(07) National Livestock Mission (07) (05) Establishment of Divisional Laboratory for Production of Goat & Sheep Semen Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Scheme) (2403E324)			0	2	40002	24000		(07) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (07) (05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यमात्रा निर्मितीसाठी विभागीय प्रयोगशाळेची स्थापना योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E324)
(07) (06) Establishment of Divisional Laboratory for Production of Goat & Sheep Semen Under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403E333)			0	2	26668	16000		(07) (06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यमात्रा निर्मितीसाठी विभागीय प्रयोगशाळेची स्थापना योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E333)
(07) (07) Establishment of State Goat & Sheep Semen Bank Under National Livestock Mission (100% Central Share) (Scheme) (2403E342)			0	2	2	1		(07) (07) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत शेळी व मेंढी वीर्यपेढीची स्थापना (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E342)
(07) (08) Increasing Artificial Insemination in Goat & Sheep from existing Cattle & Buffalo Artificial Insemination Centres under National Livestock Mission (60% Central Share) (Scheme) (2403E351)			0	2	7002	7000		(07) (08) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत अस्तित्वात असलेल्या गाई-म्हशींच्या कृत्रिम रेतन केंद्रांमधून शेळ्या-मेंढ्यांमधील कृत्रिम रेतन वृद्धिंगत करणे योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E351)
(07) (09) Increasing Artificial Insemination in Goat & Sheep from existing Cattle & Buffalo Artificial Insemination Centres under National Livestock Mission (40% State Share) (Scheme) (2403E362)			0	2	4668	4667		(07) (09) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत अस्तित्वात असलेल्या गाई-म्हशींच्या कृत्रिम रेतन केंद्रांमधून शेळ्या-मेंढ्यांमधील कृत्रिम रेतन वृद्धिंगत करणे योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E362)
(07)(10) Import of Exotic Sheep & Goat Germ Plasm for genetic improvement in Goat & Sheep Breeds (60% Central Share) (Scheme) (2403E371)			0	2	2	2		(07) (10) शेळ्या-मेंढ्यांच्या वंशामध्ये अनुवंशिक सुधारणा करण्याकरिता विदेशातून जर्मप्लाझ्म आयात करणे योजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E371)
(07)(11) Import of Exotic Sheep & Goat Germ Plasm for genetic improvement in Goat & Sheep Breeds (40% State Share) (Scheme) (2403E389)			0	2	2	2		(07) (11) शेळ्या-मेंढ्यांच्या वंशामध्ये अनुवंशिक सुधारणा करण्याकरिता विदेशातून जर्मप्लाझ्म आयात करणे योजना (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E389)
Total (07)		Voted	0	14	78346	51672	0	दत्तमत एकूण (07)
Total-104		Voted	562297	409537	397286	470704	0	दत्तमत एकूण-104

१०६ - इतर पशुधन विकास

106 - Other Livestock Development

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा २०२३-२४ Actuals 2023-24	अर्थसकल्योय अंदाज २०२४-२५ Budget Estimates 2024-25	सुधारीत अंदाज २०२४-२५ Revised Estimates 2024-25	अर्थसकल्योय अंदाज २०२५-२६ Budget Estimates 2025-26	(7)	कार्याचे वर्गीकरण	(8)
106- Other Livestock Development						१०६- इतर पशुधन विकास	
(01) Five Year Plan Scheme						(01) पंचवर्षिक योजनांतर्गत योजना	
(01) (01) Distribution of 20 Goats + 2 Bucks on 50 % subsidy to Farmers for Agriculture allied activities (Scheme) (2403D355)	49924	1	1	1		(01) (01) शेतक-यांना शेततीपूरक व्यवसायासाठी 20 शेळ्या + 2 बोकड गटाचे 50 % राज्य अनुदानावर वाटप करणे (कार्यक्रम) (2403डी355)	
Total-106	49924	1	1	1		एकूण-106	

पुढील तक्त्यात पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, राज्यस्तरीय पुणे येथे झालेले कामकाज दर्शविलेले आहे

The following table indicates the work done by State level Animal Feed Analysis Laboratory, Pune

अ. क्र. Sr. No. (1)	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load (2)	प्रत्यक्ष Actual 2023-24 (3)	अपेक्षित Anticipated 2024-25 (4)	लक्ष्य Target 2025-26 (5)
1	विविध गुणधर्मासाठी विश्लेषण केलेल्या लोकर नमुन्यांची संख्या No. of wool samples analysed for various attributes	0	0	0
2	विविध गुणधर्मासाठी विश्लेषण केलेल्या खाद्यपदार्थ नमुन्यांची संख्या No. of feed samples analysed	578	600	600
3	धान्याची गुणवत्ता तपासणी Gradation of Godown Grains	14	50	50
4	विश्लेषण करून मिळालेली रक्कम (रु.हजारात) Fees Realised for analytical work & other sources			
	अ) महसुली जमा रक्कम Revenue Receipt	451	330	350
	ब) काल्पनिक जमा रक्कम Notional Receipt	211	160	160
	एकूण जमा रक्कम (अ + ब) Total Receipt	662	490	510
5	एकूण खर्च (रु. हजारात) Expenditure (in thousand)			
	अ) वेतन व भत्ते Pay and allowances	3184	5850	6500
	ब) प्रवास भत्ता Travelling allowance	0	3	3
	क) इतर खर्च Expenditure incurred for purchase of chemicals and Laboratory reagents, contingency expenditure (Plan+Non Plan Exp.)	254	280	300
	एकूण खर्च रक्कम (अ + ब + क) Total Expenditure (a + b + c)	3438	6133	6803
6	प्रात्याक्षिके / कृतीचे प्रशिक्षण Practicals / Demonstrations given for in service Trainees	0	0	0
7	प्रशिक्षणार्थींना दिलेले व्याख्याने Lectures given to the in service trainees	0	0	0

१०९ - विस्तार आणि प्रशिक्षण

109 - Extension & Training

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification	प्रत्यक्ष रकमा	अर्थसंकल्पीय अंदाज	सुधारीत अंदाज	अर्थसंकल्पीय अंदाज	कार्याचे वर्गीकरण		
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६			
	Actuals	Budget Estimates	Revised Estimates	Budget Estimates			
	2023-24	2024-25	2024-25	2025-26			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
109 - Extension & Training						109 - विस्तार आणि प्रशिक्षण	
(00) Schemes in the Five Year Plan						(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना	
(00)(01) Inservice Training (Committed) (24030703)	14126	28405	27129	29463		(00)(01) सेवांतर्गत प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030703)	
(00)(03) Poultry Training (committed) (24030721)	11584	0	0	0		(00)(03) कुक्कुट पालन प्रशिक्षण (अनिवार्य) (24030721)	
(00)(08) Establishment of Mobile Expansion & Demonstration Unit (Committed) (24032742)	642	1438	807	1526		(00)(08) फिरत्या प्रसारक व प्रात्यक्षिक केंद्राची स्थापना (अनिवार्य)(24032742)	
(00)(09) Establishment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (committed) (24032143)	1717885	2230407	2225629	2444463		(00)(09) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (अनिवार्य) (24032143)	
(00)(10) Exhibition & Propoganda (100% State Plan) (Scheme) (24030875)	10992	30003	21003	30004		(00)(10) प्रदर्शन व प्रचार (100 टक्के राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24030875)	
(00)(19) Establishment of Maharashtra Animal and Fisheries Science University (100% State Scheme) (Committed) (24032092)	500000	425000	500000	1413233		(00)(19) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना (100 % राज्य योजना) (कार्यक्रम) (24032092)	
(00)(23) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% State share) (Committed) (24032223)	3740	3581	3581	3970		(00)(23) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24032223)	
(00)(24) Establishment of Maharashtra Veterinary Council (50% Central Share) (Committed) (24032232)	0	2	2	2		(00)(24) महाराष्ट्र पशुवैद्यकीय परिषदेची स्थापना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनिवार्य) (24032232)	
(00)(27) Strengthening of State Level Training Centre, Pune (Scheme) (2403B675)	53217	153052	107852	74436		(00)(27) राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, पुणे या कार्यालयाचे बळकटीकरण करणे (कार्यक्रम) (2403B675)	
(00)(28) Rajarshi Chatrapati Shahu Maharaj Fee Reimbursement Scheme (Maharashtra Animal and Fisheries Science University Internal) (Scheme) (2403D212)	11398	15466	10826	17012		(00)(28) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क प्रतिपूर्ती योजना (महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ अंतर्गत) (कार्यक्रम) (2403D212)	
(00)(28) Dr. Panjabrao Deshmukh Hostel Maintenance allowance Scheme (Maharashtra Animal and Fisheries Science University Internal) (Scheme) (2403D221)	5226	9397	9397	10337		(00)(28) डॉ. पंजाबराव देशमुख वसतिगृह निर्वाह भत्ता योजना (महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठ अंतर्गत) (कार्यक्रम) (2403D221)	
(00)(30) All India Co-ordinated Research Project on Post Harvest Engineering and Technology (AICRP on PHET) (Scheme) (2403E253)	1472	3400	2380	1800		(00)(30) अखिल भारतीय समन्वयक संशोधन प्रकल्पांतर्गत कापणी पश्चात अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान योजना (कार्यक्रम) (2403E253)	

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(00)(31) Internship allowance/ stipend to the students of Maharashtra Animal and Fishery Science University (Scheme) (2403E487)		41310	35111	35111	36597		(00) (31) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापिठाच्या विद्यार्थ्यांना आंतरर्वासिता भत्ता/ छात्रवृत्ती (कार्यक्रम) (2403E487)
(01) Skill Development Technology transfer and extension under National Livestock Mission (01) (02) Innovation activities, Research & Development under National Livestock Mission (100 % Central Share) (Scheme) (2403E431)		6500	38221	38221	26240		(01) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कौशल्य विकास तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि विस्तार (01) (02) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण उपक्रम, संशोधन व विकास (100 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E431)
(01) (03) Extension activities under National Livestock Mission (60 % Central Share) (Scheme) (2403E442)		0	0	1	1		(01) (03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत विस्तार उपक्रम योजना (60 % केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E442)
(01) (04) Extension activities under National Livestock Mission (40% State share) (Scheme) (2403E451)		0	0	1	1		(01) (04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत विस्तार उपक्रम योजना (40 % राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403E451)
Total-109	Voted	2378092	2973483	2981940	4089085	दत्तमत एकूण-109	

तक्ता दोन / Table 2

विविध योजनांतर्गत आयोजित प्रशिक्षणांची संख्या

No. of Training Programs organised Under different Schemes

अ. क्र. Sr. No.	विभागाचे नाव Name of Region	प्रशिक्षण कार्यक्रम संख्या				झालेला खर्च (रु.)				प्रति शेतकरी खर्च (रु.) No. of Farmers Trained						
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)
1	मुंबई विभाग Mumbai Region	42	50	50	285000	125000	125000	1276	3703	3703	1563	4279	4279	2839	7982	7982
2	नाशिक विभाग Nashik Region	27	239	239	360133	72001	72001	93	995	995	328	2314	2314	421	3309	3309
3	पुणे विभाग Pune Region	236	1595	1595	1156600	45155	45155	809	1080	1080	1799	3261	3261	2608	4341	4341
4	औरंगाबाद विभाग Aurangabad Region	40	305	305	1210000	260000	260000	859	4262	4262	1397	4338	4338	2256	8600	8600
5	लातूर विभाग Latur Region	24	11	11	363679	260000	260000	370	310	310	781	255	255	1151	565	565
6	अमरावती विभाग Amravati Region	16	13	13	440000	0	0	266	360	360	476	840	840	742	1200	1200
7	नागपूर विभाग Nagpur Region	49	235	235	401601	1069774	1069774	1058	987	987	1213	820	820	2271	1807	1807
महाराष्ट्र राज्य Total Maharashtra State		434	2448	2448	4217013	1831930	1831930	4731	11697	11697	7557	16107	16107	12288	27804	27804

तक्ता तीन / Table 3

पुढील तक्त्यात खात्याने आयोजित केलेल्या निरनिराळ्या प्रशिक्षण पाठ्यक्रमातून प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या दर्शविलेली आहे

The following table indicates the number of persons trained under various courses conducted by the Department

अ. क्र.	पाठ्यक्रमाचे वर्णन / Sr. No.	प्रशिक्षणाचा कालावधी / Type of Training	प्रत्यक्ष २०२३-२४ Actual 2023-24		अपेक्षित २०२४-२५ Anticipated 2024-25		लक्ष्य २०२५-२६ Target 2025-26				
			पुरुष / Male	स्त्रिया / Female	एकूण / Total	पुरुष / Male	स्त्रिया / Female	एकूण / Total	पुरुष / Male	स्त्रिया / Female	एकूण / Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
अ) सेवागत प्रशिक्षण In service Training											
1	जिपउपा/ सआपसं/ जिपअ/ पविअ DDC/AH/ ACAH/ DAHO/ LDO	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	182	29	211	200	80	280	123	52	175
2	सहायक पविअ/ पशुधन पर्यवेक्षक Paravets (Assistant Livestock Development Officer/ Livestock Superwiser)	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	96	13	109	175	30	205	123	52	175
3	लिपिक वर्ग/ Clerical Staff	अभिमुख प्रशिक्षण कार्यक्रम Orientation Technical Training	114	30	144	0	0	0	98	42	140
4	पशुधन विकास अधिकारी/ Livestock Development Officer	उजळणी तांत्रिक प्रशिक्षण Refresher's Technical Training	0	0	0	177	22	199	196	84	280
5	नवनियुक्त पशुधन विकास अधिकारी/ Newly Appointed Livestock Development Officer	पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण Foundation Technical Training	233	90	323	230	120	350	25	10	35
6	नवनियुक्त सहायक आयुक्त/ Newly Appointed Assistant Commissioner	पायाभूत तांत्रिक प्रशिक्षण Foundation Technical Training	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	सहायक आयुक्त/ पविअ ACAH / Livestock Development Officer	अॅस्कॅड प्रशिक्षण ASCAD Training	78	22	100	100	60	160	110	50	160
8	सहायक पविअ/ पशुधन पर्यवेक्षक Paravets (ALDO/ Livestock Superwiser)	अॅस्कॅड प्रशिक्षण ASCAD Training	66	9	75	80	20	100	110	50	160
एकूण अ Total A			769	193	962	962	332	1294	785	340	1125

तक्ता तीन समाप्त / Table 3 Conclid.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
ब) अंडी उबवणी केंद्रे व कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांनी राबविलेले कुक्कुट पालन प्रशिक्षण Poultry Keepers Training Conducted by Central Hatcheries & Poultry Extension Centre											
1	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, पुणे Central Hatchery, Pune	एक महिना 1 Month	106	14	120	116	19	135	116	19	135
2	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, कोल्हापूर Central Hatchery, Kolhapur	१५ दिवस 15 days	26	40	66	65	45	110	72	49	121
3	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, औरंगाबाद Central Hatchery, Aurangabad	एक महिना 1 Month	56	18	74	165	45	210	182	50	232
4	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, औरंगाबाद Central Hatchery, Aurangabad	७ दिवस 7 Days	225	42	267	130	15	145	140	30	170
5	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, नागपूर Central Hatchery, Nagpur	१५ दिवस 15 days	0	0	0	70	10	80	70	10	80
6	मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र, नागपूर Central Hatchery, Nagpur	एक महिना 1 Month	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	कुक्कुट विस्तार केंद्र, कणकवली, सिंधुदुर्ग Poultry Extension Centre Kankavli	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	कुक्कुट विस्तार केंद्र, मुरुड, लातूर Poultry Extension Centre, Murud, Latur	७ दिवस 7 Days	346	104	450	0	0	0	0	0	0
एकूण ब Total (B)			759	218	977	546	134	680	580	158	738
क) सधन कुक्कुट विकास गट अंतर्गत कुक्कुट पालन प्रशिक्षण Poultry Keepers Training Conducted by Intensive Poultry Development Blocks											
1	मुंबई विभाग Mumbai Region	७ दिवस 7 Days	239	163	402	470	140	610	470	140	610
2	नाशिक विभाग Nashik Region	१५ दिवस 15 days	159	34	193	200	80	280	200	80	280
3	पुणे विभाग Pune Region	७ दिवस 7 Days	61	13	74	0	0	0	0	0	0
4	पुणे विभाग Pune Region	१५ दिवस 15 days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	औरंगाबाद विभाग Aurangabad Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	30	15	45	30	15	45
6	लातूर विभाग Latur Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	लातूर विभाग Latur Region	७ दिवस 7 Days	0	0	0	80	40	120	80	70	150
8	अमरावती विभाग Amravati Region	१५ दिवस 15 days	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	अमरावती विभाग Amravati Region	एक महिना 1 Month	0	0	0	0	0	0	0	0	0
एकूण क Total C			459	210	669	780	275	1055	780	305	1085
एकूण ब + क Total B + C			1218	428	1646	1326	409	1735	1360	463	1823
एकूण सर्व अ + ब + क Grand Total A + B + C			1987	621	2608	2288	741	3029	2145	803	2948

Work load summary of Maharashtra Animal and Fisheries Sciences University, Nagpur

अ. क्र. Sr. No.	कार्यभाराचा तपशील Particulars of Work load	प्रत्यक्ष २०२३-२४ Actual 2023-24			अपेक्षित २०२४-२५ Anticipated 2024-25			लक्ष्य २०२५-२६ Target 2025- 26		
		पदवीधर Graduation	पदव्युत्तर PG	आचार्य Acharaya	पदवीधर Graduation	पदव्युत्तर PG	आचार्य Acharaya	पदवीधर Graduation	पदव्युत्तर PG	आचार्य Acharaya
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	पदव्युत्तर पशुवैद्यकीय व पशुविज्ञान संस्था, अकोला Post Graduate Institute of Veterinary and Animal Science, Akola	0	27	1	0	34	9	0	34	9
2	पशुवैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या No. of students admitted in Veterinary colleges									
	अ) मुंबई Mumbai	114	44	4	106	47	25	106	47	25
	ब) शिरवळ Shirval	66	32	4	65	36	11	80	36	11
	क) परभणी Parbhani	83	33	4	83	41	19	103	41	19
	ड) उदगीर Udagir	65	26	0	65	30	6	81	30	6
	इ) नागपूर Nagpur	83	29	4	81	38	24	101	38	24
	एकूण १ + २ Total 1 + 2	411	191	17	400	226	94	471	226	94
3	अ) दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय, उदगीर College of Dairy Technology, Udgir	32	0	0	33	0	0	33	0	0
	ब) दुग्ध तंत्रज्ञान महाविद्यालय, वरुड (पुसद) College of Dairy Technology, Warud (Pusad)	32	0	0	33	8	0	33	8	0
	एकूण अ+ब Total A+B	64	0	0	66	8	0	66	8	0
4	अ) मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर College of Fishery Science, Nagpur	32	0	0	33	0	0	33	0	0
	ब) मत्स्य विज्ञान महाविद्यालय, उदगीर College of Fishery Science, Udgir	32	0	0	33	0	0	33	0	0
	एकूण अ+ब Total A+B	64	0	0	66	0	0	66	0	0

Admission process for PG & Acharya 2023-24 is yet to be started

*In addition 10 seats are reserved for non Indian Residents / Students of other countries

११३ - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी

113 - Administrative Investigation and Statistics

(Rs. In thousands)		तक्ता एक / Table 1				(रुपये हजारत)	
Activity Classification		प्रत्यक्ष	अर्थसकल्पीय	सुधारीत	अर्थसकल्पीय		कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
(1)	(2)	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६	(7)	(8)
		Actuals	Budget Estimates	Revised Estimates	Budget Estimates		
		2023-24	2024-25	2024-25	2025-26		
113 - Administrative Investigation and Statistics							113 - प्रशासकिय अन्वेषण व सांख्यिकी
(00) Schemes in the Five Plan							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Collection and Analysis of statistical data about livestock keeping and live stock production (50% State Share (Committed) (24030893)		238	43520	383	212		(00)(01) पशुधन जतन व पशुधन उत्पादन या संबंधीची सांख्यिकी आधारसामुग्री गोळा करणे व तिचे पृथःकरणे (50 टक्के राज्य हिस्सा) (अनिवार्य) (24030893)
(00)(03) Livestocks census (100 % Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (24031728)		0	103851	103851	295179		(00)(03) पशु शिरगणती कक्ष (100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (अनिवार्य) (24031728)
(00)(04) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (Centrally Sponsored Scheme) (50% Central Share) (Scheme) (24032501)		38200	114393	32742	1		(00)(04) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (24032501)
(00)(05) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (50% Central Share) (Scheme) (2403E522)		0	20001	11565	70800		(00) (05) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई522)
(00)(06) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (50% State Share) (Scheme) (2403E531)		0	20001	36564	70800		(00) (06) एकात्मिक सर्वेक्षण योजनेचे बळकटीकरण (50 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई531)
(00)(07) Strenthening of Integrated Sample Survey Scheme (100% Central Share) (Scheme) (2403E549)		900	20000	20000	3000		(00) (07) एकात्मिक नमुना योजनेचे बळकटीकरण (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403ई549)
Total-113	Voted	39338	321766	205105	439992		दत्तमत एकूण-113

महाराष्ट्र राज्यातील पशुपक्षांची अंदाजित संख्या व पशुजन्य पदार्थांचे अंदाजित उत्पादन

Estimated Number of Livestock and Estimated Livestock Production in Maharashtra State

अ. क्र. Sr. No.	पशुजन्य पदार्थ उत्पादन Livestock Production	बाब Particulars	प्रत्यक्ष २०२३-२४ Actual 2023-24		अपेक्षित २०२४-२५ Anticipated 2024-25		लक्ष्य २०२५-२६ Target 2025-26	
			संख्या Number (लाख) (lakhs)	उत्पादन Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)	संख्या No (लाख) (lakhs)	उत्पादन Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)	संख्या No (लाख) (lakhs)	उत्पादन Production ('००० मे. टन) (in ' 000 MT)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	दुध Milk	२ १/२ वर्षावरील गाय Cows above 2 & 1/2 year	70.40	0.00	72.30	0.00	74.25	0.00
		दुभत्या गाय Cow in -Milk	42.93	10354.23	44.21	10975.48	45.54	11634.01
		३ वर्षावरील म्हशी Buffaloes over 3 year	40.08	0.00	41.21	0.00	42.36	0.00
		दुभत्या म्हशी Buffaloes in -Milk	26.37	5334.62	27.16	5654.70	27.98	5993.98
		एकूण दुभती जनावरे (गाई व म्हशी) Total Cows and Buffaloes in -Milk	69.30	15688.85	71.38	16630.18	73.52	17627.99
		१ १/२ वर्षावरील शेळ्या Goats over 1.5 year	80.57	0.00	82.58	0.00	84.64	0.00
		दुभत्या शेळ्या Goats in-Milk	41.53	356.56	42.65	367.26	43.80	378.27
		एकूण दुध (गाई + म्हशी +शेळी) Total Milk (cows + Buffs + Goats)		16045.41		16997.44		18006.27
		देशी कोंबड्या Deshi Layers	85.45	117.58	87.16	121.70	88.90	125.95
		सुधारित कोंबड्या Improved Layers	254.93	661.80	263.85	698.20	273.09	736.60
2	अंडी Eggs	एकूण कोंबड्या (देशी+ सुधारित)Total Layers (Deshi+Sudharit)	340.38	779.38	351.01	819.89	361.99	862.55
		एकूण मेंढ्या Total Sheep	28.99	0.00	29.57	0.00	30.16	0.00
3	लोकर Wool	लोकर कापणी केलेल्या मेंढ्याची संख्या No. of Sheep shorn	25.21	1601.28	25.71	1649.32	26.23	1698.80
		कत्तल केलेली जनावरे No. of animals slaughtered						
4	मांस Meat	1) गुरे Cattle	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
		2) म्हैस Buffaloes	12.35	229.74	12.84	245.82	13.36	263.03
		3) शेळी Goats	102.02	131.91	105.08	136.53	108.23	141.31
		4) मेंढी Sheep	10.80	11.89	11.09	12.27	11.39	12.66
		5) डुक्कर Pigs	11.56	27.30	11.68	27.71	11.79	28.13
		6) देशी कोंबड्या Deshi Poultry	118.93	18.90	122.50	19.47	126.17	20.05
		7) सुधारित कोंबड्या Poultry (Improved)	4638.39	737.24	4870.31	788.85	5113.82	844.07
	एकूण Total	4894.05	1156.98	5133.50	1230.64	5384.77	1309.24	

Note:- अंडी उत्पादन कोटीमध्ये व लोकर उत्पादन मेट्रिक टन मध्ये आहे. The egg production is in crores & Wool production in MT.

७८९ - अनुसूचित जाती उपयोजना
789 - Schedule Caste Sub-Plan

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारत)

Activity Classification	प्रत्यक्ष	अथसंकल्पीय	सुधारीत	अथसंकल्पीय	कार्याचे वर्गीकरण
	रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज	
	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६	
	Actuals	Budget	Revised	Budget	
	2023-24	Estimates	Estimates	Estimates	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
(7)	(8)				
789, Schedule Caste Sub-Plan					789, अनुसूचित जाती उपयोजना
(02) National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)					(02) राष्ट्रीय पशुधन अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(02)(01) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (40 % Central share) (Scheme) (2403C976)			0		(02)(01) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (40 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C976)
(02)(02) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan excluding Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (30 % State share) (Scheme) (2403C985)			0		(02)(02) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हे वगळून अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C985)
(02)(03) Livestock Insurance Scheme Special Component Plan for Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (50% Central Share) (Scheme) (2403D032)			0		(02)(03) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यांसाठी विशेष घटक योजनेंतर्गत पशुधन विमा योजना (50 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D032)
(02)(04) Livestock Insurance Scheme under National Livestock Mission for Schedule Caste Sub Plan Gondia, Gadchiroli and Chandrapur district (30 % State share) (Scheme) (2403D041)			0		(02)(04) गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यात अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत पशुधन विमा योजना (30 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D041)
Total-(02)	Voted	0	0	0	0 दत्तमत एकूण-(02)
(03) Fodder and Feed Development under National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)					(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत वैरण व पशुखाद्य विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)
(03)(01) Establishment of Silage Making unit (60 % Centrally sponsored scheme) (Scheme) (2403C994)			0		(03)(01) मुरघास बनविणा-या संघांची स्थापना करणे (60 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना) (कार्यक्रम) (2403C994)
(03)(02) Fodder production from non-forest/waste land/Range land/Grass land Non Areadble land (60% Central Share) (Scheme) (2403D005)			0		(03)(02) वनक्षेत्र नसलेल्या नापोक जमिनी/गायदान गवती कुरणक्षेत्र व पडीक जमिनी क्षेत्रातून वैरण उत्पादन करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D005)

(Rs. In thousands)		तक्ता एक चालू / Table 1 Contd.						(रुपये हजारात)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
(03)(03) Fodder production from non-forest/waste land/Range land/Grass land Non Areadble land (40 % State Share) (Scheme) (2403D014)			0				(03)(03) वनक्षेत्र नसलेल्या नापीक जमिनी/गायदान जमिनी/गवती कुरणक्षेत्र व पडीक जमिनी क्षेत्रातून वैरण उत्पादन करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D014)	
(03)(04) Distribution of Power Chaff Cutters under National Livestock Mission (100% Centrally Sponsored Scheme) (Scheme) (2403D023)			0				(03)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत वीजेवर चालणाऱ्या चाराकापणी यंत्रांचे वितरण (100 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403D023)	
(03)(05) Fodder production, Procurement & Distribution of fodder seed (Central Share 60 %) (Scheme) (2403D471)			0				(03)(05) वैरण बियाणांचे प्रापण, संकलन व वितरण (केंद्र हिस्सा 60 टक्के) (कार्यक्रम) (2403D471)	
(03)(06) Fodder production, Procurement & Distribution of fodder seed (State Share 40 %) (Scheme) (2403D482)			0				(03)(06) वैरण बियाणांचे प्रापण, संकलन व वितरण (राज्य हिस्सा 40 टक्के) (कार्यक्रम) (2403D482)	
Total-(03)	Voted	0	0	0	0	0	दत्तमत एकूण-(03)	
(05) Poultry Development under National Livestock Mission (Centrally Sponsored Scheme)							(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत कुक्कुट विकास (केंद्र पुरस्कृत योजना)	
(05)(01) Rural Backyard Poultry Development scheme under National Livestock Mission Schedule Caste Sub Plan (60% Central Share) (Scheme) (2403C798)			0				(05)(01) राष्ट्रीय पशुधन अभियान अंतर्गत ग्रामीण परसबाग कुक्कुट पालन विकास अनुसूचित जाती उपयोजना (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C798)	
(05)(02) Rural Backyard Poultry Development scheme under National Livestock Mission Schedule Caste Sub Plan (40% State Share) (Scheme) (2403C804)			0				(05)(02) अनुसूचित जाती उपयोजनांतर्गत राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत राष्ट्रीय परसबाग कुक्कुट पालन विकास (60 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (2403C804)	
(05)(03) Innovative Poultry Productivity Project - Low Input Technology Poultry Birds Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D408)			0				(05)(03) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D408)	
(05)(04) Innovative Poultry Productivity Project - Low Input Technology Poultry Birds Under National Livestock Mission (40% State Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D417)			0				(05)(04) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - लो इनपुट टेक्नोलॉजीचे कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D417)	

(Rs. In thousands)

तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.

(रुपये हजारत)

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(05)(05) Innovative Poultry Productivity Project - Broiler Poultry Birds Under National Livestock Mission (60% Central Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D426)			0				(05)(05) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - मांसल कुक्कुट पक्षी (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D426)
(05)(06) Innovative Poultry Productivity Project - Broiler Poultry Birds Under National Livestock Mission (40% State Share) (Schedule Caste Sub Plan)(Scheme) (2403D435)			0				(05)(06) राष्ट्रीय पशुधन अभियानांतर्गत नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता प्रकल्प - मांसल कुक्कुट पक्षी (40 टक्के राज्य हिस्सा) (अनुसूचित जाती उपयोजना) (कार्यक्रम) (2403D435)
Total-(05)	Voted	0	0	0	0		दत्तमत एकूण-(05)
Total- 789	Voted	0	0	0	0		दत्तमत एकूण- 789
Gross Total 2403 Animal Husbandry	Charge d	0	1	988	100		भारीत
	Voted	14623885	20549123	19209155	20657456		स्थूल बेरीज 2403 पशुसंवर्धन दत्तमत
Total		14623885	20549124	19210143	20657556		एकूण
III Details of Recoveries							तीन वसुलीच्या रकमांचा तपशील
911, Recoveries of Overpayments							911, अतिप्रदानाची वसुली
(00)(01) Recoveries of Overpayments (Committed) (2403D121)		55	0	0	0		(00)(01) अतिप्रदानाची वसुली (अनिवार्य) (2403डी121)
(00)(02) Recoveries of Overpayments (Committed) (2403D132)		9077	0	0	0		(00)(02) अतिप्रदानाची वसुली (अनिवार्य) (2403डी132)
Total Deduct Recoveries		9132	0	0	0		एकूण वजा वसुली
Net Total 2403 Animal Husbandry	Charge d	0	1	988	100		भारीत
	Voted	14614753	20549123	19209155	20657456		निव्वळ बेरीज 2403 पशुसंवर्धन दत्तमत
	Total	14614753	20549124	19210143	20657556		एकूण

४४०३ - पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च

4403 - Capital Outlay on Animal Husbandry

(Rs. In thousands)

तक्ता एक / Table 1

(रुपये हजारात)

Activity Classification		प्रत्यक्ष	अथसंकल्पीय	सुधारीत	अथसंकल्पीय		कार्याचे वर्गीकरण
		रकमा	अंदाज	अंदाज	अंदाज		
		२०२३-२४	२०२४-२५	२०२४-२५	२०२५-२६		
		Actuals	Budget	Revised	Budget		
		2023-24	2024-25	2024-25	2025-26		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
4403 - Capital Outlay on Animal Husbandry							4403 - पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च
I Summary							I सारांश
101- Veterinary Services and Animal Health	Voted	27811	370334	356683	211569	दत्तमत	101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
111- Meat Processing	Voted	1657	2301	1901	2301	दत्तमत	111- मांस संस्करण
190- Investments in Public Sector and Other undertakings	Voted	0	0	0	1	दत्तमत	190- सार्वजनिक क्षेत्रातील व इतर उपक्रमातील गुंतवणूक
Gross Total	Voted	29468	372635	358584	213871	दत्तमत	स्थूल बेरीज
II Details							दोन तपशील
101- Veterinary Services and Animal Health							101- पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य
(00) Schemes in Five Year Plan State Plan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य पुरस्कृत योजना
(00)(03) Strengthening of institute of Veterinary Biological Products, Pune as per GLP/GMP Norms (Scheme) (44031812)		23199	62424	48771	84500		(00)(03) जीएलपी/जीएमपी मानकानुसार पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्थेचे बळकटीकरण करणे (कार्यक्रम) (44031812)
(00)(04) Strengthening of State Level Veterinary Dispensaries (60% Central share) (Scheme) (44031821)		2767	184805	184806	76240		(00)(04) राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांचे बळकटीकरण करणे (60 टक्के केंद्र हिस्सा) (कार्यक्रम) (44031821)
(00)(05) Strengthening of StateLevel Veterinary Dispensaries (40% State share) (Scheme) (44031839)		1845	123105	123106	50829		(00)(05) राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांचे बळकटीकरण करणे (40 टक्के राज्य हिस्सा) (कार्यक्रम) (44031839)
Total-101	Voted	27811	370334	356683	211569	दत्तमत	एकूण-101
111- Meat Processing							111- मांस संस्करण
(00) Schemes in FiveYear PlanState Plan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Quality Control Laboratory at Animal Nutrition Research Centre (State Plan Scheme) (Scheme) (44030411)		1657	2301	1901	2301		(00)(01) पशुपोषण संशोधन केंद्रातील गुणनियंत्रण प्रयोगशाळा (राज्य योजनांतर्गत योजना) (कार्यक्रम) (44030411)
Total-111	Voted	1657	2301	1901	2301	दत्तमत	एकूण-111

(Rs. In thousands)	तक्ता एक समाप्त / Table 1 Concl'd.						(रुपये हजारात)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
190- Loans to public sector and Other undertakings							190- सार्वजनिक क्षेत्रातील व इतर उपक्रमांना कर्जे
(00) Schemes in FiveYear Plan StatePlan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Share Capital contribution to Maharashtra Sheep and Wool Development Corporations (State Scheme) (Scheme) (44030135)		0	0	0	1		(00)(01) महाराष्ट्र मेंढ्या व लोकर विकास महामंडळाला भाग भांडवली अंशदान (राज्य योजना) (कार्यक्रम) (44030135)
Total-190	Voted	0	0	0	1	दत्तमत	एकूण-190
Gross Total 4403, Capital Outlay on Animal Husbandry	Voted	29468	372635	358584	213871	दत्तमत	स्थूल बेरीज 4403, पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च
911- Recovery of Overpayments							911- अतिप्रदानाची वसुली
(00) Schemes in FiveYear Plan StatePlan Schemes							(00) पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना राज्य योजनांतर्गत योजना
(00)(01) Recoveries of Overpayments (Scheme) (44031991)			0				(00)(01) अतिप्रदानाची वसुली (कार्यक्रम) (44031991)
	Charged	0	0	0	0	भारीत	
Net Total 4403, Capital Outlay on Animal Husbandry	Voted	29468	372635	358584	213871	दत्तमत	निव्वळ बेरीज 4403, पशुसंवर्धनावरील भांडवली खर्च
	Total	29468	372635	358584	213871	एकूण	

तक्ता एक / Table 1
महिलांचा आर्थिक विकास व सक्षमीकरण
Women Economic Development & Empowerment
विविध योजना व लाभधारकांची संख्या
Different Schemes & No. of beneficiaries

अ. क्र. Sr. No.	योजनेचे नाव Name of scheme	योजनेतील लाभधारकांची एकूण संख्या			एकूण लाभधारकांपैकी लाभ घेतलेल्या महिला लाभार्थी		
		Total beneficiaries under the programe			Total No. of woman beneficiaries under the programe		
		प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target	प्रत्यक्ष Actual	अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
		2023-24	2024-25	2025-26	2023-24	2024-25	2025-26
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	संकरित कालवडी/ म्हशीच्या सुधारित परड्याची जोपासना योजना Scheme of Rearing of Cross bred cow and improved Buffalo heifers	1509	1615	1729	439	502	545
2	दुभत्या जनावरांचा गटाचा पुरवठा Scheme of supply of Milch Animals	4067	4166	4576	1117	1243	1376
3	दुभत्या जनावरांना खाद्यानुदान योजना Scheme of Feed subsidy to the milch animals	9499	22042	22042	2802	7196	7196
4	तलंगांचे गट वाटप योजना Scheme of Pullets distribution	1384	1409	1444	319	427	467
5	अनुसूचित जातीचे कुटुंबांना शेळ्यांचे गट वाटप योजना Scheme of Goat units distribution to scheduled caste families	5221	6794	7122	1720	2116	2214
6	विशेष पशुधन उत्पादन योजना Scheme of S L P P	2088	1610	2110	676	542	682
एकूण सर्व योजना Total of All Schemes		23768	37636	39023	7073	12026	12480

परिशिष्ट एक / Annexure 1

महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च २०२४ रोजी असलेल्या पशुसंवर्धन विभागातील संस्थांची संख्या

No. of institutes as on 31st March 2024 under the Animal Husbandry Department in Maharashtra State

(एक)	पशुवैद्यकीय सेवा व पशुआरोग्य - (I) Veterinary Services and Animal Husbandry	संख्या No.
1	पशुवैद्यकीय सर्वचिकीत्सालये (राज्यस्तर ३३+६ महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापिठाअंतर्गत) Veterinary Polyclinics (State Sector 33+6 under Maharashtra Animal & Fisheries Science University)	39
2	पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ (स्थानिक पातळीवर+राज्यस्तरीय) Veterinary Dispensaries Grade-1 (Local Sector+State Sector)	1745
3	पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-२ (स्थानिक पातळीवर+राज्यस्तरीय) Veterinary Dispensaries Grade-२ (Local Sector+State Sector)	2841
4	फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने (पुणे आणि सातारा येथील प्रत्येकी एक फिरते प्रचार/प्रात्यक्षिक पथक धरून) Mobile Veterinary Clinics (Including two mobile Extension and Demonstration Units, Pune/Satara)	65
5	तपासणी नाके Check Posts	13
6	पशुवैद्यकीय जैव पदार्थ निर्मिती संस्था, पुणे Institute of Veterinary Biological Products, Pune	1
	(a) जीवाणू विषयक लस तयार करणारे विभाग Bacterial Vaccine Production Sectios	7
	(b) विषाणू विषयक लस तयार करणारे विभाग Viral Vaccine Production Sectios	7
	(c) गुणवत्ता व शाश्वती विभाग/ चाचणी व गुणनियंत्रण/ लघुप्राणी विभाग/ कार्यशाळा Quality Assurance/ Testing and Quality Control/ Small Animal Breeding Control/ Utility Sector	4
7	रोग अन्वेषण Disease Investigation	
	(a) भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी राज्यस्तरीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा, पुणे Bharatratn Atal Bihari Vajpayee State Level Animal Disease Investigation Laboratory, Pune	1
	(b) विभागीय पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा (गुरे व गोस्तनदाह/शेळ्या, मेंढ्या व इतर) तसेच(कुक्कुट/सल्मोनेल्ला)Regional Level Disease Investigation Laboratories (Cattle and Mastitis/Sheep & Goat and others), (Poultry/Salmonella), पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशाळा (सुकर), कोल्हापूर Disease Investigation Laboratory, Piggery, Kolhapur	8
(दोन)	गुरे व म्हशींचा विकास (II) Cattle and Buffaloes Development	
1	वळू माता संगोपन केंद्रे (महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत) Bull mother farms (under M.L.D.B. Nagpur)	10
2	वळू संगोपन केंद्रे (महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत) Bull Rearing Centres (under M.L.D.B. Nagpur)	2
3	तालुका पशुवैद्यकीय लघु सर्व चिकित्सालये (मुख्यालये) Taluka Veterinary Minipolyclinics (HQ)	169
4	जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे District Artificial Insemination Centres	34
5	अतिशीत वळूबीज निर्मिती प्रयोगशाळा महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळ, नागपूर अंतर्गत Frozen Semen Lab Under M.L.D.B. Nagpur	3
6	अतिशीत वीर्य वापरणारी केंद्रे (कार्यरत) Centres using Frozen Semen (Functioning)	4853
7	लाल कंधारी गुरांसाठी पैदास केंद्र स्थानिक स्तर Breeding Centre for Red Kandhari (Local Sector)	1
(तीन)	कुक्कुट विकास (III) Poultry Development	
1	कुक्कुट पैदास क्षेत्रे व उबवणी केंद्रे Poultry Breeding Farms and Central Hatcheries	4
2	सधन कुक्कुट विकास गट (स्थानिक स्तर) Intensive Poultry Development Blocks (Local Sector)	16
3	बदक पैदास प्रक्षेत्र, वडसा, गडचिरोली Duck Breeding Farm, Wadsa, Gadchiroli	1
(चार)	मेष व लोकर विकास (IV) Sheep and Wool Development	
1	पशुखाद्य विश्लेषण प्रयोगशाळा, पुणे Animal Feed Analysis Laboratory, Pune	1
(पाच)	विस्तार व प्रशिक्षण (V) Extension and Training	
1	राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, पुणे State Level Training Centre, Pune	1
2	कुक्कुट विस्तार केंद्रे Poultry Extension Centres	2
(सहा)	इतर संस्था (VI) Other Institutes	
1	गुणनियंत्रण प्रयोग शाळा, मुंबई Quality Control Laboratory, Mumbai	1
2	एकात्मिक पाहणी योजना, पुणे Integrated Survey Scheme, Pune	1

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत अशासकीय संस्था व खात्यांतर्गत झालेले कृत्रिम रेतन व त्याद्वारे जन्मलेली वासरे

अ. क्र. Sr. No.	जिल्हा / विभागाचे नाव Name of District / Region	प्रत्यक्ष २०२३-२४ Actual 2023-24							
		कृत्रिम रेतने Artificial Insemination				कृत्रिम रेतनाद्वारे जन्मलेली वासरे Calves Born by Artificial Insemination			
	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co-Op. सह. संस्था	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co-Op. सह. संस्था	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
*	Mumbai	0	0	0	0	0	0	0	0
1	Thane	16554	0	0	0	4853	0	0	0
2	Palghar	16877	0	0	0	4638	0	0	0
3	Raigad	18782	0	0	331	6603	0	973	0
4	Ratnagiri	16642	0	0	0	6372	0	0	0
5	Sindhudurg	17220	0	0	0	6824	0	0	0
6	Nashik	86508	0	0	26413	29426	0	0	3219
7	Dhule	27107	0	0	0	7831	0	0	0
8	Nandurbar	16039	58	0	0	4703	14	319	0
9	Jalgaon	41271	0	0	52576	10316	0	0	5546
10	Ahilyanagar	145690	0	0	10150	48244	0	0	674
11	Pune	119947	98	560	115026	43762	355	649	24463
12	Satara	143506	0	0	0	55495	0	0	0
13	Sangli	70316	0	0	78426	23329	0	0	19955
14	Solapur	131608	0	0	71429	42841	0	0	887
15	Kolhapur	89900	0	0	200078	34322	0	0	64207
16	Chh. Smbahjinagar	54864	0	0	0	17194	0	0	0
17	Jalna	26217	260	29	8172	9846	28	30	1216
18	Parbhani	24422	0	14283	364	7493	0	0	0
19	Beed	56886	59	54	4043	17927	0	0	0
20	Latur	71128	26481	3812	503	25430	0	0	147
21	Dharashiv	64473	0	1900	0	21458	0	0	0
22	Nanded	51260	0	0	0	13056	0	0	0
23	Hingoli	24774	0	0	38	7133	0	0	0
24	Amravati	29321	0	37170	0	10352	0	4570	0
25	Akola	20538	0	0	1446	7138	0	0	91
26	Washim	11931	183	0	0	3446	0	0	0
27	Buldhana	44121	5655	3275	3575	14199	117	109	113
28	Yeotmal	30979	196	239	237	8067	0	0	0
29	Nagpur	60258	0	0	3619	21183	0	0	0
30	Wardha	32598	0	0	4128	12309	0	0	0
31	Bhandara	56797	0	0	1726	19718	0	0	66
32	Gondia	31372	0	0	2670	12461	0	0	907
33	Chandrapur	24981	0	0	0	8724	0	0	0
34	Gadchiroli	13872	0	187	0	3840	0	65	0
Maharashtra State		1688759	32990	61509	584950	570533	514	6715	121491

Annexure 2

Actual work done & Target of Artificial Inseminations & Calves Born by AI - Government Institutes & NGO's

अपेक्षित २०२४-२५ Anticipated 2024-25 लक्ष्य २०२५-२६ Target 2025-26				जिल्हा /				
कृत्रिम रेतने Artificial Insemination				कृत्रिम रेतनाद्वारे जन्मलेली वासरे Calves Born by				विभागाचे नाव
खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co- Op. सह. संस्था	खाते Dept.	सेवादाता Sevadata	जेके ट्रस्ट JK Trust / बायफ BIAF	NGO / Co- Op. सह. संस्था	Name of District / Region
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)
0	0	0	0	0	0	0	0	0 मुंबई
95674	0	0	0	6622	0	0	0	0 ठाणे
113087	0	0	0	6751	0	0	0	0 पालघर
104381	0	0	0	7513	0	0	0	0 रायगड
95664	0	0	0	6657	0	0	0	0 रत्नागिरी
58571	0	0	0	6888	0	0	0	0 सिंधुदुर्ग
538847	0	0	0	34603	0	0	0	0 नाशिक
181189	0	0	0	10843	0	0	0	0 धुळे
129091	0	0	0	6416	0	0	0	0 नंदूरबार
396425	0	0	0	16508	0	0	0	0 जळगाव
1034045	0	0	0	58276	0	0	0	0 अहमदनगर
769040	0	0	0	47979	0	0	0	0 पुणे
443742	0	0	0	57402	0	0	0	0 सातारा
549701	0	0	0	28126	0	0	0	0 सांगली
792087	0	0	0	52643	0	0	0	0 सोलापूर
606262	0	0	0	35960	0	0	0	0 कोल्हापूर
279822	0	0	0	21946	0	0	0	0 औरंगाबाद
180633	0	0	0	10487	0	0	0	0 जालना
150642	0	0	0	9769	0	0	0	0 परभणी
335553	0	0	0	22754	0	0	0	0 बीड
253921	0	0	0	28451	0	0	0	0 लातूर
300493	0	0	0	25789	0	0	0	0 उस्मानाबाद
325564	0	0	0	20504	0	0	0	0 नांदेड
117486	0	0	0	9910	0	0	0	0 हिंगोली
259619	0	0	0	11728	0	0	0	0 अमरावती
121778	0	0	0	8216	0	0	0	0 अकोला
109801	0	0	0	4772	0	0	0	0 वाशीम
261977	0	0	0	17648	0	0	0	0 बुलढाणा
276843	0	0	0	12392	0	0	0	0 यवतमाळ
215894	0	0	0	24103	0	0	0	0 नागपूर
135437	0	0	0	13039	0	0	0	0 वर्धा
151093	0	0	0	22719	0	0	0	0 भंडारा
143924	0	0	0	12549	0	0	0	0 गोंदिया
142702	0	0	0	9992	0	0	0	0 चंद्रपूर
156316	0	0	0	5545	0	0	0	0 गडचिरोली
9827305	0	0	0	675500	0	0	0	0 महाराष्ट्र राज्य

Disease-wise Vaccinations

अ. क्र. Sr. No.	रोगाचे नाव Name of Disease	खात्यांतर्गत पशुवैद्यकीय दवाखाने व कुक्कुट संस्था यामध्ये झालेले लसीकरण Vaccination done by Veterinary Dispensary & Poultry Institutes under AHD	पशुवैद्यकीय जैवपदार्थ निर्मिती संस्थेच्या मागणीनुसार एकूण लसीकरणचे उद्दिष्ट Target as per Indent received by IVBP for Total Vaccination	
			अपेक्षित Anticipated	लक्ष्य Target
		प्रत्यक्ष Actual	2024-25	2025-26
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1	घटसर्प Haemorrhagic Septicemia	4730551	6164065	6164065
2	फऱ्या Black Quarter	115431	2724000	2724000
3	घटसर्प + फऱ्या HS + BQ Combined	2855392	15411536	15411536
4	पीपीआर Peste des petits ruminants	8109333	15009959	15009959
5	काळपुळी Anthrax	0	0	0
6	लाळ्या-खुरकुत रोग Foot & Mouth Disease	20034638	21555595	21555595
7	सांसर्गिक गर्भपात Brucellosis	1282029	1342956	1342956
8	बोटयुलीझम Botulisms	0	0	0
9	गोचीडज्वर Spirochaetosis	0	0	0
10	कोंबड्यांच्या देवी Fowl pox	258482	5396293	5396293
11	मेंढ्या व शेळ्यांच्या देवी S & G Pox	7996567	2814348	2814348
12	सरा Surra	4100	0	0
13	आंत्रविषार Enterotoxaemia	4539124	30019918	30019918
14	मानमोडी Ranikhet	458988	5396293	5396293
15	लासोटा Lasota	109793	5396293	5396293
16	मरेक्स Marek's	79975	0	0
17	आयबीडी गंबोरो I B D / Gumboro	35607	0	0
18	श्वानदंश प्रतिबंधक Antirabies	385632	2212055	2212055
19	सुकर ताप Swine Fever	12441	161000	161000
20	थायलेरियासिस Thileriosis	168245	3974045	3974045
21	इतर रोग (नमूद) Other diseases (Specify)	5246376	15391536	15391536
एकूण लसीकरण Total Vaccination		56422704	132969892	132969892

अ. क्र. Sr. No.	पदनाम	पुनर्रचनेनंतर मंजूर पदे Sanctioned Post After Reorganisation	सुधारित वेतन मॅट्रिक्समधील वेतनस्तर Pay Level in Revised Pay Matrix	Designation
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
	राजपत्रित अधिकारी			Gazetted Officer
1	आयुक्त पशुसंवर्धन	1	S-30 : 144200-218200	Commissioner Animal Husbandry
2	अतिरिक्त आयुक्त पशुसंवर्धन	2	S-27 : 123100-215900	Additional Commissioner of Animal Husbandry
3	सहआयुक्त पशुसंवर्धन	13	S-25 : 78800-209200	Joint Commissioner of Animal Husbandry
4	सहसंचालक (सांख्यिकी)	1	S-25 : 78800-209200	Joint Director, (Statistics)
5	उपआयुक्त पशुसंवर्धन	53	S-23 : 67700-208700	Dy. Commissioner of Animal Husbandry
6	उपसंचालक, वैरण विकास	1	S-23 : 67700-208700	Dy. Director Fodder Dev.
7	सहाय्यक आयुक्त पशुसंवर्धन	381	S-22 : 60000-190800	Assistant Commissioner of Animal Husbandry
8	सहाय्यक संचालक, वर्ग १ (लेखा)	1	S-20 : 56100-177500	Asstt. Director Class-I (Accounts)
9	उपसंचालक (सांख्यिकी)	1	S-23 : 67700-208700	Dy. Director (Statistics)
10	पशुधन विकास अधिकारी	2207	S-20 : 56100-177500	Livestock Dev. Officer
11	वरिष्ठ प्रशासन अधिकारी, गट-अ	4	S-20 : 56100-177500	Senior Administrative Officer Group-A
12	सहाय्यक संचालक, वैरण विकास	2	S-20 : 56100-177500	Asst. Director Fodder Development
13	स्वीय सहाय्यक	3	S-16 : 44900-142400	Personnel Assistant
14	लेखा अधिकारी	2	S-16 : 44900-142400	Accounts Officer
15	लेखा परीक्षा अधिकारी	1	S-16 : 44900-142400	Audit Officer
16	प्रशासन अधिकारी, गट-ब	17	S-15 : 41800-132300	Administrative Officer Group-B
17	संशोधन विकास अधिकारी	3	S-15 : 41800-132300	Research Development Officer
18	संशोधन अधिकारी पशुगणना (सांख्यिकी)	1	S-16 : 44900-142400	Research Officer Livestock Census (Statistics)
19	पशुधन विकास अधिकारी, गट-ब	386	S-15 : 41800-132300	Livestock Development Officer Group-B
20	वैरण विकास अधिकारी	8	S-15 : 41800-132300	Fodder Development Officer
21	उप अभियंता, प्रशितन	1	S-15 : 41800-132300	Dy. Refrigeration Engineer
एकूण	राजपत्रित अधिकारी	3089		Total Gazetted Officer
	अराजपत्रित वर्ग ३			Non-Gazetted Class III
22	लघुलेखक (उच्च श्रेणी)	8	S-16 : 44900-142400	Stenographer (Higher Grade)
23	अधिक्षक	48	S-14 : 38600-122800	Superintendent
24	सांख्यिकी अन्वेषक	6	S-14 : 38600-122800	Statistical Investigator
25	सहाय्यक संशोधन अधिकारी (सांख्यिकी)	4	S-14 : 38600-122800	Assistant Research Officer (Statistics)
26	सयंत्र अभियंता	6	S-14 : 38600-122800	Plant Engineer
27	लघुलेखक (निम्नश्रेणी)	32	S-15 : 41800-132300	Stenographer (Lower Grade)
28	सहाय्यक वैरण विकास अधिकारी	11	S-13 : 35400-112400	Assistant Fodder Development Officer
29	वरिष्ठ सहाय्यक	74	S-13 : 35400-112400	Senior Assistant

परिशिष्ट चार समाप्त / Annexure 4 Concl'd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
30	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	9	S-13 : 35400-112400	Laboratory Technician
31	सांख्यिकी सहाय्यक (सांख्यिकी)	6	S-10 : 29200-92300	Statistical Assistant (Statistics)
32	सहाय्यक पशुधन विकास अधिकारी	274	S-10 : 29200-92300	Assistant Livestock Development Officer
33	वरिष्ठ लिपिक	261	S-8 : 25500-81100	Senior Clerk
34	सांख्यिकी सहाय्यक	12	S-8 : 25500-81100	Statistical Assistant
35	वरिष्ठ बाष्पक परिचर	1	S-8 : 25500-81100	Senior Boiler Attendant
36	पशुधन पर्यवेक्षक / दुधनोंदणी लिपिक / निर्देशक / प्रगणक / पाहणी सहाय्यक	777	S-8 : 25500-81100	Livestock Supervisor / Milk recorder / Demonstrator / Enumerator / Survey Assistant
37	प्रशितन यांत्रिक	1	S-8 : 25500-81100	Refrigeration Mechanic
38	सयंत्रचालक	24	S-8 : 25500-81100	Plant Operator
39	वीजतंत्री- नि-मिस्त्री	1	S-8 : 25500-81100	Electrician-cum-Mistri
40	दूरध्वनी चालक	1	S-7 : 21700-69100	Telephone Operator
41	प्रयोगशाळा सहाय्यक	15	S-7 : 21700-69100	Laboratory Assistant
42	प्रमुख तारतंत्री	1	S-7 : 21700-69100	Head Wiremen
43	कर्षित्र चालक	12	S-7 : 21700-69100	Tractor Driver
44	जोडारी	2	S-7 : 21700-69100	Fitter
45	छिद्रांक-टंकक	0	S-7 : 21700-69100	Punch Operator
46	कनिष्ठ लिपिक	177	S-6 : 19900-63200	Junior Clerk
47	ट्रक चालक	0	S-6 : 19900-63200	Truck driver
48	तारतंत्री	6	S-6 : 19900-63200	Wireman
49	बाष्पक परिचर	3	S-6 : 19900-63200	Boiler Attendant
50	यांत्रिक	4	S-6 : 19900-63200	Mechanic
51	सुतार	2	S-6 : 19900-63200	Carpenter
52	वाहन चालक	117	S-6 : 19900-63200	Driver (Jeep,Car)
एकूण वर्ग ३		1895		Total Class III
गट-ड				Group-D
53	मुकादम	9	S-5 : 18000-56900	Mukadam
54	ब्रणोपचारक	129	S-5 : 18000-56900	Dresser
55	नाईक	41	S-3 : 16600-52400	Naik
56	दफ्तरबंद	5	S-3 : 16600-52400	Daftarband
57	चक्रमुद्रांकित	1	S-3 : 16600-52400	Roneo Operator
58	चपराशी	139	S-1 : 15000-47600	Peon
59	पहारेकरी / रात्रपहारेकरी / चौकीदार	40	S-1 : 15000-47600	Watchman
60	गोठापरिचर	0	S-1 : 15000-47600	Cattle Attendant
61	प्रयोगशाळा परिचर	16	S-1 : 15000-47600	Laboratory Attendant
62	परिचर / कुक्कुट परिचर / पशुपरिचर	1262	S-1 : 15000-47600	Attendant / Poultry attendant / Animal attendant
63	मजूर / प्रक्षेत्र मजूर / अकुशल मजूर / गवळी	229	S-1 : 15000-47600	Mazdoor / Farm mazdoor / ward mazdoor / unskilled mazdoor / gawali
64	स्वच्छक	34	S-1 : 15000-47600	Cleaner
एकूण गट-ड		1905		Total Group-D
एकूण अधिकारी व कर्मचारी		6889		Total Officer & Employee

